

А. Мурзакметов



---

**КЫРГЫЗ-ӨЗБЕК ЭТНОМАДАНИЙ  
ЖАЛПЫЛЫКТАРЫ**

---



Маданий мурастар китеп сериясы



БОРБОРДУК АЗИЯ УНИВЕРСИТЕТИ

Маданий мурастар китеп сериясы

**Абдымиталип Мурзакметов**

**КЫРГЫЗ-ӨЗБЕК ЭТНОМАДАНИЙ  
ЖАЛПЫЛЫКТАРЫ**

**2020**

*Рецензент:*  
тарых илимд. доктору, филология илимд. кандидаты, профессор  
**С. Кайыпов**

**Мурзакметов А.**

Кыргыз-өзбек этномаданий жалпылыктары / Жооптуу ред.: Э. Көчүмкулова. –  
Б.: Борбордук Азия Университети, 2020. – 124 б.

Өзбектер түркий тилде сүйлөгөн элдердин бири катары кыргыздар менен тарыхый, маданий, диний жактан жалпылыкка ээ. Саны жагынан да кыргыздардан кийинки экинчи орунда туруп, өздөрүнчө чогуу жашап жаткандыгына карабастан, ушул кезге дейре кыргызстандык өзбектердин маданияты терең изилденбей келүүдө. Бул эмгекте кыргыз жана өзбек элдеринин үйлөнүү үлпөтүнө, баланын төрөлүшүнө жана өсүшүнө, ошондой эле сөөк коюуга байланышкан каада-салттары, ырым-жырымдары, ишенимдери, тыюулары, алардагы жалпылыктар баяндалат. Эмгек негизинен Кыргызстандын түштүк аймагынан 2000-2010-жылдар аралыгында автордун студенттеринин жардамы менен эл арасынан жыйнаган этнографиялык маалыматтарына таянуу менен аткарылды. Фольклор таануучуларга, тарыхчыларга, этнографтарга, студенттерге, окуучулар менен мугалимдерге жана бул боордош эки элдин салттуу маданиятына кызыккан жалпы окурмандарга арналат.

Маданий мурастар китеп сериясы



**Борбордук Азия Университетинин  
Жогорку Өнүгүү Мектебинин  
Маданий мурастар жана гуманитардык  
илимдер бөлүмү (ММГИБ)**

© ММГИБ, Борбордук Азия Университети. 2020

## МАЗМУНУ

<b>Автордон баш сөз.....</b>	<b>4</b>
<b>1. Үйлөнүү тойго байланышкан каада-салттар.....</b>	<b>7</b>
Кудалашуу салты .....	7
Кыргыздарда .....	7
Өзбектерде.....	11
Үйлөнүү үлпөтү.....	17
Кыргыздарда .....	17
Өзбектерде .....	28
<b>2. Баланын төрөлүшүнө байланышкан каада-салттар менен ырым-жырымдар .....</b>	<b>37</b>
Бала төрөлгөнгө чейинки ырымдар.....	37
Кыргыздарда .....	37
Өзбектерде.....	42
Бала төрөлгөндөн кийинки ырымдар.....	47
Кыргыздарда .....	47
Өзбектерде.....	56
Балага ат коюу.....	60
Кыргыздарда .....	60
Өзбектерде.....	62
Тушоо кесүү салты .....	65
Кыргыздарда .....	65
Өзбектерде.....	68
<b>3. Баланын өсүшүнө жана тарбия берүүгө тиешелүү чаралар .....</b>	<b>69</b>
Баланын ден соолугу үчүн камкордук.....	69
Кыргыздарда .....	69
Өзбектерде.....	74
Балдарга карата тыюулар.....	77
Кыргыздарда .....	77
Өзбектерде.....	84
<b>4. Маркумду узатууга байланышкан каада-салттар жана ырым-жырымдар.....</b>	<b>92</b>
Кыргыздарда .....	92
Өзбектерде.....	99
<b>Сөз соңу .....</b>	<b>106</b>
<b>Глоссарий .....</b>	<b>108</b>
<b>Китепте колдонулган кыргыз жана өзбек макал-лакаптары .....</b>	<b>114</b>
<b>Пайдаланылган адабияттар .....</b>	<b>116</b>
<b>Маалымат берүүчүлөрдүн тизмеси.....</b>	<b>118</b>
Кыргыздар боюнча .....	118
Өзбектер боюнча.....	122

## АВТОРДОН БАШ СӨЗ

Жер шарында жашап, миңдеген элдерге, улуттарга таандык болуп, күн кечирип келе жаткан пенделер биригип келип адамзатты түзүп тургандыгы анык. Адамзаттын катарында саны миллиарддан ашуун кытайлар менен индиялыктардын да, миңге жетпеген тофалар сыяктуу элдердин да өз орду бар. Орус элинин сынчысы В.Г.Белинскийдин сөзү менен айтсак: «Бардык элдер өз жашоосу менен адамзаттын бүткүл дүйнөлүк тарыхый жашоосунун жалпы аккордун түзүп турушат. Алардын ар бири өзгөчө добушка ээ, болбосо окшош добуштардан аккорд түзүлбөйт эле». Эч кимге кошулбай өзүнчө бөлүнүп жашоого мүмкүн эместигин, башка түркүн элдер менен алакалаш жашоо зарылдыгын биздин бабаларыбыз да туура баамдап, «Жалгыз аттын чаңы чыкпайт, жалгыз эрдин даңкы чыкпайт», «Айылы аралаштын кою короолош», «Жел желге кошулса жут, эл элге кошулса кут» деген акылман ойлорду жаратышкан.

Мына ушундай мамиледен улам касиеттүү кыргыз жеринде көптөгөн элдер анын суусу менен абасынан кубат алып, бир асмандын алдында жашап, Кыргызстанды өз мекенине айлантып, топурагына өз тамырларын жайып келишүүдө. Ошол элдердин бири – өзбектер. Кыргызстандын түштүгүндө кыргыздар менен өзбектер илгертен ирегелеш жашап, базары да, мазары да чогуу болуп, тили менен дини бир болгондон улам, кыз алышып, беришип, кудалашкандар арбын.

Студент кезде курсташ досумдан уккан бир окуя алиге чейин эсимден чыкпай келет. Өткөн кылымдын 60-жылдары Ноокат тарапта болгон ал окуянын чоо-жайы төмөнкүдөй: коңшу айылдык бири кыргыз, бири өзбек эки келин төрөт үйүндө бир палатада чогуу жатып, бир күндө төрөшөт да, кандайдыр бир себептер менен балдар алмашып калышат. Арадан жылдар өтүп, балдар 5-6-класстарда окуп калышканда гана эки тарап тең дээрлик бир учурда жаңылыштык болгонун сезе башташат – кыргыздын бир баласы анын калган балдарына окшошпой жатса, өзбектин үйүндө да кебете-кешпири өзбек эмес, кыргызга окшогон (өзбектер андайды кыргыз башара деп коюшат) бала чоңоюп жатканы кошуналар арасында сөз боло баштайт. Үй ээлери шектенип, кызганычтан улам чыр чыккан учурлар да болот.

Адатта айыл жергесинде коңшу айылдагылар бири-бирин тааныгандыктан, эки үй-бүлө тең балдарын ошол коңшу айылдык таанышына окшото башташат. Сүрүштүрүп отуруп, эки аялдын бир учурда төрөп, бир бөлмөдө жатканын да эстешет. Анан сөз ырбап отуруп, бул кабар эки тарапка тең угулат. Бир күнү өзбек тарап алдын ала кабар берип, баласын кыргыздын үйүнө алып келишет. Алып келишсе эле өзбектин баласы кыргыздын калган балдарына союп

каптагандай окшош чыгып, кыргыздын баласы да өзбектин үйүндөгү балдарына коёндой окшош экендиги байкалат. Сырдын төркүнү белгилүү болгондон кийин ич ара келишип, ар кимиси баласын өз-өз үйүнө алып кетишет. Кызык-тар мына ушундан кийин башталат: арадан 3-4 күн өткөндөн кийин эле балдар жаңы бүлөлөрүнө көнө албай, экөө тең мурунку үйлөрүнө качып кетишет. Тилдери да баккан энелеринин тилинде калыптанып калган болот. Барып алып келишсе да кайра кача беришет. Анын үстүнө энелери да тутунган балдарын эстеп ыйлап, кыйналып кетишет. Ошондо кеңешип туруп бир туура чечимге келишет: балдар өскөн үйлөрүндө калышат да, кандаш бир туугандары менен катташып турсун үчүн экөөнү кучакташтырып достоштуруп коюшат.

Өзбектер түркий тилде сүйлөгөн элдердин бири катары кыргыздар менен тарыхый, маданий, диний жактан жалпылыкка ээ. Саны жагынан да кыргыздардан кийинки экинчи орунда туруп, өздөрүнчө чогуу жашап жаткандыгына карабастан, ушул кезге дейре кыргызстандык өзбектердин маданияты терең изилденбей келүүдө.

Этнографтардын арасында «Бир гана элди билген адам эч бир элди тааныбайт» деген накыл кеп жашап келет. Бул эрежени ырасында эле айныгыс чындык катары кароого болот, анткени, салыштырып карай келгенде гана ар бир элдин кайталангыс жүзү ачылып, артыкчылыгы менен кемчилиги даана байкалат. Андан сырткары бул элдердин ортосундагы жалпылыктарды же окшоштуктарды да байкаганга мүмкүнчүлүк берет. Ал эми бул болсо, өз кезегинде, адамдардын, элдердин ортосундагы достукту чыңдап, байланыштарды бекемдегенге таасир этери түшүнүктүү. Мүмкүн, жалпы эле адамзаттын бири биринин окшоштугун билгенге караганда айырмачылыгына көп көңүл буруусунан улам, дүйнөдө чыр-чатак, уруш-жаңжал басылбай келе жаткандыр?... Бул маселе баарыбызды ойлонтууга тийиш.

Жогоруда айтылган ойлордон улам ушул – «Кыргыз-өзбек этномаданий жалпылыктары» деген аталыштагы жупуну эмгек жазылып отурат. Китептин автору болгон мага биздин жалпы Мекенибиз болгон Кыргызстандын түштүк аймагында, андагы эң ири элдерден болушкан кыргыздар менен өзбектер кылымдар бою аралаш жашап келишкен жерде туулуп-өсүү тагдыры туш келди. Эки элдин тең мүнөзү, пейили, жашоосу, салттары мен үчүн чоочун эмес. Бала кезде аны жөн гана байкоо аркылуу кабыл алып келсем, эми, адис этнограф катары салыштырып талдап, мүмкүнчүлүгүм жетишинче окурмандарга да жеткирүүнү туура таптым.

Менин жупуну эмгегим эки элдин ар бир өкүлүнө бала кезден эле тааныш болгон маселелерге – кыргыздар менен өзбектердин үйлөнүү үлпөтүнө, баланын төрөлүшүнө жана тарбияланышына, маркумду акыркы сапарга узатууга байланышкан каада-салттарына, ырым-жырымдарына, тыюулары менен ишенимдерине арналып, аларды салыштыруу багытында жүргүзүлмөкчү. Булар жазылбаган мыйзамдар сыяктуу көптөгөн кылымдар бою элдердин жашоо-турмушун бир калыпка салып, жанаша жашоого салым кошуп келишкен. Этно-

графияда «үй-бүлөлүк ырым-жырымдар» деп аталган дал ушул тармактагы окшоштуктар мындан ары да өз милдетин аткарып, эки элдин бири-бирин терең таанып-билишине салымын кошот деген ишеничтемин. Ал эми бири-бирин жат катары эмес, өз катары караган элдердин ортосунда эч качан араздашуу болбойт. Муну Мезгил ар дайым тастыктап келген.





## 1. ҮЙЛӨНҮҮ ТОЙГО БАЙЛАНЫШКАН КААДА-САЛТТАР

### Кудалашуу салты

Адам баласы ХХI кылымда жашап, акылы ай чапчып турган учур болсо да, анын аң-сезиминин түпкүрүндө байыркы адамга таандык ишенимдердин жашап, андан келип чыккан ырым-жырымдардын күндөлүк турмушунан орун алгандыгы талашсыз. Этнография илиминде «үй-бүлөлүк ырым-жырымдар» деп аталган өзүнчө топ бар да, ага үйлөнүү тоюнда аткарылган, баланын төрөлүшүнө, өсүшүнө байланышкан жана сөөк коюуга тийешелүү ырым-жырымдар кирет. Бул жерде биз үйлөнүү тоюнун башталышы болгон кудалашуу салты жөнүндө сөз кылмакчыбыз.

#### *Кыргыздарда*

Үйлөнүү өмүрдөгү эң маанилүү кадамдардан болгондуктан, ага абдан маани берилген. Ырас, кыргыздардагы кудалашуунун *бел куда* жана *бешик куда* сыяктуу түрлөрүндө үйлөнө турган эки жаштын каалоолору эске алынбаганын айта кетүү керек. Себеби, бел кудалык балдар али төрөлө элек мезгилде аткарылса, бешик куда болуу, аты айтып тургандай, балдар бешикте жатканда бүткөн. Адатта кудалашуунун мындай көөнө түрлөрүнө бири-бирин көптөн бери билген, көңүлү жакын, мамилелеш адамдар барышкан. Балдарынын эркинен тыш макулдашуу аркылуу алар өздөрүнүн ортосундагы ынтымакты дагы бекемдөөнү көздөп, ошол эле учурда уул-кыздарынын болочокто начар чыкпасына, ата-энелеринин сөзүн ташташпасына ишеним артышкан.

Албетте, мындай чара эки тарап үчүн тең ыңгайлуу болгонун да унутпоо керек: уулдун атасы келини үчүн берчү калыңын бир топ жылдын ичинде бөлүп берип, ири чыгымдан байкалбай кутулса, кыз тарабы тиешелүү септи даярдоо үчүн (ал тургай кыздын өз колу менен) кенен убакыт алган. Мындай убадалашкандар уул-кыздары чоңоюп, тою өткөнгө чейин эле кадимки кудалардай катташып, жакшылык-жамандыкта бирге болушкан. Балдардын биринин атасы же энеси өтүп кеткен күндө да кудалык убада бузулбай кала берген. Эгер жаштар бойго жеткенден кийин бири-бирин жактырбаса, мүмкүн болушунча аларды көндүрүүгө аракеттенишкен, таптакыр арга жок болсо гана эркине коюшкан. Эгер кыз көнбөсө, анда алдын ала берилип келген калың кайтарылган, жигит кызды жактырбаган учурда калың кайткан эмес.

Негизи, кыргыз салттары эч качан адамдын көңүлүнө, эркине, укугуна каршы чыкпаганын белгилей кеткибиз келет. Жигит эр жетип, үйлөнөр маалы келген чакта кимдир бирөө менен сөз байлашпаган болсо, ата-энеси кыз караштыра баштаган. Өткөн мезгилдерде кыргыздар балдарын мүмкүн болушунча эрте үйлөгөнгө аракеттенген, муну эрте балалуу болуп, балдары атасы менен катар эле чоңоюп, кол арага жарап, жумушун эрте колунан алышы менен байланыштырышкан. Эр жеткен жигиттин колоктоп бойдок жүрүшүн өөн көрүп, «Буканы малым дебе, бойдокту балам дебе» деп шылдыңдап, кызды «кара далы» атап арданткан.

Өзүнүн көп кылымдык тажрыйбасында, кыргыздар жакын туугандардан, же болбосо бир эле уруктан, уруудан түзүлгөн үй-бүлөлөрдөн алсыз, оорукчан, ал түгүл тубаса майып, акыл- эси кем балдардын төрөлөрүн байкашкан. Андыктан баласын үйлөгөндө башка айыл, башка уруудан кыз алып берүүгө аракеттенген. «Өз айылынан аял алгандын тукуму – күйпүл күчүк, кыр ашырып алгандын тукуму – карышкыр, ашуу ашырып алгандыкы – арстан» деген сөз мына ошондон калган. Ар бир кыргыз уулунун жети атасына чейин билүүсү, санжыра сүрүштүрүүнүн негизги максаттарынын бири дал ошол – жакын туугандардын каны аралашып кетүүдөн сактоо болгон. Кадыр-барктуу, белгилүү адамдар уулун үйлөгөн учурда же өзү тандап кыз алып берген, же баласына тажрыйбалуу, кыраакы, сынчы кишини кошуп берип, өзүнө эл ичинен издеткен.<sup>1</sup>

Кызды тандаган учурда сынчыл адамдар анын өңү-түсүн, басып-турушун, кеп-сөзүн, чай сунуп, тамак жасашын, жүк жыйышын..., баарын көз кырынан өткөрүшкөн. Албетте, «Катын албай, кайын ал» деген принциптен улам болочок колуктунун ата-энесинин теги, эл ичиндеги аброю да унутулган эмес.

Чыгыш икаяларынын биринде баласына ылайыктуу колукту издеген атанын кыздуу үйгө жуучу түшүп барганы айтылат. Жуучулук салт көпчүлүк элдерде бирдей эле болот эмеспи. Аркы-беркиден сөз козгоп, ата-энесин, короо-жайын, кыздын өзүн көз кырынан өткөрүп, сынына толтуруп болуп, анан гана «эми-и сизде кыз бар экен, бизде уул бар...» деп сөз баштамакчы болуп калганда, кокусунан кудаламакчы болгон кыздын сиңдисинин кандайдыр бир тамашалуу сөзүнө токтоно албай бүт тиштерин көрсөтө каткырып күлүп жибергенин байкап калат. Ошол замат келген себебин айтпай, башка бир шылтоону айтып, шашып чыга жөнөптүр.

Демек, баарыдан мурда кыздын өзүнүн жеке сапаттары эске алынган. Көңүлгө туура келген ылайыктуу кыз табылган учурда анын атасынын үйүнө

---

<sup>1</sup> Бул жөнүндө кыргыз элинин жомокторунда, уламыштарында, санжыра сүрүүсүндө айтылат. Эл арасында али турмушка чыга элек кыздын аз же көп төрөшүн, анын төрөгөн балдарынын кандай чыгарын алдын ала билген адамдар болгон экен. Муну бабаларыбыздын улуу өнөрү катары карасак болот.

атайын жуучулар жөнөтүлгөн. Макулдугун бербей койбосун үчүн жуучулукка атайын жашы улуу аксакалдар менен эл ичиндеги кадырлуу кишилерди, же болбосо чукугандай сөз тапкан, чечен адамдарды тандашкан. Алар адатта бараар замат максатын айтып кирбей, чайлашып, кыздын ата-энесин мактап көңүлүн алып, анан «Кымызды ичкенге бер, кызды сураганга бер», «Ырыстууга жуучу келет, ырысы жокко доочу келет», «Жакшыга жуучу келет, жаманга куучу келет» деп, бал тилин безеп макалдата сүйлөп, келген максатын билдиришкен. «Кызы бардын назы бар» дегендей, нары кызынан кутула албай эле жүргөн экен деген сыяктуу сөздөрдөн сактанып, ата-энеси дароо эле макулдугун бере салбай, түрдүү шылтоолорду айтып көрөт. Жуучулар да түңүлүп калбай, бир топко дейре көшөрүшөт. Кыздын ата-энеси макул болбогон учурда да жуучуларды кабыл алып, сыйлап узатуу салты бар. Элде «Элчиге өлүм жок, жуучуга кордук жок» деген эреже кылымдар бою жашап келет, демек, жуучуларды элдик дипломатиянын өкүлдөрү катары карап, алардын статусу элчилердики менен бирдей каралган десек жаңылышпайбыз. Анткени, элчилер эки элдин же мамлекеттин ортосунда байланышты түзүшсө, жуучулар мамлекеттин кичинекей үлгүсү болгон үй-бүлөлөрдүн арасында данакерлик кызмат аткарышат эмеспи.

Эгер куда түшүп келген тарап кыздын атасына жакса, маалкатып жатып макулдугун берет. Куда түшүп келген адам андай учурда колун бооруна алып: «Кулдугум бар, куда» деп кулдук урат. Бул салттуу сөздөн атанын баласынын бактысы, келечеги үчүн кул болууга да даяр экендигин билдирген мамилени, өзүн да аябаган аталык мээримди байкоого мүмкүн. Макулдук алынгандан кийин эки куда төш тийиштире кучакташып, таттуу мамиледеги кудалардан болуу үчүн ырымдап дасторкондогу бал, өрүктүн кагы же шоколад сыяктуу шириндиктерден чогуу ооз тийишет.

Мындан кийин берилчү калың, кийит кийгизүү, той берүү сыяктуу маселелер ачык-айкын сүйлөшүлөт. Кыздын башы байланып калгандыгынын белгиси катары ага сөйкө салып коюшкан. Бүгүн алтын сыргаларды колдонуп калышкан менен кыргыздарда мурун күмүш сөйкө бааланганын айта кеткибиз келет. Анын кадырланышына күмүштүн түсү, тагыраак айтканда ак түс себеп болгондугу шектендирбейт. Ак түс тазалыктын, күнөөсүздүктүн, ак ниеттик менен жакшылыктын, амандыктын, асылдыктын түсү катары каралган. Изилдөөчүлөр мунун көчмөндөрдөгү сүттүн ыйык саналышы менен байланыштуу деп түшүндүрүшөт. Тескерисинче, алтындын сары түсү кайгынын, азаптын, оорунун белгиси деп кабыл алынган.



*Сөйкө салуу.  
(Сүрөт Э. Көчүмкулованыкы).*

Калыңды төлөөдө кээде баланын атасы көбүрөөк чыгым тартып калса да, «Мен баш алып жатпайымбы, үйүмө бүлө кирип жатат» деп өзүн жубатып, сураган калыңды берген. Калыңды чогултуу үчүн жигиттин ата-энеси тууган-уругун чакырып, «кошумча той» өткөргөн. Көчмөн кыргыздар калыңды адатта мал менен берген, анын саны кудалардын чарк-чамасына жараша чечилген. Колунда барлар калыңды тогуздап: тогуз төө, тогуз жылкы, тогуз уй, тогуз топоз, тогуз кой, тогуз эчки кылып бергендиги тууралуу эл оозунда айтылып келет. Кудага алып баруучу жылкынын көкүлүнө кебез байлап койгон, мындай ырымда кебездин ак түсү мааниге ээ болгондугу шек туудурбайт.<sup>2</sup>

Совет доорунда миңдеген жылдардын ичинде калыптанып, элибиздин жашоо-тиричилигин жөнгө салып келген салттарыбыздын ичинен жалпы элибизге жат көрүнүш катары көрсөтүлүп, тыюу салынып келгендеринин бири – калың берүү. Ага адамды мал, буюм катары сатып алуучу жорук катары баа берилип келди. Анткен менен бала багып, тарбиялап өстүрүүнүн түйшүгүн (чыгымын деле айтканга эмне үчүн болбосун?..) ар бир ата-эне жакшы билет. Демек, калыңды ошол түйшүктү, чыгымды тарткан тарапка ыраазылык катары берүү, кайтаруу катары карасак болот. Калың берилген кызды сатылган буюм катары караган идеология калыңсыз кеткендерди арзан, бекер буюм катары караган эмес. Анын үстүнө кыздын ата-энеси калыңга келген мал-пулдарды кайра эле сеп даярдоого жумшашканы да эске алынбаган. Себеби, сеп да кыздын турмушунда негизги орунда тургандыктан, ата-эне кепке-сөзгө калбайлы деп жакшы жасап берүүгө аракеттенген.

<sup>2</sup> Эл оозунда айтылган уламыш сөзгө караганда, илгери аялы кайтыш болгон бир бай адам жаш кызга көзү түшүп, ага жуучуларын жөнөтүптүр. Калыңына кызыгып, бирок күйөө бала болчунун жашы өтүп калганына кыңырылган кыздын атасы келгендерге айтып жөнөтөт. Муну уккан бай дароо бир айгырдын көкүлүнө кебез байлатып, жетелетип жибериптир. Аны көргөн кыздын атасы эч нерсе айтылбаса да дароо түшүнүп, батасын берип, кызын узатыптыр. Анткени кыргыздар айгырды үйүргө жаңы кошкондо да анын көкүлүнө кебез байлап агытышат.

Калыңдын аз же көп берилгенине карабай, кыздын тоюн өткөрүү сөзсүз аткарылчу милдеттерден. «Калыңсыз кыз болсо да, каадасыз кыз болбойт» деген макал дал ошол шарттан улам келип чыккан, бул кыздын көңүлү, кадыры үчүн аткарылган. Чогулган эл шаан-шөкөт менен өткөн тойду гана көзүнөн кечирип, эскерип сөз кылып калса, калыңга байланышкан алыш-беришти кудалар өздөрү эле билишкен. Кудалашуу бүткөндөн кийинки мамилени «Куда болгуча кимдигинди сураш, куда болгондон кийин кул да болсо сыйлаш» деген эреже аныктаган. «Дос жүз жылдык, куда миң жылдык», «Кудай кошкон куда болот» деген макалдар кыргыздардын кудалашууга карата болгон көз карашын камтып, муну Кудайдын иши катары карап, баалаганын айгинелеп турат.

### **Өзбектерде**

Адам баласынын турмушундагы бардык кубанычтар, жакшылыктар той менен байланышта каралары жалпыга белгилүү. Бул нерсе айрыкча өзүнүн гана кызыкчылыгын эмес, өзгөлөрдүн камын көрүп жашаган, ошентип жүрүп өмүрүн өткөргөн Чыгыш адамына таандык эмеспи. Мындай сапат өзбектер үчүн да жат эмес, ал тургай алардын турмушунун өзөгүн түзүп турат десек жаңылышпайбыз. Берилген баталардын ичинен эң кеңири учураганы «Тапкан-ташыганыбыз тойлорго буюрсун!» болгону же коштошуп жатып «Тойлордо учурашалы» деген тилектин көп айтылганы бекеринен эмес. Өзбектердин тоюнун жар-жар айтылып, керней-сурнай тартылып, элдик театрдын үлгүсү болгон маскарапоздордун элдин ичеги-боорун эзип, шаңдуу өткөндүгү белгилүү. Тойдун кандай өткөндүгүнө жараша анын ээсинин тууган-туушкандарынын, өз маалесинин ичиндеги кадыр-баркын байкап билүүгө болот. Албетте, колунда бар, бай адамдардын той өткөрүүгө мүмкүнчүлүгү кеңири болгон менен, кээде жөнөкөй эле дыйкан адамдын берген тою элди көбүрөөк ыраазы кылышы мүмкүн. Анткени карапайым адамдарга тийешелүү марттык менен өмүр бою жыйнаган мүлкүн тойго сарптоо той берген адамдын өмүрдүк максаты десе да болот.

Бул айрыкча кыз узатуу тоюна таандык көрүнүш. «Кизингни бешикка сол, молини тешикка сол» деп өзбек макалында айтылгандай, салт катары кыз төрөлгөндөн эле анын тоюна даярдык башталат: энеси кызына атаган сандыкка сепке керек болчу бардык нерселерди жыйнай баштайт. Кызды татыктуу узатуунун түйшүгүн, оордугун өзбектердин «Киз берген одам кирк йил өзига келолмайди» деген макалы тастыктап турат.

Бирок кыздын себин даярдап, бүт элге даңаза кылып той берип коюу – бул маселенин бир эле тарабы. Эң негизгиси – ошол кыздын өзүн өстүрүү, ага татыктуу тарбия берүү. Бул иште эң негизги жоопкерчилик ата-энеге артылат, бирок, кыргыздарда «Кызга кырк үйдөн тыюу» деп айтылгандай, тууган-уруктун, коңшу-колоңдордун да таасирин айтпай кетүүгө болбойт. Ар бири өз-өзүнчө жашап, бийик коргон тосуп тургандыгына карабастан, мааледе кимдин ким экендиги, уул-кыздардын мүнөзү, кандай тарбияланып жаткандыгы жалпыга белгилүү.



*Кыздын себине  
берилген буюмдар.  
(Сүрөт автордуку).*

Эркек балдардын анча-мынча тентектигине көздү жумуп, этибарга албай коюшса, кызга карата талап өтө күчтүүлүгү менен айырмаланат. Тарбия берүүдө уулга – атасы, кызга – энеси деген бөлүштүрүү болгон менен, кыздын тарбиясына кандайдыр бир деңгээлде атасынын да таасири бар. Мисалга алсак, кыз баланы атасы урбайт, антсе кызы бактысыз болуп калат деп тыйышат. Элдик ишеним боюнча ай жаңы чыкканда атасы кызынын маңдайынан өөп койсо, кызы бактылуу болот. Кыздын энесине эмес, атасына окшош болушу да анын бактылуу болушунун белгиси катары каралат. Турмушка чыга элек кыз сынык күзгүгө каранган эмес, бул анын бактысынын жарым болушун шарттай турган себеп катары эсептелген. Кызды үбөлүк менен (өзб. *охлов*) менен урса бактысыз болуп калат дешкен. Колундагы шакегин (өзб. *үзик*) бирөө сууруп алса, бактысын тартып алат деген ишенимден улам мындан сактанышкан. Кыз баланы кур дегенде бир жолу болсо да атка миндирип койсо, максатына (өзб. *мурод*) жетет деген ишеним, мүмкүн, көчмөн өзбектерден калган мурастыр...

Турмушта жигиттердин көзү көбүнчө сулуу кыздарга түшөрү белгилүү. Табигат тартуулаган сулуулугунан сырткары өзбек кыздары өздөрү да түрдүү жолдор, ыкмалар менен сулуулугун арттырууга аракеттенишкен. Ал үчүн түрдүү атыр-упа, эндик, осмо сыяктуу каражаттарды пайдаланышкан. Айрыкча осмо койбогон өзбек кызын жолуктурууга мүмкүн болбосо керек!.. Осмо коюуга да байланышкан бир топ ишенимдер жашайт. Мисалы, осмо койгондо эки каштын ортосун бириктирип коюу керек, антпесе ата-энеси урушуп калат деп коюшат. Өзү кыз баланын каштарынын аралыгы алыс болсо алыска, жакын болсо жакын жерге турмушка чыгат деп төлгө кылышкан. Кыздар осмо коюп жатканда осмосу каштын четинен агып түшсө, ошол кыз алыс, узак жерге турмушка чыгат деп болжошкон. Өзбек кыздары үчүн алыска турмушка чыгуу ата-энеси, тууган-уругу менен байланышпай калууну шарттаган, ошондуктан осмо коюу аркылуу каштарынын ортосун өстүрүп, бириктирүүгө болгон органы жакындарынан

алыстабоо үчүн жасалган бейкүнөө аракет катары баалоого мүмкүн. Нандын артын жеп жүргөн кыз өз маалесине түшөт деп үйрөтүшкөн. Ал эми койгон осмосу каштын ортосунан агып кетсе, эгиз балалуу болот деп жоруп коюшкан. Кашка короого өстүргөн осмону эзип, анын ширесин койгондон сырткары, кашты карайтуу үчүн паллоо (ош) жегенден кийин табактын түбүндө калган майдан да сүртүп коюшкан. Кашка осмо койгон маалда көздүн үстүнө (кабакка) да коюу керек, антпесе, көз капа болуп калышы мүмкүн деген ишеним белгилүү.

Дал ушундай «даярдыктардан» соң үйгө жуучулардын келиши күтүлгөн. Өткөн мезгилдерде өзбек үй-бүлөлөрүндө кыздарды күйөөгө мүмкүн болушунча эрте бергенге аракеттенишкен, анын айрым калдыктарын азырга чейин учуратууга мүмкүн. Жуучулар кечигип, курбуларынан артта калганга кыздын өзү да арданган. Кыздын чачына жөргөмүштүн өзү же желеси түшкөнү, чачын өрүп жатканда бир талынын калып калганы, үстүндөгү көйнөгүнө жип жабышып калганы, ошондой эле түшүндө жаңы бут кийим кийгенин көргөнү да жуучулардын келишине деп жорулган. Кыз баланы көчүгүнө тепсе отуруп калат деп коюшат, кыргыздар анткен баланы томаяк болосуң деп тилдешет. Атасынын үйүндө узак отуруп калбоо үчүн өзбек кыздары дасторкондун бурчуна, бут кийимге, текчеге, астанага отурган эмес, булардын баары турмушка кеч чыгууга себепкер шарттар катары саналган. Бирок аны тездетүүнүн да жолдору болгон: кыз бүтүн эки нанды тиштеп койсо, тез арада жуучулар келет деп ишенишкен. Же болбосо кыз киши шаршемби күнү чачын тараса же сууга жуунса да чар тараптан жуучулардын келиши күтүлгөн, тескерисинче, күйөөлүү келиндерге бул күнү чач тароого, жуунганга тыюу салынган. Шаршемби күн өзбекче чоршамба деп аталат, бул күндүн аталышы (башка күндөрдүкү деле) иран тилинен алынган.<sup>3</sup> Кыз тамак жегенде эң алгач эт кошуп алып жеп жүрсө, аны ата-энеси биринчи келген жуучуларга макулдугун беришет деп айтылат. Кыздын оокат кылып жатып тамагынын тузун ачуу жасап алышы жана бир нерсени тигип жатып колун ийне менен сайып алышы анын кимдир бирөөнү жактырып калгандыгынын белгиси катары каралган.

Өткөн мезгилдерде өзбек кыздарынын турмушка чыкканга чейин теңтуш балдар, жигиттер менен чогуу жүрүп, эл көзүнчө сүйлөшкөнүн элестетүүгө мүмкүн болбогон. Бул ал тургай жигиттер үчүн да уят иш катары саналган. Эрезеге жетип, теңтуштары үйлөнө баштаган жигит өзүнүн үйлөнүүнү чечкенин атасына ачык айта албаган, мындай каалоосун ал атасынын көлөчүнө сабиз же мардек салып коюу аркылуу кыйыр түрдө билдирген. Ырас, азыр бул абал бир топ өзгөргөн менен да эле болсо белгилүү бир чектөөлөр күчүн жоготпогон. Балдарынын тагдырын көбүнчө ата-энелери чечишет, жаштар да өздөрү үчүн татыктуу түгөйдү тандоодо ата-энелери жаңылбастыгына ишенишет. Ошентсе да, болочок күйөөсүнүн кандай адам экендигин алдын

<sup>3</sup> Иранча «чор» – төрт дегенди билдирет, башкача айтканда чоршанба – төртүнчү күн. Кыргыз тилинде шаршемби болуп айтылган менен «чор» сөзү чар деген формада да учурайт, мисалы, чар тарап деп айтабыз, бул төрт тарап дегенди туюнтат.

ала биле албай санаркоодон жана өзүнө ылайык жигит менен турмуш курууну каалоодон улам айрым ишенимдер келип чыккан. Ага ылайык, кыз кир жууп жатканда сууну көп чачыратса, анда болочок күйөөсү ичкиликте көп ичкен, аракеч адам болуп калышы күтүлөт. Ал эми идиш-аякты чала жууган болсо, анда чалга эрге тийип калат деп коюшат. Турмушка чыга элек кыздын көп үшкүргөн адаты болгон учурда да аны ошондой эле тагдыр күтүп калышы мүмкүн. Алгачкы эки ишенимди кызды жумушту тыкан аткарууга, тазалыкка тарбиялоо максатында жаралган деп билсек, ал эми үшкүрүк бардык элдерде эле чарчоонун, кайгыруунун белгиси катары эсептелет. Кыргыздар үшкүргөн жаш баланы «Көйнөгүңдү уй жегир!» деп тилдеп коюшат. Кыргыз эл акыны Аалы Токомбаевдин ыр менен жазылган «Жетим менен сыйкырчы» жомогунда «Өөх!» деп үшкүргөн кемпирдин баласын сыйкырчыга алдырып, аны кайтарып алуу үчүн канча азап тартканы үшкүрүккө карата элдик мамилени көрсөткөн. Турмушка чыга элек кыз жеп жаткан тамагын аягына чейин ичпей, идиштин түбүнө калтырып койсо, өзү жактырбаган адам менен турмуш курат деп коюшкан.

Кыздардын өзү сүйлөшүп жүрүп, жактырган жигитине турмушка чыккан учуру сейрек болгондугун кулагында калы бар кыз сүйгөнүнө турмушка чыгат деген ишеним да далилдеп турат, неге дегенде, ар бир эле кыздын кулагында калы боло бербейт эмеспи... Бирок, бул айткандарыбыз өзбектерде сүйүшүп баш кошуу такыр болгон эмес дегенди билдирбейт, аны элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрү да далилдеп турат. Бирок сүйүшкөндөрдүн бири-бирине кол жоолук же оромол (өзб. *румол*) тартуулашы жакшы белек катары эсептелбейт, себеби, жүзаарчы айрылуунун белгиси катары каралат. Сыягы, оромолчо көз жашты аарчуучу буюм катары кабылданып, сүйгөнүнө жетпей калууну элестеткенден улам ушул жорук жагымсыз жышаан сымал туюлуп калгандай.<sup>4</sup>

Бойго жеткен кызга жуучу түшүп келгендерге дээрлик бардык учурда эле макулдук берилет. Жуучулар үчүн да ашка алгач кол созгондо эти менен кошо алып жесе, кызын сурап барган жери баш тартпай, биринчисинде эле ыраазы болот деген ишеним тараган. Бул ишенимдин ашты алгач алганда эти менен кошо жеп жүргөн адам жакшы келинге учурайт деген варианты да бар. Албетте, кыздын ата-энеси болочок күйөө баланы, анын ата-энесинин кимдигин кыска убакыттын ичинде сураштырып билгенге жетишет. Бул маалыматтарды алганга кудасынын маалеси жардам берет. Алар ачык же кыйыр түрдө өз маалелешинин артыкчылыгы менен кемчилигин, албетте, көбүнчө жакшы жактарын айтып

---

<sup>4</sup> Ал эми кыргыздарда болсо, тескерисинче, кыздар өз колу менен сайган жүзаарчысын сүйгөн жигиттерине тартуулап, бул анын чындап берилгендигинин далили катары кабыл алынат, аны залкар жазуучу Чыңгыз Айтматовдун «Эрте келген турналар» повестиндеги Султанмурат менен Мырзагүлдүн балалык сүйүүсүн сүрөттөгөн эпизод көрсөтүп турат.



беришет. Кыздын ата-энесинин жуучуларга жок дебестигин бир жагынан өзбек калкынын сылыктыгы, адамдын көңүлүн оорута албагандыгы менен түшүндүрүүгө мүмкүн болсо, экинчи жагынан, назардан калып калуудан корккондугу, мааленин ичинде сөз болуудан, кызынын кийинки тагдырынан чочулагандыгы менен байланыштырууга мүмкүн. Ата-эне кызын кеп-сөзгө кала электе эртерээк күйөөгө узатып, анын тынып калышын максат кылат. Кыскасы, «Буудайдын барар жери – тегирмен, кыздын барар жери – күйөө» эрежеси эске алынып, ошого жараша иш жүргүзүлөт.

Жигит тараптан жуучулар келип, кызын сураганда кыз тарап макулдугун берген учурда «патир сындыруу» (өзб. «*патир ушатмок*») ырымы аткарылат. Патир – бул сүткө жуурулуп, май кошулуп, бети чекич менен гүлдөнүп, сейдене себилип бышырылган нандын түрү. Жуучу түшүп баргандар ошондой нандан ала барышып, дасторконго коюшат. Албетте, кыз тарап да дасторконго нан коёт. Качан сөз бүтүп, кыз тараптын ыраазылыгын алган кезде жуучулардын ичиндеги улуусу өздөрү алып келген патир менен кыздын ата-энеси койгон патирлердин бирин алып, эки патирди кабаттап туруп сындырат. Бул эки тараптын кудалашканын, кыздын башы байланып калганын билдирген. Кыз тарап жигит жакка *актык* (өзб. *оклик*) берет, *актык* жооп иретинде жөнөтүлгөн дасторконду, жигиттин ата-энесине деген кийим-кечекти билдирет. Ошондон тартып эки тарап куда катары катташа башташат.

Кудалардын той болгонго чейинки мамилелери да түркүн ырымдар менен коштолот. Кудалар келгенде таттуу (ширин-шакардек) кудалардан бололу деген ниет менен таттуулуктар коюлса, мамилелерибиз ысык болсун деп ысык салынат. Той өткөнгө чейин бири-бириникине барганда колуна кант беришип көрүшүшөт, мында да канттай ширин кудалардан бололу деген ниет билдирилген. Кудагыйлар келиндин үйүнө барганда да кадимки чайдан, тамактан мурун эң алгач набат кошулган ширин чай берилет, ал чайды жерге койбостон, бир көтөрүп ичүү шарты бар. Ширин чай берүүнүн да ширин сөздүү кудалардан бололу деген сыяктуу түшүндүрмөсү бар.

Көрүнүп тургандай, үйлөнүү тоюна байланышкан, ага карата даярдалган тамак-ашта таттуулар басымдуулук кылып, алар жаштардын таттуу жашоосун каалоо менен чектелбей, кудалардын ширин мамилесин да камсыздоо үчүн ырымдык максатта даярдалган. Тескерисинче, ортолорундагы мамилелери сууп калбасын үчүн кудаларга бири-бирине шыпыргы менен пиязды берүүгө тыюу салынат. Аталгандардын биринчиси дайыма акыр-чикир менен аралаша колдонулгандыктан үйдөгү буюмдардын ичинен «эң ыпласы» катары бааланса, экинчиси өзүнүн ачуу даамы менен таанымал. Демек, ортодогу мамиле булганбасын, ортону ачуу аралабасын деген ниет билинет.



*Үйлөнүү тойго даярдык. (Сүрөт автордуку).*

Эки тарап макулдашкандан кийин тойду кайсыл мезгилде өткөрүү керектиги аныкталып, даярдыктар башталат. Жигит тарап кыздын үйүнө бата той үчүн деп күрүч, ун, май, сабиз, кой, отунуна чейин таштап кетет. Кыздын энеси берчү себинин кем-каржысын бүтүргөнгө жан үрөп киришет, жууркан-төшөгү үчүн пахта да жеткирилет. Ал эми кыз тарап жигитке жана анын досторуна кичүү мазар (мазарлар) жөнөтөт. Бул сөздүн көрүстөн, мүрзө дегенге тиешеси жок, аны менен улуттук тамак-аштарды жалпылап айтышат. Мазарларды жигит достору менен чогулуп жешет. Албетте, тойдун күркүрөгөн күз мезгилинде көп өткөрүлүшү мыйзам ченемдүү. Анткени күздө ары бышыкчылык болсо, ары дыйканчылыктын жыйын-терими бүтүп, колго каражат да түшкөн учур болот. Келген элдин баары тойдун ашынан ооз тийиши үчүн орозо тутулган учурда той өткөрбөйт, зарыл болгон учурда кечинде, ооз ачаарга тууралап өткөрүлөт. Мурун тойдун сапар айына туура келбеши көңүлгө алынган. Сапар айынын аталышы араб тилинен алынып, бул мусулмандардын ай календары боюнча эсептелчү жылынын экинчи айы. Бул ай бактысыз ай катары саналган. Сапар айында жол жүрсө (сапарга чыкса) өлүм көбөйүп кетиши мүмкүн деп саналып, тыюу салынат. Бул айда идиш-аякты сындыргандан да этияттанышкан, антсе кийинки сапар айына чейин идиш токтобой сына бере турган болот деген ишеним бар. Мурун өзбектерде сапар айынын этегинде бир кемпирге самтыраган кийим кийгизип, анан «Сапар качты!» деп кыйкырышып, кемпирди айылды аралата кубалап, кыштактын четине чейин чыгарып

салган салт болгон. Салттын тууроо (имитация) иретинде гана аткарылышын айта кетели. Кээде кемпирдин ордуна итти кубалашкан. Бул ырым айылдан жамандыкты алыстатуу максатында аткарылган. Ошол себептен улам үйлөнүү тоюн сапар айында өткөрбөй келсе, кийин ар кандай зарылчылыктардан улам бул айда келин алган күйөө тарап сактануу үчүн келин тарапка камыртуруш (ачыткы) берип койгон жаңы ырым келип чыккан. Заманга жараша жаралган мындай жаңы ырымдар, ишенимдер байыркы, көөнө ишеним, ырымдар менен катарлаш эле жашап, аткарылып келет. Мисалга алсак, азыркы кезде күйөөгө чыгып жаткан кыз үйүндө күйөө бала келгенге чейин бут кийимин кийбей күтүп турат, туфлисин эрте кийип алган болсо күйөө ЗАГСка кечигип келип калышы мүмкүн деген ишеним бар.

Той болгонго чейин кудалар бири-бирине сарпай даярдайт. «Сарпай» деген сөз фарс тилинен алынып, сар – «баш», пой – «бут» дегенди билдирет. Башкача айтканда, сарпай баш кийимден бут кийимге чейинки кийимдин баарын билдирет. Бул сөздүн тегин, этимологиясын даана билбегендиктен, кыргыздар, өзбектер деле, «баштан аяк сарпай кийдирди» деп кайталап, жаңылыш айта беришет.

Кийим-кечектер бир эле куда-кудагыйларга гана эмес, күйөө менен келинге да даярдалат. Тойдун алдында жигиттин үйүнө чоң мазар жеткирилет, анда 40 түрдүү тамак-аш, алардан сырткары жигитке даярдалган сарпайлар болот. Жигиттин дос-жоролору мазар жегенге чогулушуп, тамактарды бөлүп жеп, үйлөнчү жигитти кийиндиришет. Жоро башчы жигиттин ар бир кийимин мактап кийиндирип, ар бир кийимин досторуна көрсөтүп жатканда: «Кыз бакканга ыракмат!», «Уул бакканга ыракмат!» деп кыйкырып турат. Мазардын ичинде бир эле күйөө балага эмес, анын жоролоруна да атап салынган жүзаарчы, жайнамаз, теспе, топу, белге курчанчу чарчы жоолук, жумуртка, шоколад ж. б. сыяктуу нерселер болот.

## **Үйлөнүү үлпөтү**

### ***Кыргыздарда***

Кыргыздар тойду адатта күз мезгилинде беришет, муну азыр айыл-чарба жумуштары бүтүп, элдин жумуштан колу бошоп, малдын семирген мезгили менен байланыштырып жүрөбүз. Ал эми түпкүлүгүндө өзүн табияттан бөлүп карабаган көчмөндөрдүн жаныбарлардын кууту күзүндө башталарын байкагандан улам тойду күзгө дайындашканы тууралуу пикирлер бар. Той өтө турган күндү да ай толгон мезгилге туштап, жаан-чачын башталганга чейин өткөрүп алууга ашыккан. Той өткөн күнү күндүн ачык турушун тилеген, анткени бул ары той ээлери үчүн ыңгайсыздыкты жаратса, ары жаңы үйлөнгөндөр үчүн жагымсыз белги катары эсептелген. Жаркырап тийген күн менен айды үйлөнүп жаткандардын жарык бактысы катары карашкан. Ошондуктан келиндер жаш балдарды «кырмычык жесең тоюңда жамгыр жаайт» деп коркутуп, берген эмес.



*Тойго келген коноктор. (Сүрөт автордуку).*

Тойдун шаан-шөкөтү, албетте, той ээлеринин абалына, мүмкүнчүлүгүнө жараша болгон. Колунда бар, март адамдар келин алганда «отуз күнү ойнотуп, кырк күнү кыңшылатып» той өткөрүп, элдин да батасын алып, өзүнүн да мартабасын ашырган. Негизи ар кандай эле адам өзүнүн тапкан дүйнөсүнүн тойго буюрушун тилейт эмеспи. Кудасына той алып барганда күтүрөтүп мал айдап, тууган-уругун ээрчитип, күйөөнү да жоро-жолдоштору коштоп барган. Кыз тарап да себин кемчиликсиз даярдап, уят болбогонго аракеттенген. Эми септи эмне үчүн берген деген маселеге кайрылсак, бойго жеткенче атанын төрүндө эркелеп отуруп, анан эле чоочун үй-бүлөгө барып, дароо аралашып кетүү оңой эмес. Жашырбай айтканда, жаңы барган келин психологиялык жактан кысылган, көнүшкөнгө чейин жаңы үй-бүлөнүн ички иштерине кийлигише алган эмес. Мындай шартта өзүнө керектүү нерсени алып берүүнү сурануу же башка бирөөнүн буюмун пайдалануу кыйынга турган. Кызга берилген сеп ушундай ыңгайсыздыктардан куткарган: келин өзүнүн менчигин эркинирээк колдонуп, башкага көз каранды болгон эмес. Ал эми себи эч бир кемчиликсиз, бардык нерсеси жетиштүү болсо, анда эч нерсеге муктаж болбой, кысылбай, эркин жашаган. Мындан улам мезгилдин өтүшү менен колунда бар адамдар сеп бергенде ары кызынын эч нерседен кемчил болбошу үчүн, ары өзүнүн кадыр-баркын көтөрүү үчүн ашырып бере башташкан деген жыйынтыкка келсек болот. Тарыхый, адабий маалыматтарда сейрек учурларда айрым ашынган бийлөөчүлөрдүн бардык түйшүктөн куткаруу үчүн кызынын себине кошуп кул, күң бергени айтылат. Ал эми турмушу оор көпчүлүктүн кыска убакытта сеп даярдаганга мүмкүнчүлүгү болбогондуктан, ага кызы кичине кезинен эле даярдана баштаган. Кыздын энеси үйдө кыз төрөлгөн кезден тартып:

Кызылдан оюу ойдурсам,  
Кызымдын үйүн толтурсам.  
Кызымдын үйүн толтуруп,  
Кайнене болуп олтурсам –

деген аруу тилек менен келечектеги кызга берилүүчү сеп үчүн кам көрө баштаган. Сеп – көркөм буюмдардын жыйнагы. Ага чеберликтин сырдуу учугу аркылуу бүткөн: шырдак, туш кийиз, ала кийиз, килем, асем нускалар (сөйкө, чолпу, желбирөөч, чач кеп, күбөк, билерик, шакек, оймук, бой тумар, төөнөгүч), ат жабдыктары, жууркан-төшөктөрү, кийим-кечелери ж. б. кирет. Бирок ага мал кирбейт, атасынын кызына берген малы *энчи* болот. Сеп даярдоочулар курактан жасалган буюмдарга өзгөчө көңүл бурушкан. Себеби, мунун баш кошуп жаткан жаштар бири-бири менен эриш-аракта, ынтымакта жашашса, бала-чакалуу болушуп, турмуштары ушул курак сыңары түбөлүктүү уланып, куралып кетсе, ар дайым жакшылыктар жандап жүрсө деген мааниси болгон. Ошондуктан ар бир жаш үй-бүлөгө, же күйөөгө узатылып жаткан кыздын себине бир жуп балыш, жаздык, же төшөк сөзсүз курактан болушу шарт болгон. Курактан жасалган төшөктүн турна курак, бөрү көз курак, каттама курак сыяктуу түрлөрү белгилүү. Айрым оокаттуулар ал түгүл кызына деп атайын ак өргөө да тиктирген, ал өргөө да сепке кошулган. Адатта уулун үйлөгөн киши жаш үй-бүлөгө арнап жаңы өргөө жасатып тиксе, ал өргөөнүн ичин толтуруу кыз тарапка тиешелүү саналган. Бай адамдар дал ошол өргөөнү да өздөрү жасатып бере башташкан. Өргөөгө кирип жаткан убакта жаштардын бири озунуп экинчисинин бутун тебелеп койсо, үйдө ошол үстөмдүк кылат деген ишеним болгон.



*Кыздын себи. (Сүрөт автордуку).*

Эки тараптан тең ыр-күүгө жакын адамдар келип, «той баштар» ыры ырдалып, кудаларды, үйлөнүп жаткан жаштарды мактап, аларга жакшы тилектер билдирилген. Андан соң тойдун жаштар күткөн бөлүгү келип, оюн-зоок башталган. Алты бакан селкинчек тебилип, «Жоолук таштамай», «Токту сурамай», «Көз таңмай», «Ак чөлмөк», «Элчабар» сыяктуу оюндар ойнолгон. Кыз оюнун адатта кыздын шайыр, сөзмөр жеңеси башкарып, аны эпчил, тапкыч, ырчы күйөө жолдош коштоп, тойдун көркүн ачышкан. Кыргыздардын кыз оюну эркин маанайда өтүп, оюн-зоок учурунда туздуу тамаша айтылып, ыр ырдалып, жигиттер менен келин-кыздар бири-бирине сезимдерин тымызын билдире алганга мүмкүнчүлүк алышкан. Азыр ойнолбой калган «Төшөк талашуу» сыяктуу оюндан жигит менен кыз тараптын атаандашып, жаатташуусун байкоого болот. Ал эми улуттук оюн сыяктуу мүнөздөлүп жүргөн «Кыз куумай» да үйлөнүү үлпөтүндө гана ойнолуп, ага турмуш куруп жаткан эки жаш катышкан. Мында да кудалар эки тарап болуп, бири бирине мөөрөйдү алдырбаганга аракеттенишкен. Кызды күлүк атка миндирсе, жигитке атайылап кашаңыраагын тандашкан. Оюнду жигитти сыноо максатында жаралган деп болжоп, андан улам аны ритуалдык оюн (ырым оюну) катары баалоого болот. Ошондой оюндун биринде жорток атка минген жигит күлүктү минген колуктусуна шамдагайлык менен жетип, өөп койгондугуна намыстанган кыз тарап чыр чыгарып, аз жерден той бузулуп кете жаздагандыгы тууралуу маалымат бар. Азыркы кезге чейин кайын журтунун күйөө баланы отун жардырып (бул оңой-олтоң иш эмес, бекеринен «Отунду жарса бир акылдуу жарат, бир акмак жарат» деп айтылбайт, эстүү ыгын таап жарса, кемакыл күчкө салып талкалайт), кой сойдуруп же эт тууратып сыноосу бекеринен эмес. Бул айтылгандар элге кеңири белгилүү болгондору гана, негизи, эркектерге тиешелүү ар кандай эле жумуштарды жасатып көрүп, сыноого мүмкүн болгон. Жигит күйөөлөп барганда балдыздары жездесинин кулагын чойгон тамашалуу салтты да анын чыдамкайлыгын текшерген сыноо катары караса болчудай. Күлкү менен шаңга бөлөнгөн кыз оюну таң атканга чейин созулуп, кээде бир нече күнгө уланган.



*Кыргыздын улуттук  
«Кыз куумай» оюну.  
(Сүрөт Амос  
Чаплдыкы).*

Күйөө бала ала турган колуктусунун калыңы эчак төлөнүп бүтүп, кызды алып кетүүгө келгенде да кайнатасынын үйүнө түз бастырып келип, мамыга атын байлаган эмес. Өзүн коштоп жүргөн достору (күйөө жолдоштор) менен аттан түшүп, акырын жөө басып келип, кайната-кайненесинин, эгерде бар болсо чоң кайната-чоң кайненесинин, кыздын жашы улуу туугандарынын жүзүн тике карабай, башын жерге салып, калпагына көзүн жашырып, үнүн катуу чыгарбай, ыйбаа менен таазим кылган. Кыргыздардын жоош, уяттуу, адептүү адамды *жаңы келген күйөөдөй* деп сыпаттоосу ошондон жаралган. Мындай күйөө каадасы колуктусу менен чогуу жашап, бала-чакалуу болуп, кайын журту менен мамыр-жумур аралашып кеткенден кийин деле сакталып кала берген. Ал кайната-кайненесин атынан айтпай, аларды «Ата», «Эне» деп атап, өзүнүн ата-энесиндей көрөрүн билдирген. Кайын ага, кайын эже, кайын ини менен балдыздарына да бир туугандай мамилесин жасаган. Адебин сактап, сыйынан жазбаган күйөө баланы кайын журту да жакшы көрүп, «Күйөө баланы пайгамбарым сыйлаган» дешип, урмат көрсөткөн. Муну жаңы келгенде күйөө баланын алдына *баяндос салуу* салты да тастыктап турат. Аны адатта эл башкарган кадырлуу адамдарды, Меккеге барып кайткан ажыларды тосууда жолго төшөшкөн. Баяндос салуу (азыркы учурда кызыл килем колдонулгандай) күйөө баланы дал ошолордой барктаганды билдирет. Кайын журтунун урмат-сыйы аны көргөн жигитке келинчегинин майда-чүйдө кемчилигине көзүн жумуп коюшка түрткү болгон. Кызынын барган жеринен орун-очок алып, бак табуусун ар бир ата-эне каалагандыктан, күйөө баланын көңүлүн таап, жылуу мамиле менен ынтымакты бекемдегенге аракет кылат. Кызы төркүлөп келип калганда күйөөсү кошо келбей калса, ага атаганын берип жиберген. Мындан кыргыздардын кыз балдарды канчалык сыйлап, эркелетип укук бергени байкалып турат. Келинчеги кур кол келбей, такай олжо менен келип турса, күйөө бала ага үйрөнүп калган. Ал бара-бара мындай мамилеге көнүп, кайын журту менен аралашып, жакын болуп кеткен. Ошондуктан кыргыздарда «Күйөө карыса жээн болот» деген макал айтылат. Күйөө балага карата мындай мамиле Кыргызстандын бардык аймактарында дээрлик бирдей эле деп айтууга болот.

Кыз узатуу тою аяктаган соң кыздын тал-талдап өргөн чачын жазып тарап, аны экиге бөлүп өрөт, бул анын жубу (жубайы) бар экендигин билдирген. Андан соң жакын жеңелери кызга сөйкө, шакек, билерик, бой тумар, желбирөөч сыяктуу зер жасалгаларын таккан. Мурунку кезде кызды атасынын төрүндө эле күйөөсүнүн колуна тапшырышкан, бул «коюнга салар» деп аталат. «Кыз-күйөө жаткызуу» адаты Ы. Абдырахманов жыйнаган материалдар боюнча мындайча сүрөттөлөт: «Эртең аттанат деген түнү күйөө менен кызды жаткырат. Көп жууркан, төшөктөрдү төшөп, жакшылап төшөк салат. Күйөө менен кыздын чыныгы кошулуусу мына ошондо болот. Жаткыраар алдында күйөөдөн кыздын бир жеңеси «жеңге салар» деп алат».<sup>5</sup> Ал эми азыркы кезде бул адат күйөөнүн үйүндө аткарылса да, кыргыздардын ичкилик урууларында жаштардын никеси кыздын атасынын үйүндө кыйылат.

<sup>5</sup> Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. I том / А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. – 2-бас. Б.: Шам, 2004. – 125-126-б.



*Күйөөгө узатуу алдында жеңелери кыздын чачын өрүүдө.<sup>6</sup>*

Тилибизде «Чыккан кыз чийден тышкары» деген макал айтылып, анын маанисин көпчүлүк жаштар биле беришпейт. Өткөн мезгилде кыргыздардын бүт жашоосу боз үйдө өтүп, сөөгү да боз үйдөн чыккан. Эгер уулун үйлөгөндө жакшы ниет, тилек менен ак өргөө көтөргөн болсо, адам кайтыш болгон учурда ага атайын үй тигилген эмес. Сөөк чыкканга чейин маркумду капшытка жаткырып, аны чий менен тосуп койгон. Жогорудагы макал дал ушул көрүнүштөн улам келип чыккан. Башкача айтканда, турмушка чыккан кыз дүйнөдөн өткөн адам менен бирдей (чийден тышкары) каралган. Албетте, кулакка орой угулган менен анын жакшы тилек менен айтылганы шексиз: маркум бул дүйнөгө кайра кайрылып келбегендей эле, кыз да барган жеринен жай алып, кайра атасынын төрүнө келбеши керек деген маани камтылган. Ошол себептүү, кыргыздарда адатта адам дүйнөдөн өткөндө гана кошок кошулса да, кызды узатып жатканда да кошок менен узатышкан. Бирок ал кошоктун мазмуну негизинен кызга акыл-насаат айтуудан, кудаларына кызын табыштаган өтүнүчтөн турган.

Кызды аттантар мезгил келгенде баары сыртка чыгып, «өпкө чабуу» ырымы аткарылган. Атайы бир улакты же эчкини союп, анын өпкөсүн ысык кезинде күйөө-кызга чапкан (тынбай маараган бакырчаак эчкинин үнү Кудайга эрте жетет деген ишенимден улам садага үчүн эчкинин тандалып алынышы кокусунан эмес). Кан болбосун үчүн үстүлөрүн бир нерсе менен чүмкөп коюшат. Өпкөнүн денеге тийген жерлери карайып калган, аны жаштарга келген жамандык, ниети бузуктардын кирген сугу өпкөгө жабышты деп жоруюшуп, итке ыргытып салышкан. Муну миңдеген жылдар бою малчылыкты кесип кылган көчмөндөрдүн көөнө ырымы катары карасак болот. Негизи, малдын ич эттеринин ичинен даамы төмөн баалангандан улам өпкө кадырсыз бөлүгү катары саналган.<sup>7</sup>

<sup>6</sup> Сүрөт: <http://www.turmush.kg/>

<sup>7</sup> «Эр Төштүк» эпосундагы жер жайнаган малы бар Эламандын дал ошондой арзыбаган нерсеге азгырылганы анын кандай адам экендигин ого бетер күчөтүп көрсөтүп турат.



Кыз айылдан аттанып баратканда айылдын келин-кыздары, жигит-жалаңдары аркан тосушуп (мурун көгөн менен тоскон деп айтылат), тиешелүү энчисин алгандан кийин гана жолду ачышат. Кызды жакын жеңеси жеткирип барат. Келиндин келишинен кабардар болуп турган келин-кесек, бала-бакырлар жолду аркан менен тосуп, өткөрбөөгө аракеттенишет. Алар да келген кудалардан тиеше доолап, келиндин өз колу менен сайган жүзаарчы же тыйын-тыпыр алган соң коё беришет. Келинди өз айылынан чыгарбаганга, кайын журтуна киргизбегенге аракеттенген мындай салт байыркы мезгилде ар бир мүчөсү үчүн бирге турган уруулук түзүлүштөн калган деп ойлоого болот.

Ошентип, айылга келин келчү күн да келип жеткен. Бул күн бүт айыл үчүн майрам болгон. Бай адамдар коңшу айылдардан бери чакырып той берсе, колунда жоктор кур дегенде айылдагы аксакалдарды чакырып, сый көрсөткөн. Жаш жубайларга берген батасында алар сөзсүз түрдө «Көшөгөң көгөрсүн», «Алдыңды бала, артыңды мал бассын», «Учуңар узарып, тукумуңар көбөйсүн», «Бала-чакалуу болгула» деп айтышат. Демек, балалуу болуу – бул эң башкы тилек.



*Тойго келген коңоктор. (Сүрөт автордуку).*



*Көшөгө артында отурган жаңы келин.<sup>8</sup>*

Жаңы келген келинди кайненеси май оозантып, башына ак жоолук салып, чачыла чачып тосуп, анан үйдүн бир бурчуна тартылган көшөгөнүн артына киргизип отургузушкан. Ал көшөгөнү жигиттин энеси тарткан, бирок айрым жерлерде анын кыз тараптан даярдалып барып тартылганы маалым. Мурунку учурларда курак же сайма көшөгө жасалса, кийин таза, кымбат деп саналган кездемени эле пайдалана бергенге өтүшкөн. Айрыкча курак көшөгө жогору бааланган, анын көөнө ишенимдерге тиешелүү маанисин кийинчерээк «Курак – Куран менен барабар» деп ислам динине байланыштырып карай башташкан. Келиндер өзүнө тартылган көшөгөнү өмүр бою таза сактап, ал эскирип, колдонууга жарабай калганда да ыргытпай, жамап-жаскап, колдончу башка бир буюмуна кошуп курап пайдаланган. Көшөгө айрылып, булганып же күйүп калса, анда ошол үйлөнгөндөрдүн жашоосу бузулат деген ишеним бар. Мындан улам элдин түшүнүгүндө көшөгөгө бир эле келинди тосуп, калкалоочу эмес, үй-бүлөнү коргоочу милдет артылганын байкоо кыйын эмес. Көшөгө тартылган үйгө келиндин себи жайылат. Келин көргөнү келгендер анын себине да көз салышып, кыздын чеберчилигине, энесинин камбылдыгына, атасынын байлыгына баа беришкен.<sup>9</sup>

<sup>8</sup> Сүрөт: <https://kaktus.media/>

<sup>9</sup> Кошумчалай кетчү бир жагдай: кыздын жашы тийип жаткан күйөөсүнүкүнөн улуу болуп калган учурда анын себине казан кошуп берилген.

Жаштарга молдону чакырып келип нике кыйдырат, нике кыйылгандан кийин гана эки жаш мыйзамдуу үй-бүлө катары таанылган.<sup>10</sup> Никени кыюуда адамдын турмушунда эң зарыл болгон суу, туз сыяктуу заттар катышат; экөөнүн тең тазалоочу, сактоочу касиети жалпы адамзатка илгертен белгилүү. Ал экөөнөн никеге туруп жаткан эки жаш эле эмес, күбөлөр да ооз тийишет. Молдо сөзсүз жаштардын макулдугун алуусу тийиш. Кээде кыз тартынып, жооп бербей койгон учурлар да болот, бирок андай учурларда анын ордуна башка бирөөнүн: жеңесинин же курбусунун жооп кылуусуна уруксат берилбейт. Себеби, андай учурда нике ошол жооп берген адамга кыйылып калат деп түшүндүрүшөт. Нике кыйылып жаткан учурда ага катышып жаткандар колдорун салаалаштырбай, буттарын учкаштырбай отурууга тийиш болгон. Бир келин атайын сыртка чыгып, бут кийимдердин көмкөрүлүп калбаганын текшерсе, бирөө нике кыйылып жаткан үйдө чие байланган түйүндөрдүн болбошуна көз салган. Мындай аракеттерди жасоо менен баш кошуп жаткандардын бактысы байланып калбашына жетишүүгө болот деп ишенишкен.

Жаштарга төшөк салганда да аны бала-чакалуу, күйөөсү менен ынтымак жашаган, балдарынын баарын аман-эсен чоңойткон, нарктуу аялга салдырышкан жана ал аял төшөккө жатып, оонап да койгон. Бул ырымдын мааниси жаңы келген келин дал ошол аялдай көп балалуу болсун, ынтымактуу жашасын, төрөгөн балдары аман-эсен болсун деген тилекке барып такалат. Тескерисинче, төрөбөгөн же төрөлгөн балдары токтобогон, үй турмушу анча тынч эмес аялдарга жаш жубайлардын төшөгүн салдырбаган. Ал төшөккө «Ушундай бала оонасын» деп ырымдап, жаш бөбөктү да оонаткан же жаш балдарды күрөштүргөн. Жаңы үйлөнгөндөргө кабаттап төшөк салуу салты ичкилик урууларында азыр да жакшы



*Жаш жубайларга салынган төшөк. (Сүрөт автордуку).*

<sup>10</sup> Исламга чейин кыргыздардын кол алышып («Кол – Кудайдын мөөрү» деп билишкен), антты бузган адам ушундай кыркылып калсын деп чыбык кыркышып, ок тиштеп, чыпалактарын тилип жиберип, бири-биринин канын соруп убадалашып баш кошкондору белгилүү.

сакталган. Кыздын жеңелери өзүнө кут кылып, насип этсин деген тилек менен анын өзүнүн себине деп даярдалган жууркан-төшөктүн баарын салышат.<sup>11</sup>

Эми жаш келин жаңы үй-бүлөнүн мүчөсү болуп калган. Ал өзү түшкөн үй-бүлөгө гана эмес, бүт айылга кызмат кылууга тийиш болгон. Баарынан эрте туруп, коңшу-колоңдорунун түндүгүн тарткан келинди жакшы көрүшүп, баталарын аябаган. Боз үйгө жарык түндүктөн кирет, демек, түндүктү ачып, жарык берген келин таң атып, жаңы күндүн келишинин, жашоонун, тиричиликтин башталышынын кабарчысы катары кабылданган. Кыргызстандын түштүгүндө келиндер таң саардан короонун ичин шыпырган салт жашайт, анын жаралышына мизилдете тазаланса «жүзүң мендей жарык болсун» деп Жер батасын берет экен деген ишеним себеп болгон. Жаш келин улуулардан жүзүн жашырып, алардын атын атабай тергөөгө милдеттүү болгон.

Касым Тыныстановдун 1924-жылы эле Ташкенттен басылып чыккан окуу китебинде тергөөгө байланышкан кыска окуя баяндалат: «Бир келиндин алты кайнагасы бар экен. Биринин аты – Субан, экинчиси – Камышпай, үчүнчүсү – Карышкыр, төртүнчүсү – Койлуубай, бешинчиси – Бычакбай, алтынчысынын аты Бүлөөбай экен. Келин кой кайтарып жүрсө бир коюн камыш менен суунун ортосуна карышкыр басып калыптыр. Келин коркуп кетип, үйүнөн адам чакырмакчы болуптур. «Койду суу менен камыштын ортосунда карышкыр жеп жатат, бычакты бүлөөгө бүлөй чап!» – деп кыйкырайын десе, кайнагаларынын аттары айтылып кеткидей. Айласы кеткенден келин мынтип кыйкырыптыр: «Шуудураманын нары жагында, шаркыратманын бери жагында улума маараманы жеп жатат. Сууруманы сууруп алып, жанымага жаный чап!».<sup>12</sup> Совет доорунда келиндердин жүгүнүүсү, тергөөсү, жүзүн көрсөтпөй качуусу артта калгандык, келиндин укугунун кемсинтилиши катары каралып келди. Ырасында, анын артында элибиздин моралдык-этикалык, этномаданий, педагогикалык түшүнүктөрү камтылып жатканын эми дааналап биле баштадык окшойт.

Келин болуп келгенге чейин кыз үйдө апасынын тарбиясын алган болсо, эми кайненесинин колуна өткөн. «Койчунун таягынан, келиндин аягынан» деп, эгер келин келгенден соң үйдө кандайдыр бир кубанычтуу окуя болсо, же киреше кирсе, андай келинди акжолтой болду деп жакшы көрүшкөн. Эгер үйлөнгөн жигиттин улуу агалары болсо, кайнагалары кезектешип келинди отко чакырышат. Атайын союш союп, келинге кийим-кечек кийгизип чыгарышса,

<sup>11</sup> Биздин эл ичинен жыйнаган маалыматыбыз боюнча Лейлек районунун Тогуз-Булак айылында XIX кылымдын экинчи жарымында Кожомамат деген бай болгон экен. Мурун эки аялы, балдары болуп, ал тургай келиндери бар болсо да 56 жашында атчан бара жатып суу алып турган 13 жашар кызды көрүп, колунан суу ичип, көңүлүнө толтуруп кетиптир да, атасына бир баштык алтын калың берип үйлөнгөн экен. Ак өргөөнүн ичине кабаттап төшөк салганда Кожомамат байддын башы түндүктөн чыгып турган экен да, өз келиндери боорсок, тыйын чачып турушуптур. Ошол Ташбүбү деген аялынан 9 балалуу болуп, ал кемпир 1970-жылдары жүзгө чыгып дүйнөдөн өтүптүр.

<sup>12</sup> Касым Тыныстан уулу: Адабий чыгармалар. – Б.: Адабият, 1991. – 94-б.

келин да алардын үйүнө кур барбай, өзүнүн себинен жууркан-төшөк, килем, шырдак өңдүү буюм-тайымын көтөрө барат. «Отко киргизүү» азыркы кезде ушундай тартипте өтүп калса да, анын аталышынан бир мезгилдерде жаңы келген келинди алоолоп күйүп турган оттордун арасынан алып өтүп, чоочун бүлөдөн келгенди «тазалагандан» соң өз үй-бүлөсүнө кабыл алышканын болжолдоого мүмкүн.

Жаңы үйгө бүлө болуу, албетте, оңойго турбаган. Айрым кайненелер «Баланы жашынан, келинди башынан» деген нуска менен катуу кармаса, кең пейилдүүлөрү келинине түрдүү жол-жоболорду үйрөтүп, өзүнүн турмуштук тажрыйбасынан бөлүшкөн. Ал эрежелерди, жол-жоболорду ырым-жырымдардан бөлүп кароого мүмкүн эмес. Алсак, эгерде жаш жубайлар суу чачышып тамашалашып калышса, аларды тыйып койгон, анткени жаштардын ысык мамилелери суу сепкендей муздайт деген ишеним бар. Кайната-кайненесине төшөк салып жатып келин алардын төшөгүн тебелебөөгө тийиш болгон, бул бактысыздыкка алып келет деп коюшат. Отурукташкан коңшу элдерден келинге үйдүн үстүнө чыгууга тыюу салган ырым кабыл алынган, анткен келиндин кайната менен кайненесинин төбөсүн басканына барабар болот. Жаш келиндин бут кийимин төрөбөс аял аттап кетсе, анда келин төрөбөй турган болуп калат деген ишеним сакталган. Анын чындыгына ишенбегенде деле мунун ары төрөбөстүк коркунучунан сактоо үчүн, ары келин кишини бут кийимин чечкен бойдон калтырбай иреттүү коюуга, тазалыкка, тыкандыкка үйрөтүү үчүн жаралгандыгы шексиз.

Кыргыздарда өткөн мезгилдерде ажырашуу сейрек учураган. Кызды көчүрүп келген жеңелери аны таштап кетип жатканда келин болуп түшкөн жеринде отуруп калсын, ушул жерден өнүп-өссүн деп ырымдап, этегин таш, балта, теше сыяктуу оор нерселер менен бастырып, тегерете буудайдын, жүгөрүнүн данын сээп кетишкен. «Түшкөн жеринде таштай оор» болгон келин аларды сыртка узатып да чыкпай кала берген. Ошентип, кечээги эрке кыздын, эми болсо жаш келиндин өз алдынча турмушу башталган.

Жаңы келин үч күнгө чейин көшөгөдө отурат. Төртүнчү күнү келиндин абысындары келиндин колтугуна супараны кыстарышып, үч жолу жүгүнтүшөт, андан соң супарага ун элешет. Бул келиндин ундай ак, шыбагалуу болсун дегенди түшүндүрөт. Андан соң келиндин колуна бир ийик менен кебез берип, жип ийиртет. Бул болсо колунан иш өнгөн иштиктүү келин болсун деп жасалган ырым.

Түштүк Кыргызстандын Баткен аймагында кыз узаган күндөн кийин үч күн өткөрүп, кыздын апасы, жеңелери, тууган-туушкандары «көшөгө жыйды» дешип, кудалардын үйүнө барышат. Аларды келин алган тарап сый-урмат менен тосуп алышып, жакшылап коноктошот. Кыздын жеңелери көшөгө тартылган үйгө киришип, көшөгөнү жыйышат. Мына ушул мезгилде күйөөнүн да жеңелери келет. Эки тарап көшөгө жыйылып аткан учурда бирин-бири аңдып турушуп, беттеринен биринчи өпкөнгө аракет кылышат. Бул ырым

кайсы тараптын жеңелери биринчи өпсө, ошол тараптын кызы же күйөөсү турмушта үстөмдүк кылат деген ишенимде жасалат.

Жаңы келинге жаңы үйдүн ичи, тышы, ашканасы жөнүндө алгач кайнене тааныштырат. Кайнене – билгендерге үйдүн куту. Андан келин акыл үйрөнөт, жол-жоболорду билет. Анын үндөгү жаман тарапка бурбайт, өз энесинен кийинки, түбөлүктүү энеси болуп калат. Өзүнөн улууларды, кичүүлөрдү тергөөнү үйрөтөт.

### **Өзбектерде**

Той башталган күнү керней-сурнай, дойра, рубаб, дутар сыяктуу музыкалык аспаптардын катуу чыккан үнү элдин баарын тойго чакырган. Мындай тойлор Чыгыш элдеринде бир гана уулун үйлөгөн же кызын чыгарган тарап үчүн эле эмес, бүт айыл же маале үчүн календарда кызыл менен белгиленбеген майрам болгон десек ашыкча кетпейбиз. Тойго келип, той ээлерине бир ооз жылуу сөз айтуу, бир сом болсо да кошумча кошуу, бир аз болсо да кол кабыш кылуу ар бир жамаат мүчөсү үчүн парыз саналат.

Ал эми тойго келген ар бир адамга бир пиала да болсо ысык чай, бир алым да болсо тойдун ашынан ооз тийгизүү той ээлеринин милдети. Өзбектер казан-казан эт бышырылбай, бир кой союп эле той өткөрүп коюшат деген пикир кыргыздардын арасында жашап келген менен, өзбек тоюндагы дасторкон ар түркүн таттуулардын, мөмө-жемиштердин молдугу, жыты буркураган татымалдардын кошулуусу менен сууга кайнатылып, бууга дымдалып, казанга куурулуп, тандырга жабылып бышырылып, катар-катар тартылган тамак-аштардын көптүгү жагынан артыкчылык кылат. Мындай даярдыкты көрүп жаткан той ээсине жакын тууган-уруктары, достору, кошуна-колондору жардамга келишет. Алсак, тойдон бир күн мурун сабиз аарчыганы келишип, дасторконду тегеректей отурушуп, мындай кыбыр ишти чогуу-чаран аткарышат. Мындай ыктыярдуу жардамчылар сабиз аарчууда иштеткен жаңы бычактарын өздөрү менен кошо ала кетишет, бизди да тойлорго жеткирсин деген ниет менен ырымдап ала кетишкендиктен, той ээси да туура түшүнүү менен капа болбойт.

Той дасторконунун үстүнө коюлган айрым даамдардын кандайдыр бир элдик ишенимдер менен байланышта каралып, ритуалдык же магиялык мүнөзгө ээ экендигин айта кетелик. Мисалга алсак, күйөө балага койдун бышырылган төшү тартылат. Ошондой эле күйөө жолдоштор (өзб. *жоралор*, *куёв навкарлар*) үчүн даярдалган дасторконго жаңак, жер жаңак, бадам коюлбайт, бул жаштардын турмушу жогоруда аталгандардын кабыгы сымал чагылып калбасын деген ниетке байланыштырылат. Анын үстүнө алар кагылышканда шагыраган добуш да чыгаргандыктан, күйөө бала менен келинди бири-бири менен урушпастан, кагылышпастан, ынак жашашсын деген тилек менен да байланыштырып карашат. Ошол эле максатта тойлорго алып барчу себетке да жаңак салынбайт, антсе, кеп-сөз көбөйүп кетет дешет.



*Үйлөнүү үлпөт тою.*<sup>13</sup>

Белгилей кетчү нерсе, үйлөнүп жаткан жаштарга өкүл ата-өкүл эне шайланып, алар жакындыгын көрсөтүп, той болгон күнү 40 себет алып келишет. Өкүл ата менен өкүл эненин жакындыгы кыргыздардын да «Өкүл атам – өз атам, өлүп кетсин кайнатам» деген тамашалуу сөзүнөн байкалат. Жаш келин менен күйөөсү мамыр-жумур болуп, ынтымак жашасын үчүн мастава жасалат, ага сөзсүз маш буурчак кошулат, б.а. күрүч менен маштай бири-бирине төп келишип турсун деп, экөөнү аралаштырып берет. Негизи, турмуштук ар кандай жагдайларда деле колдонулгандыгына карабай, той дасторконунда таттуу азыктардын көп коюлушун да жаштардын турмушу таттуу болсун деген тилек менен кошо кароого мүмкүн.

Күйөө бала жоролору менен кыздын үйүнө келген күнү кыз бир үйгө, адатта туугандарынын же кошуна-колоңдорунун бирөөсүнүн үйүнө барып жашынып турат. Кыздын кайда экендигин сурамжылап билген жигиттин жоролору барып, аны үй ээсинен акча берип, «сатып» алып чыгышат. Кызды бекинген үйүнөн жеңелери, курдаштары «жар-жар» айтып ырдап, өз үйүнө алып келишет. Жаштарды атайын даярдалып, жасалган үйгө киргизишет. Күйөө бала киргенде анын аяк алдына баяндос (пойандоз) салышат. Ал таза, кымбат деп саналган кездеме же килемче болушу мүмкүн, аны жигиттин жоролорунун бири алат. Баяндостун касиети жакшы болот деген ишеним бар. Жоролору менен келген күйөө бала кайнатасынан энчи алмайынча отурбай туруп турат. Күйөө бала жолдоштору менен отурган үйгө ысырык салынат: азыр мунун маанисин күйөө менен келин бири бирине ысырыктай ысык болушсун деп түшүндүрүшкөнү

<sup>13</sup> Сүрөт: <https://www.google.com/>

менен түпкүрүндө оттун тазалоочу күчү менен байланышта кароо туура болсо керек. Ысырык салган кишиге күйөөнүн жолдоштору көңүлүнөн чыгарып акча карматышат.

Өзбектерде эки жаштын никеси кыздын атасынын үйүндө кыйылат. Мындай салтты азыркы убактарда кыргыздардын ичкилик урууларынан гана жолуктурууга болот, бирок кыргыздарда мурунку кезде кызды атасынын төрүндө эле күйөөсүнүн колуна тапшырышкан, бул «коюнга салар» деп аталган. Өзбектердин ырымы боюнча кызды узатаардан мурун нике кыйылып жаткан убакта кыздын алдына салынган төшөктүн алдына же арасына жез табакты же подносту салып коюшат, бул ырым аны аткарган убакта кызды барган жери, тагыраак айтканда кайын журту колуна көтөрүп (аш салынган табакты көтөргөндөй), урматтап алат деген ишенимге негизделген. Мунун дагы бир варианты катары түрдүү таттуулар салынып жасалган табактын күйөө менен келиндин ортосуна, төшөктүн алдына жашырылышын көрсөтсө болот. Мунун себеби, албетте, жаш жубайлардын турмушунун таттуу болушун каалоо менен байланышат. Никеси кыйылып жаткан маалда күйөө менен келинге муштумдарын түйүп отурганга тыюу салынат, мындай жорукту жакшылык келтирбейт деп коюшат. Жума күнү нике кыйганга болбойт, бул күнү кыйылган нике менен жашоо көңүлдөштүк (зино) менен барабар деген маалымат да алдык. Үйлөнүп жаткан жигиттин атасынын эже-карындаштарынын бири (амма), башка бир маалымат боюнча өкүл энеси, нике кыйылып жаткан маалда күйөө болчу жигиттин оң ийининен жип сапталган ийнени тепчип өткөрүп турат, учу түйүлбөгөн жип сапталган ийне кандай шыр, жеңил өткөн болсо, күйөөнүн иши дал ошондой шыр жүрүп, турмушу оңунан келсин үчүн ушундай ырымы жасалат. Ал эми кыз нике кыйылып жатканда тагынган алтын буюмдарын чечип коёт, мындай аракетке антпесе алар да никеленип калат деген ишеним негиз болгон. Нике кыйылганга чейин жигит менен кыз бири-биринин жүзүн көрбөйт, экөө эки бурчка отуруп, кызды жеңелери тосуп отурушат. Молдо нике кыйып, эки жаш нике суусун ичкенден кийин гана кыз жүзүн ачат. Никелешүүгө күбө катары кыздын эжелери (атасынын карындаштары – амма), тажелери (апасынын сиңдилери – хола), курбу кыздары катышышат. Никеси кыйылган соң келин күбө катары кошо отурган курбу кыздарынын бирин артына тээп койсо, ошол курбу кызы өзүнүн артынан эле тез арада турмушка чыгат деп ишенишет. Келиндин той болгон күнү жамынган паранжысын курбуларынын бири жамынып көрсө, тезирээк эрге тиет деп коюшат. Никеден кийин келин эч ким менен учурашпайт.

Үйлөнүү тою күнү келин-күйөө бири бирине шакек тагышат. Мүмкүн, бул салт европалыктардан алынып, совет доорунда орус маданияты аркылуу кабыл алынып калышы мүмкүн, бирок ага улуттук мазмун берилип кеткен. Өзбек тилинде шакек «узук» (үзүк) деп аталгандан улам, үзүк тагуу аркылуу үзүлүшпөй жүрөлү деген маани камтылат. Кызды үйдөн узатып жатканда аны абасы (өзб. атасынын иниси – *амаки*) көтөрүп барып, жигит келген машинага





*Нике кыйуу.*<sup>14</sup>

отургузат. Күйөө тарап кызды көчүрүп чыгып бара жатканда узаткандар барган жеринде таштай катсын, биротоло орун-очок алсын деген ниетте кыздын артынан таш ыргытып коёт. Кыргыздарда болсо кызды көчүрүп келген жеңелери аны таштап кетип жатканда келин болуп түшкөн жеринде отуруп калсын, ушул жерден өнүп-өссүн деп ырымдап, этегин таш, балта, теше сыяктуу оор нерселер менен бастырып, тегерете буудайдын, жүгөрүнүн данын сээп кетишкен.

Бул мезгилде жигиттин үйүндөгүлөр да келинди тосуп алганга даярданып жатышкан болот. Келин келип түшкөн үйгө аны менен кошо илээшип келген жамандыктар, жаман илдеттер күйүп кетсин үчүн от жагылат. Мунун жарыктык болсун деген түшүндүрмөсү да бар. Аравандык өзбектерде келинди күйөөсү өз үйүнө көтөрүп киргизген салт учурайт. Европалыктарда кеңири таралган мындай салттын маанисин этнографтар чоочун адамдын киришине каршы болбосун үчүн үйдүн «ээсин» алдоо, келинди жаш бала катары көрсөтүп жоошутуу катары түшүндүрүп жүрүшөт. Келинди түшүрүп жатканда аны узатып барган иниси (өзб. *үкаси*) тоскоолдук кылып, эжесин түшүрбөгөнгө аракеттенип, талашат. Жигит тараптан бирөө акча бергенден кийин гана уруксат берет, мындай акчаны «бычак пулу» деп атап коюшат. Келинди коштоп барган эжелери аны элдин алдына алып чыгып, салам салдырышат: келин кайын ата-кайын энесине, күйөөсүнүн эже-карындаштарына, тажелерине, тууган-уругуна, досторуна, ал тургай кошуна-колондоруна чейин жүгүнүп, урматын көргөзөт. Үйгө келип түшкөн келиндин алдына жүзү жарык болсун үчүн деп сүткө кашык салып чыгышат. Келиндин барган жеринде жүзү жарык болушу, башкача айтканда сүттөй таза болушу, кыз бойдон барышы абдан чоң мааниге ээ.

<sup>14</sup> Сүрөт: <https://www.instagram.com/>



*Келин салам жана жүз ачты салты.  
(Сүрөт автордуку).*

кайтарбасын деген максатта кайненеси келининин колтугуна пахта кыстарып коёт. Кайненеси келинин жети кабат көрпөнүн үстүндө отуруп тосуп алышы керек деген маалымат да бар, мындай сөөлөт менен тосуп алган кайненеден жазганып, келин өмүр өткөнчө урматтайт экен. Ал эми кайнатасы болсо келиним кооз, ширин нандарды жаап берип жүрсүн, бай болуп, колу камырга батсын деп тилек кылып жаңы келген келининин колуна ун салат, балдарымдын турмушу да актуу, майлуу, таттуу болсун деп тилек кылып, колуна май, аш, таттууларды берет. Ырыскысы мол, улуу болсун деген ниет менен келиндин колуна супура менен элек берип, ун элеткен учурлар да бар. Келин бир топ убакытка чейин кайната-кайненесинен, кайнагаларынан жүзүн жашырып жүрүүгө милдеттүү болот. Илгери келин келип түшүп, астананы алгач аттаганда бутунун алдына кой союлган экен, бирок бул маалыматты берүүчүлөр азыркы убакта мындай салттын жоголуп кеткенин билдиришти.

Келин келген күндүн эртеси жүзачты салты болот. Жаш келиндин жүзүн жаап турган бүркөнчүктү (оромолун) атайын жаш балага, адатта жигиттин жээндерине алдырат, бала аны мөмөлүү дарактын, көбүнчө бийалманын (бехи) бутагынан жасалган таяк менен илип алып, келиндин жүзүн ачып көрсөтөт. Эркек балага жүзүн ачтыруу аркылуу ушундай перзент көрсүн, ал эми мөмөлүү дарактын бутагы аркылуу ушундай көп мөмөлүү, балалуу болсун деген тилек билдирилет. Кыз жактан барган катын-калачтарды түрдүү даамдар менен

Келин келгенде кайненеси этегине чоң таш салып отурат, бул келини менен айтышпоо максатында аткарылат. Ырасында эле, кайнене менен келиндин ортосундагы мамиле өтө кылдаттыкты талап кылары талашсыз. Мамилелери жакшы болуп, бири-бирине жалаң таттуу сөздөрдү гана арнап жүрөлү деген тилек менен келин келгенде кайненеси кант тиштеп турат, аны келинине оозу менен берет. Тили балдай ширин болсун үчүн асел жалатуу да учурайт. Же болбосо келинге набат салынып муздатылган таттуу чай, суусундуктар берилет. Кайнененин жаңы эле алдына келген уул-келининин үстүнө чачкан чачыласынын жалаң таттуулардан турушу да бекеринен эмес. Келиним пахтадай жумшак болсун, мага сөз

сыйлашат. Алар менен кошо барган кыздын энеси ошол күнү күйөө баласынын үйүндө аркасына кылчайып карабайт, ийилгенге да болбойт. Мисалы, бут кийимин да ийилип чечпестен, тике туруп чечиши керек. Антпесе, өмүр бою ийилип өтөт деген ишеним жашайт. Сөз болгон ишенимден кудалашкан тараптардын атаандашуусун байкоого болот. Ошол күнү «күйөө качты» ырасымы да аткарылат: жигит өзүнүн жакын досторунун бирөөсүнүн үйүнө барып отурат, калган жоролору да жанында болушат. Алар үчүн кыз тарап койдун бир санын жөнөтөт. Аны бышырып жеп, анан жигитти жоролору жол бою жар-жар айтып, үйүнө узатып келишет. «Күйөө качты» күнү жигит күн мурунтан колуктусунун эмнени жакшы көрөрүн сурап алып, ошол нерсени (мисалы, атыр, шоколад, гүл ж. б.) алып келип берет.

Адатта келинди жаңы курулган үйгө алып келбейт, мурунтан жашап келишкен үйгө түшүрүшөт. Биздин оюбузча, жаңы үйдө али адам жашабай, анда балдар төрөлүп, жетилип, тойлор өткөнгө үлгүрбөгөндөн, касиетке ээ боло элек деп саналгандан улам ага булардын баарын келечектен күтчү жаш үй-бүлөнү киргизбеген болсо керек. Сейрек болсо да кээде ага-инилерди же эгиз балдарды бир күндө үйлөгөнгө туура келип калган учурлар болот. Ошондой эки келинди кошуп алган мезгилде алардын бирин эшиктен, экинчисин терезеден үйгө киргизет, мындай ырымды аткарышпаса турмуш кургандардын бири ажырашып кетиши мүмкүн деп чочулашат. Башкача айтканда, көз тийүүдөн сактанган ырым аткарылат. Келин адеп жаңыдан үйгө келгенде кирген соң отурбай турат, качан гана кайненеси кирип, ушул үйдү сизге (өзбектерде бири-бирине сиз деп кайрылат) бердим деген соң отурат.



*Көшөгө.*<sup>15</sup>

<sup>15</sup> Сүрөт: <https://www.instagram.com/>

Келин келгенге чейин жигиттин үйүндөгүлөр эки жашка деп атайын даярдалган көшөгө (чимилдик) тартып коюшат, дал ошол көшөгөнүн ичине төшөк салынат. Тагдырын кайталап калбасын үчүн келин-күйөөнүн төшөгүн эки никелүү же жесир аялга салдырбоо көзөмөлгө алынат. Күйүкчөөл болуп калбасын деген ой менен жаштарга биринчи мертебе салынган төшөктү кайнененин көрүшүнө тыюу салынат. Баласы канча жашка чыкпасын, ал эне үчүн баары бир жаш бала бойдон кала берет. Демек, энелик сезим менен баласын кызгануу – бул мыйзам ченемдүү көрүнүш. Дал ошол сезим менен баласы көшөгөгө кирип баратканда анын маңдайынан өөп койгон, же болбосо кур дегенде баласынын атынан чакырып койгон ырасымы бар, антпей койсо баласынын мээримин бүт бойдон аялына өтүп кетип, энесин укпай калат деген ишеним белгилүү. Аялынын тилине кирип кетүүнү каалабаган жигит өзү да энесине кылчайып карап койгон.

Көшөгөгө киргенде кимиси озунуп экинчисинин бутун тебелеп койсо, үйдө ошону суу үстөмдүк кылат деген ишеним да бар. Үй-бүлөдө үстөмдүк кылуу каалоосу ушунчалык күчтүү болгондуктан, азыркы учурда озунуп бут тебелеп коюу ырымы көшөгөгө чейин эле, үйлөнүү той салтанатынан соң келинди жигиттин үйүнө алып келген автомашинадан түшкөндөн тартып эле башталат! Келиндин көшөгөсүнүн ичине суу алып киргенге болбойт, бул жаштардын көңүлдөрүнүн сууп калышына алып келе турган жорук катары саналат. Ошондой эле балакет баспасын, кирбесин, жубайлардын бактысын шыпырып кетпесин үчүн шыпыргы да киргизилбейт. Тескерисинче, бактылары ширин болсун деген тилек менен түрдүү таттуулар, шириндиктер киргизилип турат. Көшөгөнүн ичине биринчи күнү эле алып киргизилген чүчбара да көп балалуу болууну билдирген, туюндурган тамак катары каралат. Буга чүчбаранын майда түйүлүп, кесенин ичинде көп болгондугу себеп болгон деп болжолдойбуз. Келиндин көңүлүнө кетпесин үчүн ал жаңы келген маалдарда эшикти катуу жаппайт.

Жаңы турмуш курган күйөө менен келиндин алгачкы 40 күнү кооптуу, коркунучтуу деп саналгандан улам бир топ тыюулар менен коштолот. Алсак, үйлөнгөн эки жаш кыркы (чилдеси) чыкканча, б.а. кырк күн бою кечинде, түн ичинде сыртка чыгышпайт. Бул убакыттын ичинде ал тургай бут кийимдерин да сыртка чечишпейт. Кыркы чыга элек келиндин бут кийимин уул төрөсүн деп тебелеп койсо уул, кыз төрөсүн деп тебелесе кыз төрөйт деген ишеним бар. Жашоосу таттуу болсун үчүн жаңы келиндин чечкен маасысына кант (набат, шоколад) салып коёт. Жаш жубайлардын турмушу жарык болсун деп кыркы ичинде кырк күн бою күнү-түнү дебей чырак жагылып турган, азыр аны электр лампочкасы алмаштырып калган. Кеч киргенден кийин (шамдан кийин) келин көргөнү келгенге да тыюу салынат, себеби, ал адам менен кошо шайтан илээшип келип алышы мүмкүн деп сактанат. Айрыкча төрөбөгөн же оорусу бар адамдарды киргизбөө көңүлгө алынат. Кокус келин келгенден кийин ошол үйдө кандайдыр бир жаман иш (кырсык, зыян, өлүм ж. б.) болуп калса,

анда келиндин кадамы «үй ээсине» жакпаптыр деп кабыл алынгандыктан, өтө кылдат болуу талап кылынат. Кыркы чыгалеке келинге кыркы ичинде көрүнгөн менен көрүшө бергенге, кимдир бирөөгө кийимин же буюмун бергенге тыюу салынат. Келин өзү да бирөөнүн кийимин, айрыкча бут кийимин кийбеши керек. Бут кийимге басым жасалганынын себебин башка бирөөнүн жолу менен жүрүп, башканын изин басып калат деген түшүнүктөн улам болсо керек деп болжойбуз. Кандайдыр буюму түгүл келин кыркы чыкканча шыпырган шыпырындысын (өзб. *ахлак*) да сыртка чыгарбайт. Келин себи жайылган үйдү шыпырып, таштандысын бир жерге топтоп, 40 күндөн кийин гана сыртка алып чыгып төгөт. Негизи, кыргыздарда да, өзбектерде да шайтан уялап алат деген коркунучтан улам шыпырындыны үйгө түнөтпөйт, аны шыпырып бүтөр замат алып барып төгөт. Бирок үйдө кандайдыр бир жакшылык иш, маараке болгон учурда аны бир түнөтүп туруп чыгарышат, бул үйгө келген кут, береке дароо чыгып кетпесин, кылган баталардын сообу шыпырылып калбасын үчүн жасалат. Эки элде тең шыпырындыны күл менен кошуп, аралаштырып төккөнгө тыюу бар, анткен учурда жакшылык менен жамандык, мисалы, өлүм менен той бир күндө болуп калат деп айтылат.

Келиндин себи да чилдеси чыкканга чейин жайылып турат. Жаңы келген келиндин үйүнө жайнамазды тескери илген ырымы бар, бирок анын себеби бизге түшүнүксүз бойдон калды. Себи менен кошо келген көрпө-төшөктөрдүн ичиндеги бирөөсүнө кээде сеп даярдап жаткан маалда койдун ашыгынын жиликке туташкан жеринин сөөгүн (ашык-машык) ырымдап кошуп тигип коюшат, мынтип койсо, жаңы үй-бүлө ынтымак жашайт деген ишенимдин жашаарын кошумчалай кеткибиз келет. Бирок азыркы кезде анын ордуна көбүнчө келиндин жүгү жыйылып жатканда күйөө менен келин ашык-машык болуп жашасын деп жүктүн ичине ашык (чүкө) кошуп жыйган ырым көбүрөөк колдонулуп калган.

Үйлөнгөндөн кийинки кырк күн же чилде тууралуу сөз болгондо дагы бир салт тууралуу айтпай кетүүгө болбойт. Жаштардын кыркы чыкканга чейин кыздын төркүндөрү күн сайын паллоо (аш), самса, манты, оромо, чүчпара, куурма, кур дегенде сууга бышырылган жумуртка сыяктуу түрдүү тамак-аштарды жасап, жигиттин үйүнө алып барып турат. Күйөө бала кийин кайын ата менен кайын энесине өпкөлөбөсүн деп жөнөтүлгөн тамактарга өпкө кошуп жөнөткөн учурлар да болот, албетте, өпкөгө сүт куюлуп бышырылат. Негизинен тамак-аштын коюу түрлөрүнө басым жасалат. Аларды кыздын энеси, бир тууган же жакын эже-синдилери, ага-инилери, туугандары, ал тургай жакын санаалаш коңшу-колоңдоруна чейин кезектешип алып бара беришет. Информаторлорубуздун берген маалыматына караганда, мурунку мезгилдерде бул салт туура кырк күн бою күчүндө болгон. Азыркы учурда алгачкы жуманын ичинде күн сайын үч маал – эртең менен, түштө жана кечинде тамак алып барылып, андан кийин эки маалга кыскартылып, көп учурда кырк күнгө жетпей эле токтотулат. Сөз болгон салттын жаралышын, биринчиден, күйөө балага

карата болгон сый-урмат менен, экинчиден, жаш жубайлардын үйлөнгөндөн кийинки алгачкы убагындагы физиологиялык абалы менен байланыштыруу туура болсо керек. Бул салтты кыргыздар кандайдыр бир деңгээлде суктануу менен тамашага чаптырып жүрүшсө да, «Күйөөнү пайгамбар өзү сыйлаптыр» деген түшүнүк кыргыздарга да жат эмес.

Ошентип, жалпылап айтканда, кыргыз жана өзбек элдеринин үйлөнүү тоюна байланышкан каада-салттары элдин, кудалардын мамилесин, алакасын бекемдөө, баарынан да мурда турмуш курган жаштардын келечегин, бактысын камсыздоо максатында жаралып, өзүндө байыркы магиялык, фетиштик, анимисттик көөнө ишенимдерди, ырым-жырымдарды камтуу менен бирге, жаңычыл, заманга ылайык келген түшүнүктөрдү да чогуу байланыштырып келет. Алардын бул коңшулаш элдердин бири-биринин таасири менен өзгөрүүгө учурагандыгын, өз ара айрым деталдарды кабыл алгандыгын, же тескерисинче башка элдер тарабынан кабыл алынгандыгын да танууга болбойт. Тилекке каршы, дал ушундай улуттук мурастар алиге чейин илимий изилдөөнүн объектисине айлана элек. Элдин жан дүйнөсүн, психологиясын, менталитетин тереңден таанып билүүдө аларды изилдөөнүн чоң мааниси бар экендигин белгилөө менен бул ишибиздин мындан ары да улантылышына ишеним арткыбыз келет.



## 2. БАЛАНЫН ТӨРӨЛҮШҮНӨ БАЙЛАНЫШКАН КААДА-САЛТТАР МЕНЕН ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАР

### Бала төрөлгөнгө чейинки ырымдар

#### *Кыргыздарда*

Кыргыздарда баланын төрөлүшү үй-бүлө үчүн абдан чоң маанилүү, кубанычтуу окуя болгон. Дегеле элибиз баланы жакшы көргөн, сыйлаган элдерден. Муну тилибиздеги «Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар», «Балалуу үй – падышалуу үй», «Ашка тойгон бар, башка тойгон жок» өңдүү макалдар айгинелеп турат. Даңктуу жердешибиз Жусуп Баласагын да «Куттуу билим» эмгегинде:

Үйлөнүп, өстүргүнүң уул-кызды,  
Куу баш деп эл жактырбайт баласызды,<sup>16</sup> –

деп белгилеп, балалуу болуу ар бир инсандын негизги максаты жана тилеги экендигин көрсөткөн. Өткөн мезгил үчүн мунун өз мааниси болгон, анткени бала төрөлгөндө уруу мүчөлөрүнүн саны арткан, ал эми уруу канчалык чоң болсо, ошончолук күч-кубаттуу, ээлеген жери, жайыты кеңири болгон. Мына ошондуктан баланын төрөлүшүнө жана өсүшүнө байланышкан толгонтокой ырым-жырымдар, ишенимдер пайда болуп, алардын эң байыркылары кийинчерээк пайда болгондору менен аралашып, жуурулушуп кеткен. Айрымдары өзүнүн баштапкы формасында, айрымдары өз маанисин өзгөртүп, жоголгону жоголуп, кээлери коңшу элдердин ырым-жырымдарын өзүнө кабыл алып отуруп, биздин күндөргө чейин келип жеткен. Аларды өз мүмкүнчүлүгүбүзгө жараша колдон келишинче талдоого алып көрөлү.

Кыргыздарда бала жөнүндө кам көрүү ал төрөлгөнгө чейин эле башталган. Жогоруда санжыра сүрүштүрүүнүн негизги милдети катары туугандардын каны аралашып кетүүдөн сактоо экендигин белгилей кеткен элек. Биздин ата-бабаларыбыздын өзүнүн тукуму, гени үчүн мынтип алдын-ала кам көрүүсү – бул чоң акылмандуулук. Анткени бабаларыбыздын генетика жөнүндө өз түшүнүктөрү болгон. «Баары бир канына тартат», «боор тартат, сезет», «бир чалымы бар да» деген сөздөр тегин жерден чыккан эмес. Кудалашуу урууларды байланыштырып, алар табият кырсыктары: жут, кургакчылык, жер титирөө болгон учурларда же уруулар арасындагы түрдүү кагылышууларда биргелешип

<sup>16</sup> Баласагын Жусуп. Кут алчу билим: Дастан /Байыркы түрк тилинен котор. Төлөгөн Козубеков. – Ф.: Кыргызстан, 1988. – 286-б.

аракеттенишкен. Белгилүү адамдар уулун үйлөгөн учурда көбүнчө өзү тандап кыз алып бергени бекеринен эмес. Мисалга бай Жакыптын өзү тандап туруп Манаска Каныкейди алып бергенин алсак болот. Кызды көөнүнө толтуруп, уулуна ылайык таап, анан ата-тегин сураштырууга бет алган Жакып:

Айтсам балам алар деп,  
Арылбаган шорум көп,  
Арты болбой калар деп,  
Турмушу жок жаныма  
Тукумдан кудай урар деп  
Желке жагы тар экен,  
Туубастык жагы бар экен,  
Тууган менен тукуму  
Турбастык жайы бар экен<sup>17</sup> –

деп, анын кемчилигин да байкайт. Эл арасында али турмушка чыга элек кыздын аз же көп төрөшүн, анын төрөгөн балдарынын кандай чыгарын алдын ала билген адамдар болгон экен.

Колуктусунун боюна бүткөндөн тартып, күйөөсүнө көбүрөөк көңүл буруп, кам көрүү милдети тагылган. Эми ал келинчегине оор нерсе көтөртпөөгө, жалгыз калтырбоого, чочутпоого, урушпоого тийиш болгон. Аял акылман, баатыр, чечен, хан төрөшү мүмкүн, андыктан кош бойлууну урушуу ал төрөчү адамды сөккөнгө барабар. Боюнда бар аял – ыйык. Аялы кош бойлуу экенинде күйөөсү салакасы келечекте төрөлчү балага тийбесин үчүн ар кандай арам иштерден алыс болгон, бир эле ал эмес, бүтүндөй үй-бүлө кам көргөн. Биздин оюбузча, келиндин боюнда бар экенин да зыян келтирчү күчтөрдөн сактоо үчүн аны жашырып, «кош бойлуу», «кош кат», «жүктүү», «эки кат» жана башка сөздөр менен тергеп аташкан. Бул ыкма илимде *табу* деп аталат.

Кош бойлуу аял ар түрдүү нерсеге талгак болушу мүмкүн. Андай учурда анын талгагынын жанышы үчүн күйөөсү милдеттүү. Кыргыздар аялдын талгагы канбаса бойдогу балага зыяны тиет деп чочулап, кандай гана нерсе болбосун издеп таап берүүгө аракет кылышкан. «Эгер талгагы канбаса, баланын бети-башы чуңкурайып калат» деген ишеним да бар. Эпостордун көпчүлүгүндө баатыр төрөлөрдө апасы жолборстун жүрөгүнө талгак болот. Улуу эпосубузда да Манас бойго бүткөндө, энеси жолборстун жүрөгүн күсөп калат. Аны өтө кыйынчылыктар менен таап келери менен Чыйырды байбиченин:

Чала-була бышырып,  
Жанга бербей жалмады.  
«Сонун экен бу да, – деп, –  
Сорпосун ичем мына» – деп,  
Эки аяктай сорпосун  
Калтырбай ичип алганы

<sup>17</sup> Манас. 2-к. (Сагымбай Орозбак уулунун вар. боюнча) – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 355-б.



Байбиченин талгагы  
Магдырап, канып калганы – айтылат.<sup>18</sup>

Перзенттин ден соолугу жөнүндө күйүп-бышып кам көрүп, бары жокту жасаган эл эненин талгагын кандырууга бөгөт боло турган тоскоолдукка эч качан жол берген эмес. Талгак аял күсөп калса чочконун эти да адал деген ишеним эл арасына толук сиңип кеткен. Бул түйүлдүктүн бойдо жетилүү учурунун өтө жоопкердүүлүгүн эл толук аңдап түшүнгөндүгүнүн далили. Талгак болгондо кош бойлуу келин жегиси келген тамакты алып келип берген адам чоң соопко калат деген ишеним да ошондон пайда болгон. Буга күйөөсү милдеткер экендигин жогоруда айта кеткенбиз, бирок аялы талгак болгон нерсени биринчи жеп койсо, толгоо келгенде күйөөсү аялынан мурун толгоо тартат деген ишеним жашайт. Талгак маселеси Чыңгыз Айтматовдун «Кылым карытар бир күн» романында мыкты берилген, анда Эдигейдин аялы Үкүбала алтын мекре деген балыкка талгак болуп калганда, деңиздеги бороонго карабай кармап келип, аялынын талгагын кандырышы романды окуган адамдын ичин жылытпай койбойт. Кээде келиндин боюна бүткөн менен эч нерсени күсөбөгөн же көрүнгөндү самай берген учуру да болот, элде аны *ит талгак* дейт. Андай учурда жөн гана тамакты күчтүүлөп берүү сунуш кылынат.

Кош бойлуу аял өзүнүн жана карындагы баласынын ден соолугу үчүн кам көрүп, айрым ырым-жырымдарды аткарууну эсинен чыгарбаган, алар негизинен түрдүү тыюулардан турат. Алсак, жүктүү келин капка отурбайт, отурса баласы тескери келип калат дешкен. Өзү негизинен бала баш жагы менен келет. Эгер кээде аяк жагы менен келип калса терс толгоо болуп, төрөгөн келин да, баласы да кыйналып калган. Тескери толгоодон коркуп, келиндер баканды аттаган эмес, шыпыргыны тике койбой, аны сөзсүз жаткырып койгон. Ошол эле максатта малдаш урунуп жана аттын ээринен отурууга да тыюу салынган. Төшөк салганда анын бүктөлүү жагын кыбылага караткан, тескери салса бала тескери келип калат делген. Бирок кийин энесинен тетири төрөлгөн аялдын эми-эм, дому-дом болот, башкача айтканда өзгөчө касиетке ээ болот деген ишеним бар.

Дагы бир коркунуч – бул баланын киндигинин мойнуна оролуп калышы. Ар кандай себептерден улам киндик кээде эки-үч оролуп калып, баланын өмүрүнө коркунуч туудурган. Мындан сактанып кош кат келин арканды, шыпыргыны, ала жипти аттабаган, ийик ийрибеген. Баласы таз болуп калбасын үчүн шыпыргыны отко жакпаган, очоктогу күлдү түбүнө чейин кырып албаган. Боюнда бар келинге чачын кыркууга катуу тыюу салынган. Бул бойдогу баланын өмүрүн, акылын кескенге барабар жорук саналган. Жүктүү келин өлүм болгон жерге барбаган, барса да жаназа окулганга чейин отурбай кетип калган. Маркумдун жакындарынын кайгысы, ый-өкүрүгү ага жагымсыз таасир этери белгилүү болсо да, негизги себеби башкада деп болжоого болот. Биздин оюбузча, бул бойдогу баланы караңгы көрдөгү маркумга салыштыруудан, ок-

<sup>18</sup> Манас. 1-к. (Сагымбай Орозбак уулунун вар. боюнча) – Ф.: Кыргызстан, 1978. – 53-б.

шоштуруудан улам жаназа ага окулуп, буюрулуп калат деген чочулоодон улам чыгышы мүмкүн.

Болочок төрөлчү уул-кызы сулуу болсун үчүн кош бойлуу келин камыр жууруган соң анын бетин сылап, тегиздеп койгон. Ошол эле максатта ал бышырып жаткан тамагынын тузун чөмүч менен татып көрбөгөн, мындан баласынын мурду чөмүчтөй болуп калат делген. Айрым учурларда төрөлө элек бөбөк үчүн энесине эле эмес, атасына да кам көрүүгө туура келген. Аялынын боюнда бар кезинде ал эт жеп жатып, кокусунан томукка тиш тийгизип алса, баласы таз болуп калат деп чочулаган. Ал эми андан башка мезгилдерде ошол эле иш үчүн өзүнүн тиши түшүп калат деп ишенген. Үй ээси эт жеп жатып колуна тийген чүкөнү мизилдете кырып, тазалаганга аракет кылган, анткени чүкө жакшы тазаланса кызы сулуу төрөлөт деген ишеним жашайт.

Эркек адамга жийденин гүлүн жыттоого тыюу салуу кездешет, муну балалуу болбой калуу коркунучу менен түшүндүрүшөт. Сыягы, бул тыюу жийденин гүлүнүн өтө жыттуулугунан, жагымдуулугунан, аны жыттаган адамдын баланын эмес, жийденин жытына мээри төгүлүп калат деген ишенимден келип чыккандай.

Кош бойлуу келинге салынган тыюулардын бир тобу тамак-аш менен байланышкан. Маселен, келин кош кабат кезинде төөнүн этин жесе, боюндагы баласын төөгө окшоп он эки ай көтөрөт дешкен. Эгерде аны күйөөсү экөө тең жесе зыяны жок делет. Ошондуктан үй ээси аялы жүктүү кезинде кайсы бир жерден төөнүн этин жесе, бир кесимди сөзсүз түрдө үйүнө ала келген. Дегеле аны айрым учурларда гана, көп эле каалабай жешкен. Адам төөнүн этин бир жылда бир жолкудан ашык жебеш керек деген чектөө болгон. Бул төө бир мезгилдерде адам болгон экен, төөгө айлангандан кийин да, көп жагынан адамга окшош бойдон калган деген ишенимге байланыштуу болушу мүмкүн. Кыргыздар төөнү өзгөчө маанилүү учурларда – Меккеге зыярат кылганы жөнөгөндө, чогулуп түлөө өткөргөндө же ханды такка отургузганда гана союшкан.

Кош бойлууга коёндун этин да сунуш кылышпайт, аны жесе төрөлчү баланын оозу коёндукундай жырык болуп калат деген коркунуч жашайт. Төөнүн эти сымал эле, муну да эрди-катын чогуу жесе зыянсыз делет. Жогорудагыдай эле себептерден улам айрым жерлерде балыктын, жылкынын этин жегенге уруксат беришпеген. Кийиктин этин жегенге да тыюу бар, бирок ал үчүн кийикти атып келген мергендин жолу болбой калат дейт. Жолу буулуп калган мергенчи андай учурда ошол кош бойлуу аялга жети токоч бышыртып, аны тоого алып барып, өзү жалгыз жеп гана жолун ача алган.

Ошентип, ата-эне өздөрүнүн болочок балдарынын амандыгы, ден соолугу, келечеги үчүн кам көрүүнү алар төрөлө электе эле баштаган. Бирок жарык дүйнөгө келе элек наристеге арнап кийим алынбайт, ат издеп койбойт. Анткени төрөлө элек бала адамдын колуна өткөнгө чейин кудайдын баласы деп эсептелген.

Күйөөсүнүн, кайната-кайненесинин жана башка үй-бүлө мүчөлөрүнүн кам көрүп, этияттаганына карабастан, кыргыз аялдары төрөгөнгө чейин эле үй тиричилигине кол кабыш кылып, активдүү кыймылда болгон. Келиндин толгоосу келип, бирок төрөй албай кыйналган учурда сыртта күтүп турган аялдар, келиндер «Мал келди!» деп чуу салып кыйкырган адат болгон. Элде бала кой короодон чыкканда же кой короого киргенде туулат деп коёт. Бул сөздүн да жөнү бар болушу мүмкүн, анткени дал ошол учурда келиндер уй-кой саап, аларга көбүрөөк күч келген. Дайыма кыймылда болгон аялдардын төрөтү жеңил болорун медицина да далилдеген. Бирок кээде ар кандай себептерден улам өз мөөнөтүндө төрөбөй, айынан ашып (10-11 ай) кеткен учурлар да болгон. Андай мезгилдерде кош бойлууну ырымдап, төөнүн алдынан өткөрүшкөн (төөнүн баласын он эки ай көтөрөрүн жогоруда айтканбыз). Дагы бир ырым боюнча кош кат келин чийки жумуртка алып тегирменге барып, артын карабай туруп ийилип, жумуртканы тегирмендин ноосуна тоголотуп жиберип, кылчайбай үйүнө кеткен. Же болбосо келинге мечитти кулачтатышкан. Алгачкы эки ырымдын байыркы ишенимдер менен байланыштуу экендиги байкалып турса, акыркысы ислам дининин таасири менен жаралган.

Келиндин толгоосу башталганда көп бала төрөп, өстүргөн байбичелер, тажрыйбалуу аялдар, *аначы* деп аталган эмчилер чакыртылып, алар төрөттү кабыл алышкан. Бул өтө жооптуу иш болгон, анткени элде «аялдын бир өлүмү төрөттөн» деген ишеним жашайт. Ошол себептүү түрдүү ырым-жырымдарды жасап, келиндин төрөтүн жеңилдетүүгө аракет кылышкан. Толгоо башталганда: «Эл көчүп жатат, сен да эрте көч» деп кайненеси нан жапкан жеңче менен келинин үч жолу башына жеңил уруп койгон.

Андан соң аны төшөккө жаткызып, эки аял төшөктүн эки жагынан кармап, үч жолу «оң, оң, оң бол» деп ары-бери тоголотот. Бул *көлбүтүү* деп аталып, ичти оңдоо, баланын туура келишин камсыздоо максатында иштелет. Толгоо мезгилинде үйдөгү түйүлгөн түйүнчөктөрдү чечип коюу ырымы бар, себеби толгоо да ошондой түйүлүп, аял кыйналат экен. Толгоо башталганда шам жагышат, жеңил болсун үчүн келин жаткан төшөктүн үстүнө ун чачып коюшат, ал төшөк төрөгөнгө чейин жыйылбайт. Төрөтү жеңил болот деп келинге жыландын түлөп түшкөн терисин тамакка кошуп же чайга салып демдеп беришет. Үйдө аял толготуп жаткан учурда кошуна-колоңдор буюм сурап келип калса берген эмес. Элдик ишеним боюнча келиндин кош бойлуу убагындагы айрым шарттар кийин аны төрөтүнө таасирин тийгизет экен. Мисалы, кош бойлуу адам отурган жерде башка бирөөнүн төрөгөнү сүйүнчүлөнүп калганда, жүктүү келин ордуна шарт тура калса, кийин төрөтү жеңил болот дейт. Ошондой эле иттин тууганын көргөн аялдын төрөтү жеңил болот дешет. Аны көрүү да кыйын, себеби, ит көрсөтпөй тууйт. Аялдарга карай «иттин толгоосун берсин» деп айтылчу сөздүн мааниси ушул себепке байланыштуу. Иттин тууганын көргөн аялдар иттей оңой төрөйт экен. Ит өзү да 6-7 күчүктү оңой эле тууйт.

Толгоону жалгыз эле келин эмес, күйөөсүнүн кошо тартышы жөнүндөгү ишенимдер кызыгууну туудурат. Аялы талгак болгон нерсени биринчи күйөөсү жесе, толгоо ага биринчи келет деген сөз бар. Келин толготуп жатканда күйөөсү бир жакка кетчү болсо, анын бир буюмун (маки, жүзаарчы ж. б.) сурап алып калышкан. Антпесе толгоо күйөөсү менен кошо кетип калып, келин кыйнала берет экен. Дагы бир маалымат боюнча, андай учурда тескерисинче күйөөсү толгоонун азабын тартат. Толгоо тарткан келин күйөөсүнө байкатпай анын бутунан үч ирет аттап өтүп койсо, толгоо күйөөсүнө өтүп кетет деген ишеним кеңири таралган. Андай учурда аял төрөгөндөн кийин гана, экөө тең жеңилденишет экен.

Төрөт ар дайым эле жеңил-желпи боло койгон эмес. Атайын чакыртылган эмчи-домчулар төрөт мезгилинде: «Менин колум эмес, Умай эненин колу» деп Умай энеге жардам сурап кайрылышкан. Кыргыздар Умай энени кудурети күчтүү, аялзаттын, наристенин, үйдүн колдоочусу, мол түшүмдүн жалгоочусу дешкен. Жаш балдарды, ал тургай чоңдорду деле сапарга узатып жатып байбичелер «Умай энеге тапшырдым» деген сөздөр менен узатышкан. Эгин түшүмдүү, мал чыгашасыз болгон жылдары «Умай эненин эмчегинен сүт акты» дешкен. Кокус бөбөк ээн үйдө жалгыз калса энелери «Умай энеге тапшырдым» деп баласынан кабатыр болгон эмес.

Байыркы мезгилдерде элибиз Умай энени куш, бүркүт түрүндө элестетишкендей. Чебер, уз аялдардын «Умай оюм» деп учкан куш түрүндө саймага сайышы ошондон болсо керек. Жалпы эле аялзатын куш аркылуу сыпаттоо кыргыздарга мүнөздүү. Элибиздин жаңы үйлөнгөн жигитти «Куш боо бек болсун!» деп куттукташы бекеринен эмес. Жогоруда айтылган себептерден улам төрөй албай кыйналып жаткан аялдын жанына мартуу басып кетпесин деп бүркүт кондуруп коюшкан. Муну илгери Умай энени куш катары эсептешкен мезгилдерде пайда болгон ырым катары караса болот. Кош бойлуу аял толготуп жаткан үйдүн оң жагына мылтык илип коюшкан же андан тарсылдатып асманга ок чыгарышкан. Толгоо тартканга келген жин-шайтан мылтыктан жазганат дешет. Муну ок атуучу куралдын күчүнө болгон ишеним деп түшүнүү керек.

Эгер аял толгоо мезгилинде кыйнала баштаса, бала энчи сурап жатат деп, тоок же майда жандык алып келип, келиндин башынан үч айлантып шыйрагын карматып, анан сыртка алып чыгып муздап, этин бышырып беришкен. Ишеним боюнча бөрүнүн карыны ыйык деп эсептелген. Аны аябай тазалап жууп, кургатып коюшкан. Эгер аял төрөй албай кыйналса, бөрүнүн карынын сууга салып жибитип, толготуп жаткан аялдын башына кийгизишкен. Кыргыздардын элестетүүсү боюнча албарсты төрөп жаткан аялды дароо таштап кеткен.

### **Өзбектерде**

Ар кандай элдин байлык, баалуулуктар жөнүндө өз түшүнүгү болгон менен алардын баары үчүн тең башкы байлык болуп бала саналса керек. Анткени бала – бул адамзаттын келечеги, тукум улануусу, адамдын дүйнөдө

жашап өткөндүгүнүн белгиси. Мына ошондой түшүнүктөр ар бир элдин оозеки чыгармачылыгында, баарынан да мурда макал-лакаптарында чагылат. Аларды өзбек элинин элдик мурастарынан да кезиктиребиз. Алсак, «Бал ширин, балдан да бала ширин», «Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар», «Дөөлөттүн башы – перзент», «Балалык – падышалык» деген макалдар элдин балага карата мамилесин көрсөтүп турса, баланын баласынын андан да таттуу экендигин «Данегинен маңызы ширин» деген макал туюнтат. Ошол эле учурда өзүң балалуу болбосоң, анда асырап алган бала оңой менен боорун бербестиги да «Бирөөнүн баласы кишиши берсең да турбайт» деген накыл менен эскертилет. Мына ушундай түшүнүктөрдөн улам ар бир жаш үй-бүлө балалуу, болгондо да көп балалуу болгонго умтулган.

Келин келген мезгилден тартып анын боюна бүтүшү, аман-эсентөрөшүүчүн камкордук көрүлө баштаган. Жаңы келген келин балалуу болуу максатында айрым ырым-жырымдарды аткарууну эсинен чыгарбаган. Мисалга алсак, ал нан бышырып жатып тандырды кызытуу үчүн от жагууда пайдаланылчу отундун кайсы жагынан салынып жатканына да көңүл бөлгөн. Кыргызстанда өзбектер негизинен түз, суулуу жерлерге отурукташып, негизинен дыйканчылык менен кесиптенишери белгилүү. Алар жашаган жердин дээрлик баарында пахта эгилет. Пахтанын буласы гана эмес, терилип алынгандан кийин талаада калган сабагын – гозопаясын да тамыры менен сууруп алып, турмуш-тиричиликте кеңири колдонушат. Бат кургаган, дуулдап ылдам күйгөн, таптуу отун катары бааланган гозопаяны көбүнчө тандырга жагышат. Аны салып жатып келин тамыр жагын эмес, уч жагын салышка көңүл бөлөт. Анткени отунду тескери салуу анын баласынын да тескери келип калышын шарттайт деп ишенет. Дал ошондой эле ишенимден улам сабиз аарчыганда да баш жагынан баштап аарчыйт, баш жагынан аарчыса бала да баш жагы менен келет деп коюшат. Баласыз болуп калуу коркунучунан улам келин эч убакта бешикти теппейт. Бешикке ыйык, касиеттүү буюм катары мамиле кылууну ага кыз кезинен тартып үйрөтүшөт.

Бирок, турмушта бардыгы эле адамдын ойлогонундай боло бербейт эмеспи. Баш кошуп, турмуш курган үй-бүлөнүн балалуу болушу кээде бир канча убакытка чейин созулуп кеткен учурлар болот. Бул эки жашты гана эмес, алардын бүт тууган-уругунун тынчсыздануусуна алып келет. Аялдар өздөрүнүн тажрыйбасынан алган же кимдир бирөөдөн уккан табыпчылык сырларын келин менен бөлүшүп, кам көрө башташат. Элдик медицинанын мындай учурда сунуш кылган ыкмаларынын эң кеңири таралганы – бул ысыктануу. Күйөө-келин ысыктануу үчүн негизинен ысык деп саналган тамак-аштар менен оокаттанышат. Эгер койдун, үндүктүн (индюк, индейка) эти ысык деп саналса, уйдун, тооктун эттери суук катары бааланат. Демек, алардын этинен жасалган азыктар да ысык же суук деп каралат. Күйөө бала кээде жолдош-жоролору менен ысыктануу үчүн деп коньяктан да бир аз татып коюшу мүмкүн. Койдун куйрук майына жасалган паллоо (аш) өзгөчө ысык тамак катары каралат.

Дал ошол эле максатта, б.а. балалуу болуу үчүн күйөө менен келин жаз айларында ар бир айылда, мааледе жасалчу сүмөлөккө да катышып, аны аралаштырып жаткан маалда ичинен тилегин айтып турат. Жети ташты сүмөлөккө жакшы ниет менен таштаса, жети тилеги ишке ашат деген ишеним жашайт. Балалуу болбогондор сүмөлөк кайнаткан очоктун ичине түшсө да касиети жакшы деп саналат. Перзент көрбөгөндөрдүн ыйык (азиз) жерлерге барып зыярат кылышы да жакшы таасир этүүчү чара катары каралат. Адатта андай жерге барганда жыт чыгарып тамак жасап, куран окуп, ыклас кылат. Ошол ыйык деп саналган жерде өскөн дарактарга чүпүрөк (румолча) байлайт. Ислам дини мындай ырым-жырымдарга жактырбоо менен мамиле кылары белгилүү болсо да, балалуу болуу тилеги андан да жогору туруп каларын белгилей кетүү керек. Боюна бүтпөй жаткан келин кош бойлуу болуп, кандайдыр бир нерсени күсөп жаткан башка бир келиндин талгак болгон нерсесин талашып жесе, боюна бүтөт деп коюшат. Бойго бүтүрүүдө абдан бир таасирдүү каражаттардын бири катары сүннөткө отургузулган баланын эркектик мүчөсүнүн кесиндиси саналган, аны кургатып, нанга кошуп жесе сөзсүз түрдө жардам берерине ишенишкен. Төрөбөгөн келин көп балалуу туугандарынын биринин же кошуналарынын бирөөсүнүн кийимин, айрыкча ич кийимин сурап кийсе да балалуу болот деген ишеним бар. Жалаң кыз төрөгөн келиндер көп уул төрөгөндөр менен кийим алмаштырып кийсе да уул төрөйт деп коюшат. Бул ырымдардын ошол аялдын сапатын, касиетин жуктуруп алуу максатында аткарылгандыгы даана байкалып турат.

Мына ушундай кыйынчылыктар менен коштолгондон кийин бала бойго бүтсө, баары үчүн тең абдан чоң кубаныч болот. Келиндин кайын журтундагы кадыр-баркы арта түшөт. Эми ал бойдогу баласын аман-эсен төрөп алуу үчүн болгон аракетин жумшайт. Кош бойлуу (өзб. *хамиладор*) келин эч качан өзүнүн чачын кыркпайт, ар кандай модалуу деп саналган чач тароолор да аны азгыра албайт. Анткени, мындай жорук анын бойдогу баласынын өмүрүн кыркуу катары бааланат. Кийин төрөтү кыйын болбосун үчүн жүктүү кезинде оозу буулган капка олтурбаган.

Кош бойлуу келин өз маалесинде кимдир бирөө дүйнөдөн өтүп, жайга берилсе, батага барса да, эч качан жаназа окулуп жаткан маалда ошол жерде болбошу керек, туруп кетип калат. Эгер антпесе бойдогу баласы чарчап калат деген коркунуч коштойт. Баласынын өмүрү үчүн эле кам көрбөстөн, ал баласынын болочок тагдыры үчүн да кам көрүүнү унутпайт. Алсак, өзбек элинде оокат ичкен соң идишинди жуубай туруп ага чай куюп ичсең балдарың сулуу болот деген ишеним бар. Келин турмушка чыкканга чейин, кыз кезинде дал ушул ишти жасаса, анда анын өмүр шериги (күйөөсү) сулуу болот деп коюшат. Тамак жасап жатып келин кепкир менен эмес, чөмүч менен кууруп койсо, баласынын мурду чөмүчтөй болуп калат деген ишеним бар. Али төрөлө элек баласынын мурду кырдач, чырайлуу болсун деп, камыр жууруп жаткан келин камырды чымчып койгон. Жууруган камырынан биринчи болуп камыртуруш алып койсо, бул күйөөсүнүн өмүрүн тилеген жорук катары бааланган. Баласы

ыйлаак болбосун үчүн келин сагыз чайнабаган, бош бешикти терметпеген. Кош бойлуу келинге очоктун күлүн алган соң оозунда калганын ичкериге карата шыпырганга болбойт, бул жоругу анын болочок төрөлчү баласынын маңдайындагы чачы жок, таз болуп калышын шартташы мүмкүн деп эсептелет.

Келиндин аман-эсен төрөшүн тилөө менен анын бойдогу баласынын уул же кыз төрөлүшү жигиттин да, келиндин да туугандарынын баарын кызыктырат. Бирок, аны алдын ала аныктап билүү баарынан да мурун жаш үй-бүлө үчүн өтө маанилүү деп айтсак жаңылышпайбыз. Азыркы кезде бул маселени заманбап медициналык аппараттардын жардамы менен жеңил эле аныктоого мүмкүн болсо, өткөн мезгилдерде түрдүү нерселерди төлгө кылып болжоого гана мүмкүн болгон. Алсак, кош бойлуу келин тандырга кичинекей тегерек нанды – күлчөнү жаап, эгерде күлчө кызарып, көөп бышса – уул, көппөй бышса – кыз төрөйт экем деп белги кылган. Жүктүү келиндин оң капталы менен жатышын да уул деп болжоп, сол жагы менен көп жатса кыз төрөйт дешкен. Ал эми балалуу болгондон кийин келиндин кезектеги баласынын жынысын андан мурунку төрөлгөн бала аркылуу аныкташкан: баланын мурдунун үстүндөгү көк түстөгү кан тамыры туташып турса уул, туташпаса кыз төрөйт экен деп болжошкон.

Жүктүү келин үчүн дагы бир коркунуч катары анын боюнан түшүп калууну көрсөтө кетүү керек. Мындан сактанып кош кат келин караңгыда жалгыз-жарым жүрбөгөн. Боюнан түшкөн келин кийин кош бойлуу болгондо киндигинин түбүнөн кылып жипти же жоолукту байланып алган. Бала токтобогондо таза күчүктү кошуп асыраса да туруп калат деген ишеним күчтүү. Анжиян областынын Жалал-Кудук районундагы Ахунбабаев айылынын тургуну Аманова Калысхан 7 бала төрөп, алардын баарысы тең чарчап калгандан кийин сегизинчи болуп төрөлгөн кызын көзү ачыла элек күчүк менен кошо эмизген. Ошол кызы туруп калган, айт күнү төрөлгөндөн улам кызынын атын Хайтхан коюшкан экен. Ушул саптардын авторуна бул маалыматты болжол менен 2000-жылдары ошол Хайтхандын өзүнүн кызы, Ош Мамлекеттик Университетинин өзбек гуманитардык-педагогикалык факультетинин студенти берген. Анын айтуусу боюнча ошол мезгилде таенеси Аманова Калысхан 79 жашта, апасы Хайтхан эже 45 жашта эле. Балалуу болуу бактысы үчүн адам эмнелерди гана кылбайт, эмне деген гана чараларды көрбөйт ..!

Боюнан көп түшкөн келиндер ал тургай ырым кылып чабалекейдин (калдиргоч) жаңыдан балапанга айлана баштаган жумурткасын да жутушкан. Ошондон кийин боюнан түшпөй, аман-эсен төрөп алган болсо, айрыкча кыз болсо, анын каштары чабалекейдин канатындай кайрылган, сулуу кыз болот деп ишенишкен. Жакшы тилекке да, жаман тилекке да периштелер бата кылып турат экен деген ишенимден улам келин өзү да аман-эсен төрөп алууну, айрыкча уул төрөштү дайым ниет кылып жүргөн.

Кош кат келин эмнеге талгак болсо, ошол нерсе аткарылышы керек. Келиндин каалаган тамагын жеши зарыл талаптардын бири, антпесе бойдогу баласы кесел туулуп калат же баласынын бир жери кемтик болуп калат

деген коркунуч бар. Бирок, балыкчылар кош бойлуу келинге балык берсе, кийин кайырмагына балык түшпөй, жолу буулуп калат деген ишеним калган. Ошондой эле ага төөнүн сүтүнөн жасалган курутту (куртаб) жегенге тыюу салынат, мындай тыюу келиндин боюндагы баласын төөгө окшоп узак көтөрүп калуу коркунучунан улам келип чыккан. Төө ботосун 12 ай көтөрөт деп коюшат.

Айынан өтүп кеткен учурда келинге тоого чыгуу сунуш кылынат, күч келгенде толгоо башталат деп айтылат. Дал ушундай эле тыюу кыргыздарда да учурайт, айырмасы эле кош бойлууга төөнүн этин жегенге тыюу салынганында. Мындай айырмачылыктын себебин көчмөн турмушта жашап, мал чарбачылыгы менен алектенген кыргыздарда төөнүн этин жегенге мүмкүнчүлүк болгондугу, ал эми отурукташкан элдер төөнүн сүтүн же андан жасалган курутту гана пайдалана алгандыгы менен түшүндүрүүгө болор эле. Эки кат келинге курсагын кашылоого да болбойт, бул тыюунун себеби ошол тырмаган жери тыртык болуп калышы менен түшүндүрүлөт. Кош бойлуу келинге чай куйдурган эмес, антсе анын күнөөсүн өзүнө алганга тете болгон. Өзбек келиндери чай сунганда колун бооруна алып, ийилип жатып узаткандан улам, мындай милдеттен куткаруу үчүн ушул ишеним жаралгандай.

Жеңил төрөсүн үчүн кош бойлуу келиндин чөнтөгүнө ачуу калемпир салып коюшат. Болочокто төрөлчү баласы сулуу болсун үчүн боюнда бар кезинде келинге кооз сүрөттөрдү көп кароо сунуш кылынат. Толгоо тарткан келиндин башынан кайненеси ун салынган идишти үч жолу айландырып коёт, бул актык болсун, оңой төрөсүн деген максатта жасалат. Толгоосу оңунан келсин үчүн келинди көрпөнүн (төшөктүн) үстүнө салып, ары-бери тоголотушат.

Дал мына ушундай күтүү, үмүт, тогуз ай толгонуулардан соң келиндин төрөй турган мезгили келип жетет. Толгоо узакка созулса да бойдогу балага, ал тургай энесине зыяны тиет деген коркунучтан улам мурунку мезгилдерде айрым ырым-жырымдарды аткарууга туура келген. Мисалы, кызга турмушка чыга элек кезинде үйүндө жөргөмүштүн шыптагы желесин (тарткан торун) шыпырганга тыюу салышкан, бул кийин турмушка чыккандан соң төрөттү оорлото турган жумуш катары каралган. Ал эми толгоо тарткан келинди итаяктын үстүнөн 3 жолу ары-бери аттатып койгон, бул иттей оңой төрөттү берчү чара катары саналган. Кыргыздарда иттин тууганын көргөн болсо оңой төрөйт деген ишеним тараган. Иттин 6-7 күчүктү оңой эле тууганын көргөндөн улам ушул ырым, ишенимдер жаралып, «Иттин толгоосун берсин!» деген каалоо сөзү келип чыккан деп болжоого болот. Негизи, булардын баары түркий тилдүү элдердеги иттин культу менен байланыштуу болушу мүмкүн.

Азыркы кезде жаш келин болгон дээрлик ар бир өзбек үй-бүлөсүндө бадам сакталат. Маалымат берүүчүнүн муну «аптекада дарынын таблеткалары тургандай» деп салыштырып берүүсү чынында эле ошондой экенин ырастап турат. Толгоосу келген келинди төрөт үйүнө жөнөтөрдөн мурун ага «бадам чай» ичиришет. Ал үчүн 10-15 бадамды чагып, анын данегин азыраак сууга салып кайнатат. Бир-эки пиалага ылайык суу калганда гана токтотуп, бир аз табын кайтарып туруп берет. Мындай чай аны ичкен келинди көл-шал кылып



тердетип, бүт денесин бошотуп, жумшартат деп саналат. Мына ошондон кийин гана төрөт үйүнө жөнөтүлөт.

Үйдөгүлөр ырым кылып төрөт үйүнө кеткен келиндин кайда кеткендигин коңшу-колоңдорго айтпайт. Аны айтса толгоо кетип калат деп коюшат. Узатып барган киши да келин төрөгөнгө чейин кетпейт, аны менен кошо толгоо кетип калышы мүмкүн деп чочулашат. Эгерде толгоо мезгилинде күйөөсү кандайдыр бир себептерден улам алыста жүргөн болсо, келинге аны эстегенге да болбойт, анткени ага илинип, жанына келгенге чейин төрөбөйт деген ишеним бар. Бирок кокустан баары бир эстеп калса, анда аны: «Күйөөң келген, сыртта күтүп турат» дешип жооткотуп, күйөөсүнүн кандайдыр бир буюмун (мисалы: оромолун, топусун) карматып коюшат.

## **Бала төрөлгөндөн кийинки ырымдар**

### ***Кыргыздарда***

Жарык дүйнөгө келген наристе баркырап ыйлап түшкөн. Элдик ишеним аны түйшүккө келдим деп ыйлап түштү деп түшүндүрөт. Бирок туулганда ыйлабай түшкөн бала же чарчап каларын, же ден соолугу начар, майып болуп каларына адамдар көп күбө болушкан. Андыктан баланын ыйлап түшүшү – бул анын ден соолугунун мыктылыгынын, өмүр сүрүүгө жөндөмдүүлүгүнүн белгиси катары каралган.

Жаш бала төрөлгөндө муштумун бекем түйүп түшөт, аны кыргыздар адам баласынын тубаса ачкөздүгү деп түшүндүрүшкөн. Ар бир адам төрөлгөндө «Бүт дүйнө меники» деп муштумун түйүп төрөлүп, өлгөндө «Бул дүйнөдөн эч нерсе албадым» деп алаканын жайып өлөт экен. Бул көрүнүштүн чыныгы себебин азыр медицинадан кабары бар ар бир адам билет, бирок биз үчүн баарынан мурда жогорудагы ишенимдин философиялык мааниси баалуу. Ал адамдарга бул дүйнөдө эч ким бийлик менен байлыктын түбүнө жетпегенин эскертип турат.

Баланын киндиги курч устара менен кесилип, анан курмушу күйгүзүп басышкан. Киндикти кескен аял «киндик эне» аталып, бала ага карата өмүрү өткөнчө сый-урматын көрсөткөн. Жарык дүйнөгө келген бала «Жети энем бар» деп жерге түшөт экен. Өз энеси (апасы), чоң энеси, таенеси, аяш энеси, кайненеси, өкүл энеси, алардан да мурун киндик энеси болот. Мындай энеге кой же козу-улак жетелетип, кездеме же көйнөк берип, чепкен жаап, кыскасы, ар ким колунда бар жолдугун жасаган. Киндикти жана баланын тонун жашыруун, адам баспай турган жерге же очоктун четине көмүп коюшкан. Тонду төрөгөн аялдын эң жакын тууганына берип, ал бир жерге жашырып көмгөн. Эгер төрөгөн келинге жамандык кылгысы келген бирөө тон көмүлгөн жерди аңдып көрүп алып, аны казып чыгып кара ташка кургатса келин кийин төрөбөй калат дешкен. Айрым бир маалыматтар боюнча, баланын тонун итке салып беришкен, бул аркылуу «жаны иттей бекем болсун» же «иттей көп балалуу болсун» деген сыяктуу ырымдар аткарылган.

Баланын төрөлгөнүн кошуна-колоңдорго, тууган-урукка, жакын санаалаштарга сүйүнчүлөшкөн, адатта муну жаш балдар, айрым учурларда чоңдор аткарган. Сүйүнчүлөгөн адамга жооп иретинде майда белек-бечкек, колунда бары жандык ыроологон. Сүйүнчү сураганды кур кол кетирүү болгон эмес, жок дегенде жанындагы бир буюмун убактылуу кармата туруп, кийин атаганын берген. Уул төрөлсө «бөрү», кыз төрөлсө «түлкү» деп сүйүнчүлөшкөн. Бул бир жагы, алардын мүнөздөрүнүн окшоштугунан (бөрүнүкү – уулга, түлкүнүкү – кызга) келип чыкса, экинчи жагы, бөбөктүн төрөлгөнүн жин-шайтандан жашыруу үчүн да иштелген. Кыздын төрөлгөнүн «кырк жылкы» деп угузуу да учурайт, мунун себеби түшүнүктүү, себеби атасы кызын күйөөгө узатканда калың алган. Бул салттын XI кылымда жашаган бабабыз Махмут Кашгаринин айтылуу «Диван лугат-ат-Түрк» сөздүгүнөн учурашы анын көөнө мезгилдерден бери жашап келе жаткандыгын көрсөтөт.

Бала төрөлгөндөн кийинки 40 күн наристенин өмүрү үчүн өзгөчө кооптуу деп саналган, андыктан бул мезгил өткөндөн кийин ымыркайдын кыркын чыгарууга айрыкча маани берилген. Кыргыздарда ал күнү кырк топоч жасап, коңшу-колоңдорго чай берилген. Байбичелер жакшы тилектерин айтып, дагырага кырк кашык суу куюшуп, баланы ошол сууга кириштишкен. Мал-жандуу болсун, дөөлөттүү болсун деп ырымдап, сууга койдун кырк корголун да салып коет. Баланы төрөлгөндөн көп өтпөй, кыркына чейин эле кириштишет. Сууга кирип кен сайын бат торолот деп негизинен баланы тез-тез жуунтуп турушкан, эти бышык, денеси чымыр болсун үчүн сууга туз салып алат. Андыктан, бөбөктүн кыркын чыгарууда кырк кашык сууга жуунтулушун *ритуал* катары кароо керек. Бул салт Борбордук Азиянын бардык элдеринде кезигет. Сууга кошулган нерселердин курамы жергиликтүү өзгөчөлүктөргө ээ: түркмөндөрдө буудайдын кырк даны, койдун кырк корголу, кырк таякча, жумуртканын кабыгы жана бир кесим чийки эт; өзбектерде дубалдан алган кесек, тыйын, жумуртканын кабыгы; казактарда күмүш тыйындар салынат. Бирок баланын кыркын чыгаруу ырымы аталган элдерде негизинен окшош. Сууга туздун салынышы – түрк элдеринде милдеттүү шарттардын бири. Анын себеби түрдүүчө түшүндүрүлгөндүктөн, биз кошумча түшүнүк бере кетүүнү туура таптык.

Эзелки убактардан туздун «зыян келтирүүдөн» сактай турган мыкты каражат экендигине ишенишкен. Ошондуктан көптөгөн өлкөлөрдө үйдөн сапарга чыгып бара жаткан баланын эмгегине (башына) туз себелешкен же баштан аяк «туздашкан». «Туз төгүлсө чырдашуу болот» деген төлгө белгилүү. Бул белги байыркы мезгилдерде, туз түбөлүктүүлүктүн, ишенимдүүлүктүн жана туруктуулуктун ыйык белгиси деп саналган кезде келип чыккан. Туз этти бузулуп, сасып кетүүдөн сактайт. Андыктан адамдар тузду өздөрү табынган күнгө теңештиришкен. Байыркы мифтерде жана жана дуба-дарымдарда туз – күндүн окшошу.

Тузга карата болгон өзгөчө мамилени элибиздин тилинен эле байкоого болот. Алсак, башка бир жерден даам татууну «туз буйруу», тамагын ичүү, даамын сызууну «туз татуу», бирге жүрүп, бирге турууну «туздаш-даамдаш

болуу», бирөөнүн кылган жакшылыгынын акыбетин кайтарууну «тузун актоо», жолу ачылууну, жолу болууну «тузу көтөрүлүү» деген сөз айкаштары туюнтушат. Тескерисинче, жакшылык кылган адамга жамандык жасоону, арамдык ойлоп, кара ниеттик кылууну «тузуна кара саноо» деп атап, андай адамды «тузу арам» деп коюшат. Өтө жакын, ынак мамиледе жүргөн адамына кара санаган, жамандык кылган кишиге карата «Туз урсун!» деген өтө катуу каргыш айтылат. Жогоруда белгиленгенден улам, баланын туздуу сууга жуунтулушу максаттуу түрдө, туздун сактоочу, коргоочу күчүнө болгон эзелки ишенимге негизделип аткарылгандыгы байкалат. Баланы жуунткан сууну кийин көп балалуу киши болсун деп ырымдап, мөмөлүү дарактын түбүнө куюшкан.

Баласынын кыркын чыгарганга чейин аял колун муздак сууга салбаган, таштан, темирден жасалган муздак буюмдарга колун тийгизбеген. Бул жаңы төрөлгөн бала ташбоор, мээримсиз болуп калбоосу үчүн аткарылган. Баланын атын кыркы чыкканга чейин айтпай, ар кандай эркеткен аты же жаныбарлардын балдарынын аты (күчүк, козу ж. б.) менен чакырган. Бул мезгилдин ичинде үйдөн кимдир бирөө буюм сурап келсе берген эмес. Тескерисинче, баланын энеси өзү коңшу үйлөрдү кыдырып чүпүрөк сурап, кырк түрдүү чүпүрөктөн кураштырып көйнөк тиккен. Кырк курактан куракчылык өнөрү келип чыккан деген кеп бар. Бөбөктүн кыркын чыгарган күнү төрөлгөндөн кийин балага кийгизилген *ит көйнөктү* чечип салышып, ага даярдалган башка көйнөктү – *кырк көйнөктү* кийгизишкен. Аны кийгизерден мурун ичине кырк боорсок салып, көйнөктүн жеңдерин бууп, эки байбиче эки жагынан кармап, түрдүү жакшы тилектерди айтып чайпашып, анан гана баланын башына салышкан. Боорсокторду чогулгандар талап алган. Элдик ишеним боюнча, курак Куранга барабар делсе да, бул ырымдын ислам динине чейин эле жаралганын болжолдоого болот.

Бөбөктүн кыркын чыгарган күнү анын карын чачын да алышкан. Ымыркайга кирген кирине карын чач алынмайынча чыкпайт деп айтышат. Баланын чачы адамдын буту баспай турган, жашыруун жайга коюлган. Чачка кастарлап мамиле кылуу дүйнө элдеринин көбүнө таандык. Чачка өзгөчө мамиле кылуу байыркы адамдардын жан чачта жайгашкан деген *анимисттик* түшүнүгү менен байланыштуу, андай түшүнүктүн жаралышына чачтын такай өсүп туруу жөндөмдүүлүгү себепкер болгондугу шек туудурбайт.

Чачтын жанды сактоочулук касиетине болгон ишеним, демек, ага карата бөтөнчө мамиле кыргыздарга да тиешелүү. Тилибиздеги айрым сөздөр да муну ырастайт. Мисалы, өтө катуу коркуп, чочуп кеткенде «Жаным чыгып кете жаздады» же «Төбө чачым тик турду» деп айтабыз. Катуу корккондо чачтын түбү кыбырап кеткендей сезим пайда болушу баарыбызга белгилүү эмеспи. Катуу ойлонууну, азап чегүүнү, убара тартууну «Чачы агаруу» деген фразеологизм билдирет. Демек, мында чачтан орун алган жандын кыйналуусу туюнтулуп жатат. Кыйын учурда, өтө оор, коркунучтуу абалда «Жан кылдын учунда» дегенибиз да бекеринен эмес. Кимдир бирөөнү эркеткенде аны башынан (демек, чачынан) сылап койгон ишаратыбыз да жогоруда сөз кылган ишенимден келип чыккан деп болжолдоого болот.

Кыргыздардын чачка карата мамилеси баланын карын чачын алууга байланышкан ырым-жырымдардан башталып, адамдын өмүрүнүн аягына чейин созулат. Белгилүү этнограф, кыргыз таануучу С. М. Абрамзон баланын чачын алган күнү таякеси бир сыйра кийим алып келип, мал энчилегенин жазган.<sup>19</sup> Баланын карын чачын апасынын төркүндөрү (таятасы, тагасы) алып, мал энчилеши салтка айланып калган. Бул салт ногойлордо да сакталган.<sup>20</sup> Мунун өзү салттын илгертен келе жаткандыгынын жана көчмөн турмуш менен байланыштуу экендигинин белгиси. Ногойлордо балдары токтобогон үй-бүлөлөрдө баланын төбөсүнө бир тутам чач калтырып, аны өрүп коюу ырымы да бар, андай чач «айдар» деп аталган. Абрамзон сөз болгондой кырдаалда кыргыздар да чач коёрун белгилегени менен, чачтын кандай аталарын көрсөткөн эмес. Азыркы кезде ал чачты «көкүл» деп аташканы менен, мурун анын «айдар» түрү колдонулгандыгын «Манас» эпосундагы: «Беш балбанды карасаң, төбөдө айдар чачы бар» деген саптар далилдейт. Эпосто дал ушундай атты алып жүргөн каармандын болушу дегеле Айдар антропоними балага койгон чачтан келип чыккан деген ойго түртөт. Бирок бул далилибиз «көкүл» сөзү мурун колдонулган эмес дегенди билдирбейт. Анткени, элибизде «Карач, Көкүл баяны» деген эпикалык поэма да бар. Бул баатырдык жомоктогу Кедеңбайдын карыганда көргөн уулунун аты Көкүл болуп, көз тийбесин деп атасы аны жер алдында бактырат. Мындан улам өткөн кездерде баланын төбөсүнө коюлган чач «айдар» деп да, «көкүл» деп да аталып, кийинчерээк анын экинчи формасы гана активдүү колдонулуп калган деген жыйынтыкка келебиз. Ал эми ичкилик урууларында бул чач «нияз» деп аталат. Биздин эл арасынан жыйнаган материалдарыбыздын ичинде көңүл бурууга арзыган бир ишеним бар. Ал боюнча байыркы мезгилдерде көкүл коюуга да чоң маани берилген экен. Көкүлдүн карызы болот деп, баласына көкүл койгон ата-эне күн сайын бир нанды коңшуларына берип турган, бул жети күнгө чейин созулган.

Чачтын касиетине болгон ишеним ал алынгандан кийин да сакталып кала берген. Балдары токтобогон аялдар кош бойлуу кезинде касиеттүү, ыйык жерге зыярат кылган болсо, төрөгөн соң баласына коюлган көкүлдү аталган ыйык жерге барып алдырып келишкен. Чачты убагында алдырбаса, бала ооруп, чыргоолоно берет деген ишеним бар. Андай чачты төрөбөгөн аялдар бала көрөйүн деп ырымдап сатып алышарын биз сөз кылганбыз. Бирок ал аялдар баланын энесине жакындар гана болушу мүмкүн. Негизинен, чачты катып коюшкан.

Кыргыздарда баланын карын чачына эле эмес, чоңдордун чачына карата да мамиле өзгөчө. Алынган чачты өрттөбөгөн, айрыкча баласы өлгөн аялдар чачын күйүп жаткан отко таштаса, баласы аркы дүйнөдө апам күйүп жатат деп отко түшө калат экен деген ишеним эскертип турган. Курманжан датканын

<sup>19</sup> Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ф.: Кыргызстан, 1990. – 282-б.

<sup>20</sup> Гаджиева С. Ш. Очерки истории семьи и брака у ногойцев. XIX начало XX в. – М.: Наука, 1979. – 114-115-б.

уулу Камчыбектин аялынын чачын кескендиги үчүн орус солдаттарынын өлтүрүлгөндүгүн Төлөгөн Касымбеков өз романында ынанымдуу сүрөттөгөн. Алынган чач чогултулуп, оролуп, анан бийик жерге кыстарылган же мөмөлүү дарактын түбүнө көмүлгөн. Чачты бийик жерге кыстарып коюу менен анын ээсинин ыкыбалы, кадыр-баркы бийик болсун деген ниет билдирилет. Ал эми чачты мөмөлүү дарактын түбүнө көмүү менен тукуму мөмөлөп көбөйсүн деген ырым жасалган. Жаш баланын биринчи чачын кадыр-барктуу, сыпайы мүнөздүү адамдардын бирине атап койдук деп, ошол адамдын өзүнө барып да алдырышкан. Шарт боюнча эркек адамдын чачын аялга алдырышпайт, эркек кайратсыз болуп калат деген ишеним сакталган. Эгерде бөбөккө чоңойгончо чач чыкпаса, ырым боюнча анын баш кийимин эшекке жыттатып коюшкан.

Жогоруда айтылгандардагы көңүлдү бурчу бир жагдай – бул чачтын жашырылгандыгы. Мунун өзү да кокусунан эмес. Магияда көбүнчө чач менен сыйкырлоого кайрылышары белгилүү. Кыргыздарда ал «ысытма» жана «суутма» деген аталыштар менен белгилүү. Ошондуктан кыздарды секелек кезинен тартып башын жууганда же тараганда түшкөн бир тал чачына чейин жыйнап алып, жашырып коюуга тарбиялашкан. Негизи, элдин сулуулук жөнүндөгү көз карашы боюнча кыздын узун чачы маанилүү белгилердин бири болгон. Чачын өстүрүү үчүн кыздар камыштын тамырын сууга чылап коюп, кырк күн таң азандан туруп, күн чыга электе башын ошол суу менен жууса, чачы камыштай тез өсөт дешкен. Дагы бир ишеним боюнча асмандагы асан-үсөндү (жезкемпирдин желеси, орусчасы – радуга) көргөндө кыздар чачынын учун кайчы менен кыркып тегиздесе, чачы тез өсөт экен. Байыркы мезгилдерде чачты дөңгөчкө коюп, балта менен тегиздеген экен деген сөз да бар.

Кыргыздардын чачка болгон ишеними адам чачына гана тиешелүү болуп, чектелип калбаган деген ойго айрым фактылар түртөт. Алсак, элдик ишенимде аялдарды төрөт мезгилинде көрүнбөй келип басып муунтуп, кыйноочу кара күч албарсты деп аталган, аны чачы саксайган аял кебетесинде элестетишкен. Кара баскан аялды сактап калууга куучуну чакырышкан. Ал албарстыны көрө билүү касиетине ээ болгон. Мындай касиетке куучу албарстынын бир тутам чачына ээ болгондон кийин жетишкен дешкен. Эл оозундагы кеп боюнча албарсты чачын жулган адамдын артынан калбай ээрчип, жалынып-жалбарган. Ал эми анын чачын Курандын ичине же өтүктүн таманына салып гана уурдатпай сактоого мүмкүн болгон.

Жогоруда сөз болгон чач тууралуу ишенимдердин, ага карай мамиленин келип чыгышын баш менен түздөн-түз байланышта экендигин айтпай кетүүгө мүмкүн эмес. Көптөгөн элдер башты дененин өзгөчө ыйык бөлүгү катары карашат. Бул ыйыктык башта жан жайгашып, ал таарынтууну жана сыйлабаган мамилени өтө тез кабылдайт деген ишеним менен байланышта. Андыктан айрым элдер жат бирөөнүн башына кол тийгизишин да кордук катары көрүшөт. Башты мындай ыйык сактагандан кийин, чачты алдыруу татаал жана кылдат иш экендиги түшүнүктүү. Бул, биринчиден, баштын пиринин ээсинин тынчын алуудан коркуу болсо, экинчиден, чач алынгандан кийин да баш менен болгон байланышын сактап кала берет деген ишенимге тиешелүү. Муну

кыргыздардагы алынган чач тебелендиде калса, анда чачтын ээси баш ооруга чалдыгат деген ишеним ырастап турат. Башты дененин эң маанилүү бөлүгү катары карагандыктан, ага тиешелүү ырым-жырымдар да болот. Ал боюнча жаш баланы башына урбайт, баланы башына ургандын баш баласы өлөт деп коюшат. Эгер башында ак чачы бар баланы башка урса чачынын агы көбөйүп кетет дешет. Башты аттоого болбойт, күрөштө жыккан балбан атаандашынын башын аттап кетсе, жеңилген тарап а түгүл чыр чыгарган. Баш кийимди бийик коюу, аны тегеретип ойноого, бирөөгө берүүгө, сатууга тыюу салынышы да ошондон. XX кылымда кыргыздар улуттук кийимин унутуп, европалыктарча кийинүүгө өтсө да баш кийимин – ак калпагын жоготпой сактап калгандыгын да жогоруда айтылгандар менен түшүнүүгө болот.

Баланын кыркын чыгарган күнү анын чачынан сырткары тырмагы да алынган. Элде чачка мүнөздүү болгон касиеттер тырмакка да тиешелүү деп каралат, буга анын чачка окшоп дайым өсүп турушу негиз болгон. Ошондуктан алынган тырмакты тепсендиде калтырбайт, сууга ыргытпайт, отко салса түзүлүшү бузулуп калат деп этияттайт. Кечинде тырмак албайт. Тырмакты алардан мурун жана алгандан кийин, колду жууса, бай болот деген ишеним бар, анын дагы бир мааниси боюнча бул адамды куру, жалган дооматтан сактайт экен. Балдар эки колунун тырмактарын кайраштырышса «ата-энеңер урушуп кетишет» деп тыйган. Мындай кыймыл чатакташып кеткендерди ого бетер өчүгүштүрөт, күчөтөт, кайраштырат деген ишеним жашайт. Ушул сыяктуу себептерге байланыштуу наристенин биринчи тырмагын алууга да маани берилген, уул баланыкын уста адамга, кыздыкын чебер аялдарга алдырган. Бул аркылуу баланын колу тырмагын алган адамдыкындай уз-уста, иштүү болсун деп ырым кылышкан. Ишеним боюнча чеберге алдырган тырмак түз, сулуу болуп өсөт экен. Эгерде жаш баланын тырмагын алгачкы жолу алып жатканда, алдына китеп жайып, барактап, окуп отуруп алса, бала илимдүү, билимдүү, окумал болот дешкен.

Ар кандай элдин бөбөктү багып өстүрүүгө, таза, кургак багууга, ыйлатпай сооротууга ыңгайлаштырган кандайдыр бир буюму болгондугунан шек санабай эле койсо болот. Анын эмнеден жасалгандыгы, кандай формада болушу, колдонулуу ыкмасы ошол элдин жашаган жерине, чарба жүргүзүү өзгөчөлүгүнө, эстетикалык табитине жараша болору түшүнүктүү. Мындай буюм болуп бүгүн кыргыздарда бешик саналган менен ал жаралганга чейин баланы бөлөй турган эң жөнөкөй түрү – кундак колдонулган деп болжоого болот. Кундак – жаңы төрөлгөн бөбөктү бөлөй турган төшөк, ал койдун жүнүнөн же төөнүн чуудасынан кат-кат төшөлүп, баштык же оромо түрүндө жасалган. Сырты кездеме, таар, жаргак менен капталган. Бешикке салганга чейин бөбөк кундакка бөлөнгөн. Көчкөндө алып жүрүүгө, сууктан сактоого, боз үйдө кереге башына илип коюуга ыңгайлуу болгон. «Манас» эпосунда Манас төрөлгөндө Жакыптын: «Бешик боосу бек болсун, Кундагың боосу кут болсун!» деп Бакдөөлөткө кайрылыш кундактын бешик менен эле катарлаш колдонулгандыгын далилдейт. Бүгүнкү күндө кундак колдонуудан калып, аны бешик биротоло алмаштырып калган.



*Базарда сатылган бешиктер. (Сүрөт автордуку).*

Бала төрөлгөн соң жети күндөн ашырбай аны бешикке салышкан. Бул күнү нан бышырылып, сары май салынып, мал союлуп, айыл-апага тамак берилген. Келгендер белек-бечкегин ала келишип, баланы алкашып, анын бешигине боорсок, таттуу, мөмө-чөмө чачышкан. Бешик – ыйык буюм. Себеби, анда жарык дүйнөгө келген наристе жатат. Бул – баланын тазалыгы, организминин ойдогудай өсүшү үчүн тээ ата-бабалардан, касиеттүү Умай энеден калган таберик. Көчүп-конууга да ойдогудай шартташкан. Көчкөндө өз энеси өңөрөт. Жыгылып кетсе да баланын эти оорубайт. Анткени аны бешик сактайт. Ал ошондой көчмөн турмуш үчүн оңтойлуу жасалган буюм. Бешикти салт боюнча келиндин төркүндөрү алып келишет.

Кыргыздарда бешиктин эки түрү колдонулган, баланын бөлөнүшү экөөндө тең бирдей. Баланы бешикке салаарда бир топ ырым-жырымдар жасалат. Адегенде жин-илдеттер жашынып калбасын дешип, бешиктин ичи-сыртын аласташкан. Жакшы тилектерин айтып, бешикти, шимекти майлашат. Оң-сол чүкөлөрдү бешикке салып, аны баш жагынан көтөрүп «бар бол», «оң бол» деп эңкейткенде чүкөлөр күлтүккө түшүп кетет. Баланы узак жашаган, көп балдарды төрөп, өстүргөн нарктуу байбичелерге бөлөтөт. Бешикке саларда: «Шайтандар кач, кач, кач, ээси келди!» деп, алып барып жаткырышып, «Бешик апа, бек карма, Умай эне, уйку бер» деп таңышат. Бөлөп жаткан убакта ыйлаак болбосун деп оозуна боорсок тиштеп алган. Жуурканы, куржуну, кабы, баштыгы болуп жети нерсени бешикке жаап, төрөгөн энесине карматат. Ал көтөрүп алып төрдөн эшикке, эшиктен төрдү көздөй жүгүнөт. Байбичелер алкап, баталарын беришет. Ошондой эле наристе чоңойгондо эмгекти сүйсүн деген тилек менен кетмен, балта, чот баштаган жети эмгек куралын бешикке койгондугу да белгилүү. Баладан мурда балта (чот) салуу – жаны темирдей бекем болот деп ишенүү. Чүкө – Умай эненин символдорунун бири. Умай эне

баланын жанын сактайт деген ишенимден жасалат. Чүкөнү бешикке байлап да коюшат. Мындан башка бөлөгөндөн кийин жакшы, тынч уктасын деп, бешиктин үстүнө тогуз уйкучу адамдын кийимин жаап койгон. Албетте, бала ыйлабастан узакка уктаса, энесинин да үй ичиндеги жумуштарды бүткөргөнгө, эс алганга убактысы көбүрөөк болгон, ошондон улам жогорудагы ырым жаралган деп ойлоого болот. Дал ошол эле себептүү бөбөктү бешикке бөлөп жаткан учурда үйгө келген киши чыгып кетпейт, антсе баланын уйкусун кошо алып кетет деп, бутун таңып алганча эшикке чыгарбаган. Анткен менен ыйлаак балдардын чыйрак болорун байкашкан, «Бала ыйламайынча эмчек кайда» деген макал жаралган. Бала көп ыйласа ата-энесинин өмүрүн тилейт деп жорулган.

Эл ичинде бешикке байланышкан айрым тыюулар жашайт. Мисалы, куру терметсе балалуу болбой калат деп, бош бешикти бала-чакага терметтирбейт. Бешикти бут менен тээп жылдырганга, үстүнөн аттап өткөнгө болбойт. Ошондон улам баланы бөлөөрдө бөбөктүн өзүн да бешиктин үстүнөн алып бербеген. Бешикти бир убакта эки адам эки башынан көтөрбөйт. Биздин божомолубузча, бул сөөк койгондо табытты эки башынан көтөрүп барганга окшоштурулуп, суук көрүнгөндөн улам пайда болгон. Экөөлөп бешикти терметкенге да уруксат берилбейт. Бешикке өбөктөбөйт, бала бөлөнгөн бешикти сыртка алып чыга турган болсо, биринчи аяк жагын чыгарат. Бешик сатып алып жатып соодалашпайт, сураган акчасын берет. Сатуучу да баасын ашырбай, өз наркын айтуусу керек. Небереси үчүн бешикти алып барган келиндин төркүндөрү мурун бешиктин бир нерсесин кем кылып (мисалы, шимегин же күлтүгүн албай) беришкен, бул көз тийгенден сактоо үчүн жасалган. Азыр бул шарт сакталбай калган.



*Баланы бешикке салардан алдын жасалган ырым-жырымдар.<sup>21</sup>*

<sup>21</sup> Сүрөт: <http://kutbilim.journalist.kg/>



Сыягы, бир мезгилдерде бешиктин эмнеден жасалганына да көп көңүл бурулгандай. Кыргыздардын бешикти көбүнчө арчадан жасатканы да кокусунан эмес. Кээде баланын денесинде учу агарган майда-майда кызыл тактар пайда болуп калат, аны бешик курт чагыптыр деп коюшат. Андай учурда бешиктин олпогун күнгө жаят, бирок курту көбөйүп кетет деп бешиктин өзүн күнгө алып чыкпайт. Арчадан жасалган бешик курт түшпөйт деп бааланат. Бирок негизги себеп анда деле эмес. Элибиз арчанын таптуулугун, бекемдигин, чирибестигин, жайы-кышы көгөрүп турушун күндөлүк турмушунда байкап билген. Мүрөктүн суусун ичкендиктен, арчанын миң жыл жашап калышы тууралуу уламыш да бар. Ошондуктан бөлөнгөн балага бекемдигин, узун өмүрүн берсин үчүн арча бешикке бөлөшкөн. «Бешиктеги баланын, бек болоорун ким билет» деп наристенин келечегине үмүт артышкан. Бешикти таза тутуп, кир болсо албарсты уялап алат дешкен. Кээде бешикти күнгө жайганы сыртка алып чыккан болсо да караңгыга калтырбаган, айрыкча жылдыз көрсөтпөгөн. Караңгыга чейин сыртта калган бешикке шайтан жатып алып, баланы кыйнап, оорута берет деп ишенишкен.

Бешик бир баладан экинчисине өтө берген. Үй-бүлөдөгү тун бала чоңойгон соң бешикти булганбасын үчүн ороп-чулгап, кампага коюп койгон. Аны көбүнчө балдары турбаган аялга беришкен. Андай келин бала төрөп калган учурда балдарынын баары аман-эсен чоңойгон аялга барып сый көрсөтүп, анан бешигин сурап алган. Кээде мындай бешикти төрөбөс келиндер да сурап алып, балалуу болоюн деген тилек менен үйүндө сактаган. Тескерисинче, бөлөнгөн бала чарчап калган бешикти өрттөп салган же талкалап туруп бала коюлган көрдүн жанына сайылган шырмыйга илип койгон. Балдары турбаган адам бешикти мүрзөгө алып барып, таштап койгон ырым да бар. Сыягы, аны ажалды адаштыруу, «мына, мен сенсиз эле өзүм билип, ыктыярым менен бейитке баланы таштадым» деп, алдоо максатында аткарышкандай. Бирок эгер ал бешикти бала көрбөй жүргөн адам көрүстөндөн таап алып, үйүнө алып кетсе, ал балалуу болот деп коюшат.

Бала басып, эмчектен чыгып, элге аралашып кеткенче, анын такай жатуучу жайы бешик болот. Андан улам бөбөктү коргоочу күчкө ээ болгон заттар анын бешигине илинген. Ал заттарга карышкырдын чүкөсү, тиши, илбирстин тырмагы, териси, куйругунун учу, аюунун, бүркүттүн, үкүнүн тырмактары, жыландын баш сөөгү, көз мончок, суунун шарын укпаган жердин долоносунун бутагы, табылгынын уюлу, күмүш тыйындар, көк, сары, кызыл мончоктор, ичине сейдене, жыпар мончок салынып тигилген тумарлар, курманын сөөгү, Курандын сүрөөлөрүнөн үзүндү жазылган барактар салынып тигилген тумарлар, канташ ж. б. кирген. Кыргыздардын бешикке илген тумар-буюмдары өзүнчө эле бир кызыктуу коллекцияны түзөрү шексиз. Жогоруда аталгандардын дээрлик бардыгы тең бешиктен сырткары баланын кийимдерине да тигилип коюларын, моюнуна тагыларын кошумчалай кетүү керек. Бирок элдин ишеними боюнча алардын айрымдарынын, алсак, бүркүттүн тырмактарынын күчүн, касиетин бала көтөрө албайт деп чоңойгондо гана таккан.

### **Өзбектерде**

Бала төрөлгөндөн кийинки кырк күн наристенин өмүрү үчүн өзгөчө коркунучтуу деп саналат. Мындай коркунуч бала үчүн эле эмес, анын энеси үчүн да тиешелүү болгон. Кырк күндүн (чилденин) кооптуулугу бала төрөлгөн учурга гана эмес, келин келгенден кийинки да, үй-бүлө мүчөлөрүнүн кимдир бирөөсү өткөндөн кийинки да кырк күн ичине тиешелүү болгондугун алдын ала эскерте кеткибиз келет.

Баласынын оорукчан болуп калышынан коркуп, төрөгөн аял кыркы ичинде ийне кармабайт. Дегеле ага кырк ичинде таштан, темирден жасалган муздак буюмдарга колун тийгизүүгө уруксат берилбеген, бул баласынын мээримсиз, ташбоор болуп калбоосу үчүн иштелген. Ошол мезгилдин ичинде ага оор жүк көтөргөнгө, түн ичинде гана эмес, күндүзү деле көчөгө чыгууга, ар кимдер менен, өзгөчө чоочундар менен сүйлөшкөнгө тыюу салынат. Айрыкча дал өзүнө окшогон кыркы чыга элек келин менен чогуу болгонго, бир үйдө отурганга болбойт, мындай абал анын баласы жана өзү үчүн коркунучтуу эки эсе күчөтүшү мүмкүн. Мындай тыюулардын себебин, биринчиден, чилде ичинде келиндин зыяндуу күчтөрдүн таасирине каршылыгы алсыз болгондуктан, аны сактоо зарылдыгынан болсо, экинчиден, анын өзүнүн таза эмес (арам) деп саналгандыгы, кол тийгизген буюмдарын булгап коюшу мүмкүн экендиги менен түшүндүрүүгө болот.

Жаңы төрөлгөн ымыркайды (өзб. *чакалок*) эмес, анын кийген кийимин да кыркы чыкканга чейин зыян келтирчү күчтөрдөн (инс-жинс) сактанып, кеч киргенден кийин сыртта калтырбаган. Жаш баланы көрүүнү каалаган коңшу-колоң, тууган-уругу да зыяндуу күчтөр илээшип албасын үчүн кеч киргенден кийин келген эмес, негизи, бөбөктү ар кимге эле көрсөтө бербеген. Кыркы чыга элек бала бар үйгө бышпаган чийки эт көтөрүп кирүүгө тыюу салынган, анткени бөбөктүн өзү кызыл эт (өзб. *гушт*) деп саналган да, эт тартат дешкен. Мындай сактык чарасы көбүнчө бөбөктүн кыркы чыккандан кийин деле сакталып кала берген.

Алгачкы кырк күн баланын өмүрү үчүн эле эмес, анын кийинки тагдыры үчүн да терс таасир тийгизип коюшу мүмкүн деп саналган. Алсак, эгерде бөбөк кыз болсо, аны кыркы чыкканга чейин бирөөнүкүнө алып барбаган, бул анын өмүрүн сактоо үчүн эмес, кийин чагымчы болуп калбашы үчүн аткарылган чара болгон. Эркек баланы деле кийин жалганчы, чагымчы болуп калбасын үчүн алгач коңшулардыкына, туугандардыкына алып барганда ырымы үчүн сары май жалатып коюу эрежеге айланган.

Баланын чилдесинин коркунучтуулугунан улам анын чыгарылышына өзгөчө көңүл бөлүнгөн. Кыркын чыгарууда жигиттин энеси, жакын туугандары, коңшу-колоңдору келип катышып, балага бата беришет. Баланын денеси чымыр, дени-карды соо болуп чоңойсун үчүн аны туздуу сууга жуунтат. Мындай суу анын денесине чыккан жараларды да бат айыктырганга таасир тийгизет.

Кээде сууга майда тыйынды, жумуртканын кабыгын, үйдүн дубалынан алынган кесекти да салып коюшат. Турмушу, өмүрү ширин болсун деген тилек, ниет менен кээде баланы таттуу сууга жуунткан учурлар да бар. Сууну жыгач кашык менен куюп берсе, кийин ошол бала ырыскылуу, күйүмдүү киши болот деген ишеним сакталган. Баланы жуунткан сууну кийин көп балалуу киши болсун деп ырымдап, мөмөлүү дарактын түбүнө куюшкан.

Бөбөктүн кыркынын аптанын кайсы күнүндө чыгарылышына да маани берилген, негизи, жаш баланы (болжол менен 5 жашка чейин) жума күнү жуундурбайт. Тактай кетсек, баланы кыркына чейин деле жуунткан, аны төрөлгөндөн кийинки 7-күнү эле туз, эски үйдүн топурагы салынган сууга кириптип алган. Бирок мындай иш-чара үй-бүлө мүчөлөрүнүн гана катышуусунда өтүп, ага кыркын чыгаргандай маани берилген эмес. Ал эми бала торолуп, чоңдор жеген тамакка аралашып калгандан кийин күн сайын анын бетин жууп туруп гана оокат берүү керек, антпесе, ата-энесине мээримсиз болуп калат деген ишеним таралган.

Бөбөктүн кыркын чыгарган күнү чоңдор үчүн жасалган тамак-аштардан сырткары атайын жаш балдар үчүн тандырга ичине кант, мейиз сыяктуу таттуулар салынган күлчөлөрдү жаап бышырып, жалаң балдарга таратат. Мындай ырымдын мааниси бөбөктүн дал ушул балдарга окшоп чоңойсун, арасында ойноп жүрсүн деген тилек менен байланышта. Дал ошондой күлчө баланын жаздыгынын алдынан да орун алат, бул баланын уйкусу тынч болушу үчүн, зыян келтирчү күчтөрдөн сактоо үчүн коюлат. Кээде күлчөнүн ордуна бычак коюлуп, же экөө тең бирге жаздалып калышы да мүмкүн. Ал эми эл көзүнө алып чыккан учурда суук көздөн, тагыраак айтсак көз тийүүдөн сактанып, баланын кийим-кечесине же денесине (билегине) көз мончок тагып коюшат. Кара же көгүш түстөгү мончоктордун бетиндеги ак тамчы сымалдар (көзчөлөр) кимдир бирөөнүн көзү тийгенде күбүлүп түшүп калат деген ишеним орун алган. Көзү күбүлүп түшкөн мончок күчүн жоготкондуктан, аны кайрадан жаңылап тагынуу сунуш кылынат. Мындай ишенимдин көөнө мезгилдерде жаралганында шек жок. Кийин ислам идеологиясы диндин мындай баштапкы формаларын жокко чыгарып, аларды колдонууга тыюу салып келген. «Көзмончок тагынып жүрбөө керек, антсең кудайдын каарына каласың. Мага ишенбей, көзмончокко ишенди деп Кудай нааразы болот» деген тыюу исламдын таасири менен жаралгандыгы даана байкалат. Бирок анткен менен эл ичинен дале болсо көзмончок, жыпармончок тагынгандарды көп учуратууга болот.

Байыркы мезгилдерде адамдар жандын бар экендигине, анын денеден бөлүнүп чыгып жашай ала тургандыгына бекем ишенишкен, негизи, мындай ишеним бүгүнкү күндө деле күчүн жогото элек. Бирок ошол жандын дененин кайсы бөлүгүндө жайгашкандыгы боюнча көптөгөн көз караштар жашаган. Өсүп тургандыгын көз менен даана байкоого мүмкүн болгондуктан, жанды чач менен тырмакта жашайт деген ишенимдин калдыктарын азыркы учурда

да кезиктирүүгө мүмкүн. Алсак, алгачкы кырк күн ичинде наристенин чачын жана тырмагын алууга карата болгон тыюуну дал ошол жан тууралуу ишеним менен байланыштырууга болор эле.

Али тороло элек ымыркайдын (өзб. *жижи*) чачын кыркы ичинде алышпайт. Өзбектерде баланын көкүл чачын кездемеге ороп, тумар жасап, баланын баш кийимине же жонуна тигип коюу менен, анын коргоочу күчүнө болгон ишеним бар. Же болбосо үйдүн дубалынын кычыгына же полдун тешигине жашырган. Кээде ак чүпүрөккө оролгон чачты мөмөлүү дарактын (өрүк, алма) түбүнө сактап, кийин киши дүйнөдөн өткөндө, айдар чачын кепинге ороп кошо көмгөн жагдай да бар. Аны 3 айлык же 5 айлык кезинде, так айда алуу керек деген жазылбаган эреже бар. Азыркы кезде муну аткарса баланын башы оорубайт деген түшүндүрмөсү бар, бирок, түбүндө жан катылган чачын алып салуу менен баланы алсыратып, оорутуп, ал түгүл чарчатып алуудан чочулоо тургандыгын тана албайбыз. Ошол эле учурда баланын карын чачын чилде ичинде алса жакшы болот деген карама-каршы пикирлер да жашап келүүдө.

Дал ошондой эле себептерден улам кыркы чыкпаган баланын тырмагын да албайт. Кыркы чыккандан кийин гана эшикке алып чыгып, Куранды тырмалатып отуруп тырмагын алат. Андай баланы кийин чоңойгондо динге берилген (исламий) киши болот дешет. Кадимки, жөнөкөй китепке деле тырмагын сүргүлөп туруп алса, бала кийин илимдүү адам болот деп айтылат. Эркек баланын тырмагын уста адам, кыздыкын чебер аял алса, алардын өнөрү жаш балага жугат, ошолордой адам болот деген ишеним да жашайт. Балдары турбаган үй-бүлөлөр баланын чачын алганда атайын бир тутам калтырып коюп, кийин аны өстүрүп, өрүп да койгон. Мындай чач (кокил) коюлган бала кийин эшенге кызмат кылууга милдеттендирилген. Кээде тубаса узун чачы менен туулуп калган балдар да болгон, алардын чачын ыйык, азиз делген жерлерге алып барып, жыт (ис) чыгарып, анан алдырган.

Бала төрөлгөндөн кийинки алгачкы мезгилдердеги орчундуу окуя катары баланы бешикке салууну көрсөтүүгө болот. Бул үчүн атайын бешик той кылынат. Бешикти адатта келиндин төркүнү алып келет. Алардын бала төрөлгөнгө чейин бешикти алып, күн мурунтан даярдап койбогондугун белгилей кетишибиз керек. Элдин салты боюнча али туула элек балага атап бешикти же кийим-кечекти алганга болбойт, бала чарчап калышы мүмкүн деп эскертет. Анткени төрөлө элек баланын тагдыры Кудайдын колундагы нерсе, Алладан улук сүйлөп, кепилдик бериштин кереги жок деген түшүнүк тартынчыктатып турат. Баланы бешикке бөлөө бир топ ырым-жырымдар менен коштолуп, көпчүлүктүн катышуусу менен өтөт. Өзбектерде адатта баланы бешикке салып жатканда эки жолу турмуш курган, күйөөсү менен ажырашкан аялдарды киргизген эмес. Дегеле бешиктин өзүнө байланышкан ишенимдер, тыюулар келип чыккан. Алсак, бешикти куру терметкенге болбойт, бул шайтанды терметкенге барабар деп бааланат. Бешикке кокусунан мышыктын кирип жатып алышы да жамандыкка жорулат: бул ага бөлөнгөн баланын өлүмүн тилегенге тете жорук. Бешикти эки киши көтөрбөйт, анткени бул көрүнүш каза тапкан кишинин сөөгүн эки кишинин көтөргөнүнө окшоштурулуп каралган.



*Баланы бешикке бөлөө. (Сүрөт автордуку).*

Бешикти адатта биринчи болуп төрөлгөн балага гана алып келишет. Андан кийинки төрөлгөндөр ошол эле бешикке бөлөнө берет. Бешик ыйык буюм катары кастарланып, ыргытылып ташталбайт. Айрым үй-бүлөлөрдөн бир канча муун бөлөнүп чоңойгон бешиктерди кездештирүүгө болот. Баланын уул же кыз экендигине жараша гана шимектери алмаштырылып коюлат. Баланы бешикке бөлөөрдөн мурун аны ысырыктап чыгат. Эгер кыргыздарда арчадан салынган ысырык бааланса, өзбектерде пайгамбарлар салган ысырык деп адырашманга көбүрөөк басым жасалат. Баланын энеси бир тарабына кайрак ташты, бир тарабына бөбөктү кучактап кармап туруп: «Мен баламды бөлөймүн» деп үч жолу айтып, анан кайра дагы «Таш баламды бөлөймүн» деп үч кайталап туруп бөлөйт. Дал бешикке салып жатып: «Бешиктин ээси келди, пош, пош...» деп угуза айтып, бешиктин башын сылап жаткырат. Жогоруда айтылгандар бешикке жашынып алган жин-шайтандарды (инс-жинс) кубалап айдоо максатында аткарылат.

Бала бешикке салынгандан тартып өзбек келиндери күндүн кайсы мезгили болбосун, баланы терметкен маалда алдейлеп терметет. Алла (өзб. *алла*) – эненин баласынан күткөн үмүт-тилегин, өзүнүн кыялын, арзуу-арманын чагылдырган бешик ыры. Дал ушул ыр аркылуу баланын жарык дүйнө менен, өз энеси менен, эне тили менен таанышуусу башталат. Бул ырдын тээ байыркы мезгилдерден бери жашап келе жаткандыгы талашсыз, бирок, кийин муну ислам дини менен байланыштырып, бул ыр аркылуу баланын кулагына алланын атын угузат, бешиктен тартып алланы дилине салат деп түшүндүрмө берүү таралып кеткен.

## Балага ат коюу

### *Кыргыздарда*

Балага молдону же айылдагы аксакалдардын бирин чакыртып келип, кулагына азан айттырышкан. Андан кийин бөбөккө ат коюлган. Баланын жарык дүйнөгө келгенден кийинки алгачкы алган белгиси – анын ысымы. Бул биринчи энчиде (атта) ата-эненин чексиз үмүтү, баладан күткөн келечек максаты жатат. Адамдын турмушунда анын ысымы зор мааниге ээ. Жасалган бардык жакшы же жаман иштерде адамдын аты аталат. Ошондуктан кыргыздар «Жаманатты (жаман аттуу) болгондон кудай сактасын» деп тилешет. Балдарга тарбия берүүдө да «биздин атыбызга наалат келтирбе, жаманатты кылба» деп эскертишсе, баласыздар «атым өчүп калат» деп тынчсызданышкан. Атка өзгөчө маани берүү тилибиздеги «Атың чыкпаса, жер өрттө» деген макалдан таасын байкалат. Коюлган ысымдардан эле элдин маданиятын, билим деңгээлин, эстетикалык табитин байкоого болот. Бирок мурунку мезгилдерде кыргыз үй-бүлөлөрүнөн Сасык, Шалтак, Бокбасар, Тезекчи сыяктуу ысымдарды жолуктурууга мүмкүн болгон. Мындай жагымсыз аттарды коюунун өз себептери бар эле. Тагыраак айтканда, балдары токтобогон ата-энелер, узак мезгилдер бою перзент көрбөй жүрүп балалуу болгондор наристенин өмүрүнө зыян келтирчү кара күчтөр, жин-шайтандар, ажал жийиркенип жолобосун, көздүү адамдардын көзү тийбесин деген ниет менен ошондой «начар» аттарды коюшкан.

Анын айкын мисалын «Манас» эпосунан да жолуктурабыз. Айтылуу Көкөтөй хан карыганда көргөн баласына (чындыгында аны да таап алат) Бокмурун деп ат коёт. Анткен менен мындай ысымдуу жигиттер эр жетип чоңойгондо экинчи жолу азан чакыртып, эл тарабынан өзүнө жаккан, же жасаган эрдигине татыктуу жакшы ысым алгандыктары жөнүндө маалыматтар бар. Бизге элибиздин баласына үйүнө келген коногуна, досуна, туугандарына ат койдурганы, же болбосо көзүнө урунган биринчи нерсени эле балага ат кылып койгону белгилүү. Ат коюуга карата болгон мындай «шалакы» мамиле баланы көз тийүүдөн, жамандыктан сактоо үчүн, зыян келтирчү күчтөрдүн көңүлүн бурбоо үчүн келип чыккан. Балага коюлган ысым анын өмүрүнө, тагдырына таасир этет деген ишеним кыргыздарда күчтүү. Ошондуктан балдары көп чарчаган үй-бүлөлөр туулган бөбөк токтоп калсын деп ырымдап, негизинен Токтосун, Токтобек сыяктуу аттарды коюшкан. Атка карай мындай мамиленин үлгүсүн биз демократ акын Токтогул Сатылгановдун аты-жөнүнөн көрөбүз. Акындын да, атасынын да – экөөнүн тең ысымдары алардын балдары көп чарчаган үй-бүлөлөрдөн чыккандыгын айгинелеп турат. Катар-катар кыздар төрөлгөндө, алардын бирине (көбүнчө акыркысына) мындан кийин уул төрөлсүн деген максатта ырымдап Жаңыл, Болдукыз, Бурул, Бурулсун, Кубул, Уулкан, Оңол, Кыздаркан жана башка сыяктуу атайын ат коюлган.

Ушул белгилей кеткен жагдайларды эске албаганда, кыргыздар ат коюуга өтө жоопкерчиликтүү карашкан. Муну «Манастагы» мисалдар толук далилдей

алат. Бай Жакып элүүдөн өткөндө уулдуу болуп, той берип, чогулган элден баласына ат коюп берүүнү өтүнгөндө, аксакалдар узакка чейин ылайыктуу ысым таба албай кыйналып туруп калышат. Бул кырдаал эпосто:

Ат коюңар деп айтып,  
Аксакал Жакып кеп айтып,  
Көптүн келди кашына,  
Ат асмандан дечү эле,  
Жакшы ат коер бекен деп,  
Көзүн салып бай Жакып  
Аяк менен башына, –

деп берилет. Мындагы «Ат асмандан дечү эле» деген саптан кыргыздардын адамдын ысымын Теңирдин ыйык белеги катары кабылдашканын көрөбүз. Бабаларыбыз адам төрөлгөндө асманда анын жылдызы кошо төрөлөт деп ишенишкен. Эпосто чогулган элге ак күлөлү дубана жардамга келип, ал балага Манас деп ат коет. Байыркы түрк урууларында балага атты айыл же уруу аксакалдары коюшкан. Кийин араб маданияты тараганда бул ишти дербиш, календер, дубана, молдолор колго алган. Жогорудагы факт да муну тастыктап турат.

Кыргыздар балдарына жан-жаныбарлардын, канаттуу куштардын атынан курулган ысымдарды көп беришкен. Айрыкча жырткыч жаныбарлардын, башкача айтканда Арстан, Арстанбек, Жолборс, Бөрү, Бөрүбай, Кабылан, Өтөгөн, Мадыл жана куштардын: Бүркүт, Шумкар, Сыргак, Ылаачын сыяктуу ысымдар басымдуулук кыларын белгилөөгө болот. Мындай аттар бала келечекте ушул жаныбарлардай жүрөктүү, күчтүү, кайраттуу болсун деген тилек менен коюлат. Булар элибиздин бир мезгилде ушул жаныбарларды ыйык туткан тотемдик ишенимдери менен байланыштуу болуп, байыртадан бери келе жаткан салттуу ысымдар болуп саналат. Байыркы бабаларыбыз жан-жаныбарлар жебеген уулуу, тикенектүү, ачуу өсүмдүктөргө эч кимдин көңүлү бурулбайт деп эсептешкен жана өсүмдүктөрдүн да жаны бар, алар да адамдар сыяктуу эле жашашат деп түшүнүшкөн. Ошондуктан, ачуу өсүмдүктөргө байланыштуу Эрменбек, Арчабек, Сарымсак сыяктуу, тикенектүүлөргө карай Жантак деген аттарды балдарына коюшуп, муну менен ал аттар баланын өмүрүнүн бекемдигине кепил болду деп ишенишкен.

Жаныбарларга, өсүмдүктөргө тиешелүү ысымдар жөнүндө сөз кылгандан кийин, жансыз жаратылышка байланыштуу коюлган аттар тууралуу да айта кетүүгө туура келет. «Таш» жана «темир» деген маанилердеги ысымдар кыргыздарга кыйла эле тараган. Бүт дүйнөгө белгилүү болгон түрк тилиндеги Темир (Тимур) деген ысым сөздүн магиялык күчүнө ишенүүдөн, ат менен кошо балага темирдин күчү жана бекемдиги өтөт деген көз караштан улам жаралган. Ташка байланыштуу ысымдар (Ташбай, Ташыбек, Бекташ ж. б.) жөнүндө да ушул эле нерсени айтууга болот. Бул экөөнүн айкашынан Таштемир деген ат келип чыккан. Мезгилдин өтүшү менен экөөнүн бекемдиги да адамдарды канааттандырбай калып, жаңы Болот, Чоюн сыяктуу ысымдар жаралган.

Эгиздерге уйкаш аттарды коюу шарт, өткөн мезгилдерде эгиз уулдарга Асан-Үсөн деген гана ат коюлса, учурда Жаныш-Байыш, Эмил-Эдил (ушул саптардын авторунун эгиз балдарынын аты Бабур-Тимур) сыяктуу ысымдар жайылууда. Кыздардыкы да ошондой: мурун негизинен Батма-Зуура гана болсо, эми Апал-Үпөл, Айнагүл-Жайнагүл, Нурпери-Гүлпери сымал аттар коюла берет. Эгиздердин кийимин да окшош кийгизет. Бул шарттар эгиздердин бирине келген кырсык аларды тааныбай калсын, ажырата албай калсын үчүн аткарылат. Окшош кийим кийгенде, байпагын же бут кийимин башкача, окшоштурбай кийгизерин кошумчалай кетүү керек. Бул баары бир эгиздер түбөлүк чогуу болбойт, өмүр жолу башка болот, ар кимисинин өз жолу бар дегенди туюнтушу ыктымал. Эгиздердин бешигин катар койгон эмес, бирөөсүн дайым бөлөктөп, көздөн далдоо кармаган. Мунун кокустан үйгө келген адамдын назары түшпөсүн үчүн сактанган ырым экендиги шексиз.

Ат коюу жөнүндө сөз кылганда кээде кандай ат коюлушу алдын-ала чечилип каларын айтпай кетүүгө болбойт. Кыргыздардын салты боюнча төрөлө элек балага ат тандабайт, койбойт, бирок айрым жагдайлар аны бузууга аргасыз кылган. Кээде бала энесинин курсагында жатып эле ыйлаган учурлар болуп, ал бала кандайдыр бир касиетке ээ деп жорулуп, төрөлгөн соң аны 40 күн эч кимге көрсөтпөй багышкан. Элдин айтуусу боюнча, андай бала же өтө жакшы, белгилүү адам, же ата-энесин өлтүрүүгө чейин барган бузук болот экен. Бөбөккө төрөлгөндө Машрап, кыз болсо Машрапгүл (же Шарип, Шарипа) деп ат коюу керек, себеби өз аты өзүндө болот деген ишеним бар. Жыйнаган маалыматтарыбыздын ичинде андай учурда Искендер деп ат коюу варианты да жолугат.

Элдин тиштин кайсы бөлүгү чыкканына карата ырымы болгон. Эгерде бала ылдыйкы, төмөнкү тиштери (өзү көбүнчө адегенде төмөнкү тиштер чыгат) чыгып төрөлсө бактылуу болот, элге кызмат кылат деп жакшылыкка жорушат. Тескерисинче, үстүңкү, жогорку тиштери менен туулса же өзүнө, же жакындарына көрүнөт деп чочулашкан. Себеби, төмөнкү тиш жогору карай чыгат, демек, бала да өсүп-өнүгөт, жакшы адам болот; жогору тиш ылдый карай өскөндүктөн анын ээси өнбөйт, адамдыктан төмөн болот деп ишенишкен.

Тиши чыгып төрөлгөн балага Бөрү, Бөрүбай, Бөрүкул, кыз болсо Бөрүкыз деп ат коюшкан. Эгер андай ат коюлбаса бала кырсыкка учурайт же өзүнөн кийинкилерди жеп коёт дейт. Башкача айтканда, андан кийинкилери токтобой калат экен.

### **Өзбектерде**

Негизи, баланы туулганынан тартып дин менен тааныштыруу, анын жашоосун дин менен байланыштыруу өзбектерде күчтүүрөөк өнүккөн. Алгач туулган баланын кулагына атайын чакырылган молдо азан айтып, ошондон



тартып анын кулагы ачылды деп эсептелет. Ошол эле молдо, кээде айылдын же мааленин жашы улуу (өзбектерде кекса деп коюшат), кадыр-барктуу адамы наристеге ат койгон. Ислам дининин тийгизген таасиринен улам өзбектерде араб тилинен кирген ысымдар көбүрөөк учурайт.

Алланын сын-сыпатын, касиетин көргөзүп турган 99 ысымы бар дегенден улам ошол сапаттарын кайталап айтып туруу да сооп катары саналат. Мына ошондой түшүнүктөн улам өзбектерде Рахман, Рахим, Малик, Мумин, Гафар, Каххар, Вахаб, Разак, Фаттах, Алим, Хакам, Азим, Гафур, Шукур, Карим, Хаким, Мажит, Хамид, Каюм, Самад, Закир, Вали, Гани, Рашид, Сабур сыяктуу ысымдардын арбын учурашы мыйзам ченемдүү көрүнүш. Ал эми акыркы мезгилдерде тарыхта аты калган падышалардын, улуу адамдардын ысымын берүү кеңири жайыла баштаганын байкоого болот. Мухаммед, Жахонгир, Темур, Шохрух, Улугбек, Бабур сыяктуу аттар ага далил боло алат. Бирок, мурунку мезгилдерде мындай оор (юки огир исмлар) аттарды жаш бала көтөрө албай калышы мүмкүн деп этияттанышкан.

Анткен менен нукура улуттук ысымдар да эл арасында жашап келүүдө. Өткөн кездерде балдардын өлүмү көп болгондуктан, коюлган аттардын бөбөктүн өмүрүн сактоо, коргоо маанисинде болгондугу маалым. Алсак, бала төрөлөр замат анын жанын зыян келтирчү күчтөрдөн жашыруу үчүн айлана-тегеректеги буюмдардын арасына катып жиберүү максатында Балта (Болта), Теше (Тешабай), Таш (Тош) сымал аттарды энчилешкен. Кээде ошол заттардын, буюмдардын касиети балага өтсүн, жуксун үчүн Чинтемир, Чинпулад, Таштемир, Чуян сыяктуу аттар коюлган. Ал эми Турсун, Тухтасин, Тухтакул, Умурзак, Жанибек, Улмас деген аттар эмне максатта коюлгандыгын өздөрү эле даана көрсөтүп турат. Чыгыштын дээрлик бардык элдериндегидей эле өзбек калкында да эркек баланын төрөлүшүн каалоо күчтүүлүк кылат. Эгерде катар-катары менен кыздар төрөлсө, 3 кыздан кийин Угулай (кыргыздарда Уулкан), Жангил (Жаңыл), Умида (Үмүт), Адаш сыяктуу аттар коюлат. Бир нече кыздан кийин туулган уул баланын аты негизинен аны берген Кудайга ыраазычылык билдирүү маанисин камтыйт: Эгамберди, Худайберди, Худаназар, Худайшукур, Хайрулла, Тангриберди, Абдулла, ж. б.

Дал ошондой эле ыраазычылык узак мезгилдер бою перзент көрбөй жүрүп бөбөктүү болгондордун балдарынын аттарынан да көрүнөт: Назир, Назира (арабча назар – көз салуу), Ниез (арабча нияз – белек, сыйлык). Анткен менен кыздарга да уккулуктуу, жагымдуу ысымдар коюлат, алардан элдин эстетикалык табитин байкоого мүмкүн. Кыздардын аттарынан көбүнчө гүлгө байланышкан, мисалы Гулнора («анардын гүлү»), Гулбодом («бадамдын гүлү»), Лола («жоогазын»), Гулчехра («жүзү гүлдөй»), Атиргул («роза»), Гулзар («гүл өскөн жер»), Гулбахар («жазгы гүл»), Гулнисо («гүл аял»), Гулсанам («гүлдөй сулуу») дегендей маанини жолуктурасың. Элдин уул бала менен кызга карата мамилесин «Уул баланы башына уруп болбойт, байлык кетет,

кыз баланы башына урса – баш баласы өлөт» деген ишеним, тыюу да көрсөтүп турат. Кандайдыр бир себептерден улам бөбөктүн атасы дүйнөдөн өтүп, бала энесинин боюнда калган болсо, уул туулса Едгор, кыз төрөлсө Нуска деген ысым берилген. Ал эми никесиз туулган эркек балага Бобокул, кызга Момогул деген ат коюлган. Мөөнөтүнө жетпей, ара туулган балдарга Ойтула (Айтоло), Тулкин (Толкун), Камол (кызга Камола, арабча – толук, жеткилең) деп ат берилип, алардын баарынын мааниси толук, толгон, жеткен маанисин билдирген, бул аркылуу дал ошондой абалга жетишин каалаган ниет билдирилген.

Нукура улуттук ысымдардын катарына жаныбарлардын аттары менен аталган антропонимдерди да кошууга болот. Мындай ысымдар байыркы кездерде адам жаныбарлар дүйнөсүнөн али алыстай элек маалда жаралганын болжолдоого болот. Кучкор, Лочин, Арслон, Бурибай, Бургут, Итбой, Калдиргоч деген ысымдар аталган жаныбарларга, алардын кандайдыр бир артыкчылыгына баа берилгенин туюнтат. Ушундай атты бөбөккө берүү менен аталган жаныбардын күчү, касиети, сапаттары балага өтөрүнө ишеним артышкан. Ал эми кээде ошол жаныбарлардын кандайдыр бир белгиси менен төрөлгөн балдарга да анын атын беришкен, мисалы, тиши менен төрөлгөн балага Бөрүбай (Бурибай) деп ат коюлган. Андай тубаса белги дайым эле жаныбардын эмес, өсүмдүктүн да сапатын камтышы мүмкүн: денедеги кызыл калды (меңди) анардын кабыгына окшотуудан улам ошондой белгиси бар кызды Анархан деп атап коюшкан. Бирок эми мындай учурда ысым анарга окшош болсун үчүн эмес, ошентип атай берсе денедеги кызыл белги жоголуп кетсин үчүн колдонулган. Дал ошол эле максатта ашыкча белгиси менен (мисалы, колунда же бутунда ашык манжасы болсо, алты манжасы болсо) туулган балдарды да Алтынбай (Олтинбой), Алтынай (Олтиной), Артык (Ортик) деген ат менен чакырышкан. Көзгө даана көрүнүп турган калы (хол) бар болсо, анда салттуу түрдө Холдарбой, Холидахон, Холмурад, Холис деген аттар энчиленген.

Балдарга ат коюу расымы жөнүндө сөз болгондон кийин эгиз балдарга (эгизаклар) коюлган ысымдар тууралуу да айта кетүүгө туура келет. Мурунку кезде өзбектерде салттуу түрдө эгиз уулдарга Хасан-Хусан, эгиз кыздарга Фотима-Зухра, бири уул, бири кыз эгиздерге Тохир-Зухра деген гана ысымдар коюлуп келген. Мындай ысымдар кээде эки бир туугандын балдарына коюлуп, кайталанып калса да башка варианттары каралбаган, өзгөртүлбөгөн. Мындай туруктуулуктун өз себеби болгон: эгер ушундай аттарды койбосо, анда эгиздердин энеси кайра төрөбөй турган болуп калат деген ишеним бар. Бирок мезгил бардык нерсеге өзгөртүү киргизгендей, сөз болгон ишенимдин да күчү кайта баштаганын белгилей кетүүгө мүмкүн. Азыркы кезде деле жогоруда белгиленген ысымдардын коюлуп келе жатканы анык болсо да, ошол эле учурда кайталанып калбоосу үчүн Бахтияр-Ихтиер, Эргеш-Тиркеш деп, же болбосо пайгамбарлардын аты менен Мухаммед-Ибрахим сыяктуу ысымдар коюла баштаганын белгилей кетүүгө болот.

Эгиздердин төрөлүшү сейрек учураган көрүнүш болгондуктан, ага өзгөчө маани берилген. Мындай көрүнүш ошол эгиз туулган балдардын атасынын бала чагында аш тактаны байкабай аттап өтүп кеткендиги менен түшүндүрүлгөн. Кош бойлуу келиндин өзүнүн да үбөлүктү (охлок) аттап коюшу эгиз төрөгөнгө шарт түзгөн жорук катары саналат. Эгиздердин энесине да, балдардын өзүнө да кандайдыр бир касиетке ээ адамдар катары мамиле жасалган. Эгиз төрөгөн аялга айрым бир ооруларды дарымдап, айыктыра алчу адам катары кайрылуу азыркы кезде да жолугуп калат. Алсак, моюнуна без чочуп (тепки чыгып) калган адам эгиз тууган келиндин үч жолу тээп коюшу менен айыгып кетерине толук ишенет. Бул ырымдын да өзүнүн аткарылчу орду бар – аял жогоркудай өтүнүч менен кайрылган адамды үйдүн босогосунда, астанада гана тебет. Андай аял дагы бир ооруну – желкеге туруп калган санчакты көсөө менен сайып дабалай алган.

Кыскача жыйынтыктай келсек, кыргыздар менен өзбектердин бала төрөлгөнгө чейинки жана бөбөк төрөлгөндөн кийинки учурларда аткарылган каада-салттары, ырым-жырымдары баарынан мурда наристенин жарык дүйнөгө аман-эсен келишин, аны курчап турган түрдүү жамандыктардан, коркунучтардан сактоону, баланын дени сак болуп, узак жашашын камсыздоону, келечегинин кең, жарык болушун көздөгөн чаралардан турат. Мында анын энеси да унутта калган эмес. Ал эми көп бала төрөгөн келиндер коомдо кадырлуу орунга жетишип, эгиз төрөгөндөрүн ал түгүл өзгөчө касиетке ээ кылышкандары маалым. Мындагы окшош, бирдей көз караштар, түшүнүктөр эки элдин тең баласаак экендигин, бул дүйнөдөгү эң башкы байлык, бакыт, максат, жашоонун рахаты катары балдарды эсептерин, башкача айтканда дүйнө таануусу, баалуулуктары да айырмасыз экендигин тастыктап турат.

## **Тушоо кесүү салты**

### ***Кыргыздарда***

Баласынын чоңоюп, кадам шилтеп басып кетишин ата-эне чыдамсыздык менен күткөн, бул бөбөктүн өмүрү үчүн коркунучтардын жоголушуна, анын жашап кетишине ишеним арттырган. Наристенин бутун алаканга, жерге коюп таканчыктатып көндүрүшкөн. Өзүнүн боюн токтото баштагандан аны каз-каз тургузуп, тай-тайлап бастырышкан. Кандайдыр бир ишке баланы каз-каз тургузуп төлгө салышкан. Баланын оң бутун көтөргөнү жакшылыкка, кубанычка, ал эми сол бутун көтөргөнү жамандыкка, жолу болбостукка жорулган. Бөбөктү эртерээк бассын деп, жаңы союлган койдун ысык канын тепшиге куюп, баланы ага отургузуп, кан менен бел кырчоосуна чейин жуунтушкан. Ошол эле максатта аны палоо демдегенде аштын бетин жапкан сапал табакка (чопо табакка) отургузушкан. Буттары муунуна кирсин үчүн эки такымына жаңы союлган койдун бөйрөктөрүн ысык бойдон тартат.



*Тушоосун кесүүгө даяр турган наристе.  
(Сүрөт Э. Көчүмкулованыкы).*

Жогорудагыдай аракеттердин натыйжасы катары бала телчигип, аягын бир-эки шилтеп калган кезде тушоо кесүү жөрөлгөсү аткарылган. Ата-эне мал союп, элди чакырып, тушоо тоюн берген. Ошондо баланын эки бутун ала жип менен байлоосун сыртка келтирип тушап, тестиер балдарды чогултуп, аларды бута атым жерден кое берип жарыштырган. Озунуп чыгып келген күлүк даярдап койгон бычак менен баланын тушоо жибин кыркып жиберип, той ээлеринин атап койгон байгесин алган. Ага баланын бутундагы шоонаны кескен бычак



*Тушоо кесүүгө жарышып келаткан балдар. (Сүрөт Э. Көчүмкулованыкы).*



*Жарыштын жеңүүчүсү  
тушоону кесүүдө.  
(Сүрөт Э. Көчүмкулованыкы).*

да ыйгарылат. Экинчи, үчүнчү болуп келгендерге да белек берилген. Алар баланы колунан кармап жетелешкен, карыялар жакшы тилектерин айтып бата беришкен. Тушоо кесүү салтынан улам бирөөнүн иши оңоло баштаса «тушоосу эми кыркылды», колдоо көрсөткөн адамды «тушоосун ошол кескен» деген өңдүү сөздөр менен туюнтушат.

Ата-бабаларыбыз ар бир нерсенин, дене мүчөлөрүнүн, кыймыл-аракеттин ээси бар экендигине ишенишкен. Баланы бастырбай кармап турган күч бар, аны кыйып жибергенде гана шар басып кетет деп ойлошкон. Тушоосу кесилбеген бөбөк жыгыла берчү болот дешет. Азыр да жаш бала көп жыгыла берсе: «Эмне, тушоосун кестире элексиңерби?» – деп сурашат. Үч жашка чыкканга чейин баспаган баланын бутун козу байлаган көгөн менен жети жолу байлап, кесет экен. Баланын бутун тушаган ала жиптин да өз мааниси бар. Илгерки замандан бери мал асыроочулук менен өмүр өткөргөн кыргыз элинин мал байлай турган куралы жип, аркан болгон. Ал жипти да, арканды да көбүнчө ар түрдүү жүн аралашкан жүндөн эшкен. Анткени, кыргыздардын кою да түс жагынан ар түрдүү болгон. Ак, кара койлорду аралаш күткөн. Ошондуктан ала жип пайдаланышкан. Жип, аркан менен мал байлаган, ат аркандаган, көгөн жасап, козу байлаган, желе жасап, кулун байлаган. Көчкөндө аркан, жип менен унаага жүк арткан. Байлана, таңыла турган нерселердин бардыгы аркан, жип менен иштелген. Кыргыздар ошол мал байлаган жипти да аттачу эмес экен. Анткени, ал касиеттүү болуп саналган. Адамдын турмушу бир өңчөй күндөрдөн турбайт, ала жип бөбөктүн болочок турмушунда күтүп турган жакшы, жаман күндөрдү да туюндурган, ошондой ак-карасы аралаш турмушка кадам шилтеп, аралашып кире баштаганын билдирген.

### **Өзбектерде**

Түрк тилдүү элдердин көбүндөгүдөй эле, өзбектерде да тушоо кесүү салты аткарылып келген. Анын шарттары кыргыздардыкынан көп айырмаланбаган, болгону, көп чыгым кеткен эмес. Бөбөктүн ата-энеси союш сойбой, сыйлуу тамак болгон палоону демдеп, жакын туугандарын, кошуна-колоңдорун чакырган. Мааледеги жаш балдар чогулуп, жарышка түшкөн, биринчи чыгып келгени тушоону кескен. Ага күн мурунтан даярдалган чакан белек ыйгарылып, калгандарына конфета, шоколад, өрүк как сыяктуу таттуулар, же майда чака-тыйын чачыла чачылган. Кыскасы, эч ким куру калган эмес. Мындай тойчукка кыздын төркүндөрү да куру кол келбей, себет даярдап, түрдүү оюнчук белектерди алып келген.

Биздин маалымат берүүчүлөрүбүз көз карандысыздыкка ээ болгон жылдардан тартып коомдо күч алган ислам дининин таасири, дин өкүлдөрүнүн «бул нерсе динде жок», «шариятка туура келбейт» деген үгүтү менен сөз болгон салттын акырындык менен унуткарылып, акыркы жыйырма жылдай убакыттын ичинде дээрлик аткарылбай калганын өкүнүү менен белгилешти.



### **3. БАЛАНЫН ӨСҮШҮНӨ ЖАНА ТАРБИЯ БЕРҮҮГӨ ТИЕШЕЛҮҮ ЧАРАЛАР**

#### **Баланын ден соолугу үчүн камкордук**

##### ***Кыргыздарда***

Элде жаш бала асмандагы куштун көлөкөсүнөн да үшүйт деген сөз бар. Анын мындай назиктигинен улам ден соолукту сактоого, чыңдоого байланышкан ырым-жырымдар бир топ арбын. Алсак, баланын мойну тезирээк катышы үчүн да атайын чаралар көрүлгөн. Колго алып көтөргөндө бөбөктүн башы шылкылдап, моюну токтобосо, бул анын алсыздыгын, назиктигин көрсөткөн. Өз тажрыйбасында катуу ооруган же кансыраган адамдын башы ошондой абалда болорун көргөндүктөн, моюндун катышына маани берилген. Ал үчүн кой союлганда, анын этинен тырмактай кичине кырк кесим эт алып, аларды жипке тизип, жаш бала жаткан үйгө илип койгон. Эт кургап, катып калганда бөбөктүн да моюну катат деген ишеним бар. Бул ырымдын дагы бир түрү боюнча жети тооктун мойнун тизип байлап, очоктун морусунун ичине илип койгон. Көпчүлүк учурларда койдун моюн этин баланын энесине бышырып беришет. Ал этти таза мүлжүп жеп, моюн сөөктү наристенин жаткан бешигине илип койгон. Көрүнүп тургандай, бөбөктүн моюну катсын үчүн жасалган ырымга жаныбарлардын мүчөсүнүн дал ошол моюн бөлүгү катышып жатат. Күндөлүк турмушта, тамак-аш үчүн пайдаланууда жаныбарлардын моюну бекем болорун байкагандыктан, аны ырым үчүн тандап алышкан.

Адам ооруганда, катуу кыйналганда, ууланып калганда кусуп жиберери белгилүү, мындан улам баланын көп кусушуна да чочулоо менен карашкан. Бешикте жатканда эле энеси наристенин оозуна чачынын учун салып, кытыгылап окшуткан. Бул баланын кусушуна өбөлгө болот деп эсептешкен. Эгер куспай жүрсө кийим-кечесинин да таза кийилишине себепкер болот. Алдын алганына карабай бөбөк куса берсе, анын кийимин жууганда көйнөгүнүн жакасын төмөн каратып илип жайышкан. Бул да баланын куспай каларын шарттоочу ырымдардын бири болгон. Ошол эле максатта иштелчү ырымга суу алып келе жаткан кыз-келиндердин челегиндеги сууга токоч салып коюуну да кошууга мүмкүн. Ал эми бала куспай, бирок шилекейи тынбай акканда анын тагасынын байпагы же чулгоосу менен аарчып коюу өтө ишенимдүү чара катары бааланат.



*Чачына жол түшүп  
калган ымыркай.  
(Сүрөт Э. Көчүмкулованыкы).*

Бала басканга чейинки мезгилдеги эң кеңири тараган оорулардын бири – *барпы*. Аталган оорунун белгиси катары баш сөөктүн формасынын бузулуп, жик кеткендиги каралат. Бул учурда анын теңдештирүүнү туураган ырымдар аткарылат. Алсак, тандырга нан жаап, бирөөн баланын башына коюп, бычак менен ортосун кесип алып, тегерегин баланын башына кийгизип ырымдайт. Же жүгөрүнүн дүмбүлүн башка коюп, аны теше менен чаап теңдейт. Жогорудагы ырымдын варианты катары бөбөктүн кандайдыр бир оюктан өткөрүлүшүн атоого болот. Мисалы, мөмөлүү дарактардын (өрүктүн, алманын) бутактарынын кайчылашкан жеринен, ачасынан өткөрөт. Дагы бир түрү боюнча камырга көк мончокту кошо жууруп, анан ал камырдан алкак жасап, ортосунан баланы өткөрөт.

Биздин айрым информаторлорубуздун маалыматы боюнча, бөбөктүн чачына жол түшүп, изи агарып көрүнүп калышы да барпы деп аталат. Аны дарымдоонун эң кеңири тараган каражаты катары кемеге түшкөн адамды таап, ага жолду тууралатып чачты кырктырып коюу саналат. Чачтагы мындай из адатта арт жактан баштап түшөт да, маңдай тарапка жылып жөнөйт. Аны кулактын тушунан өткөрбөй алдын алуу сунуш кылынат, бул чектен өтүп кетсе баланын көзү кылый (кыйшык) болуп калат деген коркунучка негизделген ишеним жашайт. Барпы болгондун башына ташбаканын жумурткасын жарып сыйпаган, ошондой эле жети үйдөн ар түрдүү кездеме сурап чыгып, алардан курап нокто жасаган да, баланын башын каткан. Чачка жол түшүп калганда эки жолдун кесилишине алып барып, жолго оонатып да койгон. Барпы оорусуна тиешеси жок болсо да бөбөктүн чачынын чыгышы кечиксе, анын баш кийимин эшекке жыттатып койчу ырым бар экендигин кошумчалай кеткибиз келет.

Эмчектеги баланын маңдайы менен төбөсүнүн ортосундагы ката элек, былкылдап турган жери *эмгек* деп аталат. Баланын чачы, анын баш менен байланышы жөнүндө сөз кылганда, биз баштын байыркы мезгилдерде жан сакталуучу мүчө катары саналганын белгилей кеткен элек. Мындай пикирдин жаралышына эмгектин былкылдап, жүрөк сыяктуу согуп турушу себепкер болгон. Бала чоңоюп басканга чейин эмгек эң кооптуу, аялуу жер катары саналып, этият мамиле жасалган. Тоголок Молдонун ыр менен жазылган, элге



кеңири белгилүү «Телибай тентек» жомогунда акылсыз Телибайдын жара чыгып, ириңдеп кетиптир деген ойдо эжесинин баласынын эмгегин чукуп алып таштап, өлтүрүп алганы баяндалат. Элдик ишеним боюнча, эмгек бөбөктүн тили чыгып, «таш» деген сөздү айткандан кийин гана катыйт экен.

Элдин тарбия берүү тажрыйбасында баланы чочутууга, катуу коркутууга тыюу салынган. Бул анын жүрөгүнүн түшүшүнө алып келет деп каралган. Жүрөгү түшкөндө бала ооруп, куса баштайт. Башындагы эмгеги бөксөрүп калат. Ал – жүрөгү түшүүнүн белгиси. Ошондо кол менен жүрөгүн көтөрөт да, оозун ачтырып, сөөмөйдү салып апаптап, далысын каккылайт. Кичине күмүш балка менен ар бир мүчөсүнө тийгизип: «Менин колум эмес, Умай эненин колу» деп үч маал ушинтет. Ошондон соң баланын ден соолугу калыбына келет. Чындыгында эле сөөмөйдү оозго алып апаптаганда адам окшуп, төмөн тартылып кеткен жүрөк ордуна келе түшкөндөй сезилет. Адатта андан соң суу ичирип коюшат.

Жаш бала бир нерседен катуу чочуп калганда, жаңы союлган малдын ысык канына (жинине) да отургузат. Мындан башка дагы бир ырымы боюнча жүрөгү түшкөн баланын эки бутун бириктире кармап, эшиктин кашегинин тушуна алып келет да, тамандарын үстү жагына, башын ылдый каратып босогого тийгизе: «Токто, жүрөк, токто, эми-дому ушул» деп кайталайт. Жүрөгү түшкөн балага коргошундан жүрөк мончок куят, аны куюп жатканда жүрөгү түшкөн адам оозун ачып туруусу керек. Ташбаканын ташын (калканын) жүрөгү түшкөн адам идиш ордуна пайдаланып, аны менен беш жолу суу куюп жуунса дары болот деген ишеним бар. Өтө кыбырлыгынан улам ташбака такыр чочубагандай, коркпогондой туюлуп (демек, жүрөгү түшпөйт деп), ушул ишеним жаралгандай.

Катуу корккондон улам жүрөгү козголуп, бирок убагында дарымдап койбосо, же андан башка себептерден улам деле кээде бала өтө арыктап кетүүсү мүмкүн. Кыргызстандын түштүгүндө *арык* деген сөзгө синонимдеш *арбак*, *арбай* сыяктуу сөздөр жашайт. Сыягы, алар өтө арык адамды өлгөн кишинин артында калган жакындарын, бала-бакырасын колдоп же көзгө көрүнүп калчу сөлөкөтүнө салыштыруудан улам келип чыккандай. Мындан улам эт албаган жаш баланы *арбай* деп ырым кылат. Ал төмөнкүчө аткарылат: кичине жаман кесеге аталаны бышырып, баланы көтөрүп алып мазарга барып, баланын көйнөгүн чечип, маркумду койгон мүрзөнүн үстүнө үч жолу жаап: «Арбай мазарда болот да, дени соо адамда да болобу?!», – деп кайта-кайта айтат. Мындан кийин баланын оңолуп кетишине ишеним пайда болот. Жогоркудай эле учурда, башкача айтканда, бала аябай арыктап кеткенде, аткарылчу ырымдын дагы бир түрү жолугат. Аны аткарууда баланы суусуз, кургак арыкка жаткырып, ары-бери тоголотуп: «Арык арыкта болот, адамда болбойт» деп эскертет. Бул ырым үч күн удаа эртең менен жасалат. Мындай магиялык мүнөздөгү ырым-жырымдардан сырткары практикалык мааниге ээ иш-аракеттер да колдонулат. Элде семиз эчкини союп бышырып, анын шорпосун ысык ууртап ичип, артынан муздак суу

жутуп жиберсе, эчкинин майы ичегилерге жабышып тоңуп, ошондон кийин адам эт байлап семирет деп айтылат. Калкыбыз балдарынын эттүү болушун көп эле каалабаса да, өтө арыктарды ичинде кандайдыр бир илдети бар катары карап, айыктыруу, оңолтуу чараларын көргөн.

Кыргыз эл жомокторунун биринде хандын буйругу менен өлүм жазасына өкүм кылынгандардын баары өз өкүнүчүн айтканда, арасынан бирөө жаңы сүйлөй баштаган баласынын тилине моокуму канып, анан өлбөгөнүнө арман кылат эмеспи. Мында элдин бул дүйнөдөгү ырахат жөнүндөгү көз карашы жатат. Андай түшүнүктөн улам баланын тилинин эрте чыгышына, так сүйлөшүнө көңүл бөлүнгөн.

Тили чыкпай калат деген коркунучтан улам сүйлөй элек баланы күзгүгө көрсөткөн эмес, ошол эле ойдон жамгырдын суусун ичирбеген. Так сүйлөй албай калат, тили чулдур болуп калат деп, бөбөккө баш бармагын соргонго, томукту кемиргенге тыюу салынган. Тилдин эрте чыгышы, баланын так сүйлөөсү үчүн тамак-аштын калдыгынын каражат катары саналышы кызыктуу. Андай каражаттарга казандын түбүндөгү жугунду, тандырга жабылган нандын бетине себилчү сүттүн калдыгы, чай ичкенде чынылардын түбүндө калчу чаманын топтондусу кирет. Айрым маалымат боюнча, бадачыдан же дубанадан нан сурап берүү да баланын тилинин так болушуна таасир тийгизет экен. Биздин оюбузча, булардын деле жогоруда көрсөтүлгөндөр менен маанилик байланышы бар, анткени бадачынын баштыгынын же дубананын куржунунун түбүндөгү нанды да алардын азыгынын калдыгы катары кароого болот. Баланын тилинин чыгышы жана так сүйлөшү үчүн жасалган ырымда тамак калдыктарынын колдонулуп калуу себеби белгисиз, биз аны болжолдуу түрдө гана адамдын шилекейи менен байланыштырдык. Анткени адамдын жеп-ичкен тамагынын калдыгында, идиш-аягында сөзсүз түрдө анын шилекейи калат. Аларды топтоп ичирүү менен, бала да ошол адамдардай сүйлөп, аларга насиптеш болуп, эл арасында жүрсүн деген ниет билдирилет. Чындыгында эле, кыргыздардын тамак үстүндө кенен-кесири сүйлөшүп, маселе чечери белгилүү. Ал эми шилекейдин тил, сөз менен болгон байланышын тилибизде «сүйлөө» дегенди «шилекей чачыратуу», «алтын шилекей чачыратуу» (демек, жакшы сөз айтуу) сыяктуу фразеологизмдер алмаштырары менен далилдемекчибиз.

Кээде бала эч жери оорубай туруп эле ыйлап, өзүн жаман сезип, тынчы кете берсе, «кирине кириптир» деп билишкен. Баланын эсиней бериши кириненин негизги белгиси болот. Кирине киргенде ошол киринеси кирген адамды чакырып келип киринелетет. Же киринеси кирген адамдын кийиминен үзүндү, болбосо батегин алып келип ысырыктайт. Ал адамды баланы жакшы көрүп, мактап, көбүрөөк эркелетип койгондугунан болжоп билишкен. Баланы апасы же эмчи-домчу байбиче киринелеген. Киринени ак көңүл, таарынычы тез жазылган адам жойсо тез чыгат деп айтылат. Киринелөөчү адам колуна нан (кагаз, бычак) алып, аны баланын башынан төмөн карай денесине тийгизе сылагылап:

Чык кирине, чык кирине,  
Агыны катуу сууга бар,  
Аскасы бийик тоого бар,  
Көңүлү жаманга бар,  
Ою арамга бар,  
Чык кирине, чык, чык.

Чык кирине, чык кирине,  
Эски чалдыбарга бар,  
Ээн калган үйгө бар,  
Менин баламда эмнең бар,  
Чык кирине, чык, чык.

Эшикте жаткан итке бар,  
Карыны чоң байга бар,  
Эл карабас жайга бар,  
Менин баламда эмнең бар,  
Чык кирине, чык, чык, –

деп кайталап, киринелеп бүткөндө «түү, түү» деп түкүрүп, ордунан тез туруп кетүүгө тийиш болгон. Бөбөктү киринелеген нанды итке сук-суктап салып берет. Нанды итке ыргыткан соң, артын карабай үйгө кирүү керек, антпесе кирине артынан ээрчип, кошо кирет деп коюшат. Эгер кагаз менен киринелеген болсо, аны өрттөп жиберет. Баланы кыркы чыкканга чейин киринелебейт деген тыюу бар. Киринелеген адамдын акысын сөзсүз берип коюу керек.

Балдардын дарты үчүн жаныбарлардын айрым бөлүктөрүнүн дарылык касиетине болгон ишеним кыргыздарда күчтүү сакталган. Алсак, *көк жөтөл* болгон балага тоодон бооз кийикти атып келип, ичиндеги улагынын өтүн ичирген. Ушул эле дарт үчүн көк эшектин сүтү да дары эсептелет. Эл ичинде көк карганын канатын жылуу сууга чайкап ичирүү ыкмасы кеңири тараган. Бала ыкшып жөтөлүп, кыйнала берсе «Кочкорбай» деп чакырса калат деген ишеним да жашайт.

*Талмасы бар* балага бүркүттүн өтүн ичирсе, *итий* болгондун таңдайына (итий болгондо таңдай чукурайып калат дешет) карышкырдын өтүн сыйпайт. Итийден дарылоонун мындай ыкмасы да колдонулган: өлгөн итти таап, оорулуу баланы жоолукка ороп, аны өлгөн иттин үстүнө мингизишкен. Андан кийин анын кийимин бүт чечип алышып, жоолук менен кошо ыргытып жиберешкен. Жылаңач баланы койнуна катып, аял үйүн көздөй чуркап барып, ал жерде ага жаңы кийим кийгизген. Баланын бетине учтары исиркектеген майда кызыл жараттар чыгып айыкпаса, каймак сүртүп, таза күчүккө жалаткан.

Кыргыздарда айрым оорулардын «ээсинин» бар экендигине болгон ишеним да күчтүү. Мисалы, баланын кулагынан сары суу агып калышын анын

билбей туруп булакты булгап алып, булак ээсинин дарт жөнөтүшү катары карашкан. Булактын ээсинин ыраазылыгын алуу үчүн баланын апасы түрдүү тамак, сөзсүз түрдө жети токоч жасап, баласын, аялдарды ээрчитип, жакын жердеги булакка барган. Дасторкон салып, ортосуна жети токочту коюп, ар бирине шам сайып күйгүзүшкөн. Анан аялдар тамак жеп бүтүп, баланын энеси аны булакка алып барып, ооруган кулагын үч ирет суу менен жууган да, булакка майда-чүйдө нерсе (көбүнчө мончок) таштап, үч ирет: «Булагыңды алып, кулагымды бер!» деп кайталаган. Мындан соң дасторконду жыйнап, бул жерден туруп кетүүлөрү тийиш болгон. Кетип жатып артына кылчайбоолору, айрыкча эне-балага, милдеттүү шарт катары аткарылган. Аны аткарбаса, булактын ээси кайрадан оору жөнөтөт деп ишенишкен. Балдардын кулак оорусунун *булак* аталышы ушул себепке байланыштуу. Булак болуп калгандагы дагы бир ырым боюнча жаңы союлган койдун бөйрөгүнө кыска кырк шиш сайып, аны боз үйдүн желбоосуна байлап коюшкан. Бөйрөк кургап, катып калганда, кулактан аккан ириң да токтойт деп ишенишкен. Ал эми чоңдорго баласынын кулагынан ириң агып калуу коркунучу менен түпкүчтү тебүүгө тыюу салынган.

Жогорудагыдай «ээси» бар оорулардын катарына *кызамык* да кирген. Балага кызамык чыкканда терезеге кызыл парда тартып койгон. Андай үйдө бала айыкмайынча кир жууган эмес, үйгө чийки эт да алып киришкен эмес. «Кызамык чыкты» деп угуза айтпай, «чыгуу чыкты», «гүл чыкты» деп тергеп айтат. Денеге тегиз чыксын үчүн оорулууга бозо ичирет, кийинки мезгилдерде кызыл вино да колдонула баштаган. Эгерде кызамык адамга тирүүсүндө чыкпаса, өлгөндөн соң сөөккө да болсо чыгат экен деген ишеним бар.

Сейрек учураса да, кээде ата-эне жаш баласын күйүп жаткан отко, кайнаган сууга, бышып жаткан сүткө күйгүзүп алган учурлары болгон. *Күйүк* оорусунун бөбөк үчүн канчалык коркунучтуу, азаптуу экендигин эл жакшы билген. Ошондой түшүнүктөн улам күйгөн баланын энесинин алдындагы карызы кечилди деп эсептелген. Энеси да «ак сүтүмдүн акысы калган жок» деп койгон. «Сүт акымдан кечтим! Ыраазы бол!» деп энеси адатта бала өлүм алдында жатканда гана айткан. Мындан улам күйгөндүн азабы бир өлүп, тирилген менен барабар бааланганын болжолдоого болот. Балага бир жери күйүп калган кийимди да кийгизбеген, антсе өмүр бою күйүп жүрүп өтөт экен деген ишеним бар, ал чоңдорго деле тиешелүү деп каралган.

### **Өзбектерде**

Бала бешикке салынгандан тартып басып кеткенине чейин ата-энеси анын ден соолугунун чың болуп өсүшү үчүн камкордук кылып, бир катар чараларды көргөн. Бешикте жаткан наристе тынч уктап албай, ыйлап, чирене берсе, жонундагы тескери түктөрү олпокко (өзб. *курпача*) сайылып, кыйналып жатат деп билишкен. Андай учурда эски кийизди бир нерсенин бетине кагып, анын чаңын бөбөктүн жонуна сыйпашкан, мындан тескери түктөр түлөп түшөт дешкен. Бала түктүү болуп туулса, үйдүн дубалынан алынган эски топуракты

күлдөй майдалап, денесине сыйпашкан. Ошондой эле максатта тандырдын топурагы да колдонулган.

Кыргыздардын «Бешик баласы беш түлөйт» деген сөзү дал ушундай көрүнүштөн улам жаралганын болжолдоого болот. Бешиктеги балдарды көп коштогон оорулардын бири катары бөбөктүн башына арт жагынан агарган жол түшүп, капталдары менен алдын карай жылып отурганын айтсак болот. Аны адатта жол түштү же башы жарылды деп коюшат. Бул ооруну кыргыздар барпы деп атап коюшат. Эки элде тең бул оорунун дарылоонун чаралары бирдей: кемеге түшкөн адамга чачка түшкөн жолдун алдын утурлата кырктырып коюшат. Же болбосо (эгерде табууга мүмкүн болсо) ташбаканын жумурткасы же бөрүнүн өтү менен эмдейт. Эгерде баланын башында эки уюлу (тегирмон) болсо, кийин эки аял алат деген ишеним бар. Андан сактануу үчүн маалесине калбыр алып берип койгон ырым аткарылат.

Баланын кулагы ооруганда ага энесинин эмчек сүтү дары катары пайдаланылат, ал сүттү баланын кулагына тамызышат. Кээде баланын кулагынын артына кабырчык сымал нерсе – тагай (тогай) чыгып алса, тагасы кой энчилеп берип, анан эски көйнөгүн күйгүзүп, күлүн ооруган жерге сүйкөп коёт. Балага сук кирген болсо, итке жети тооч (челпек) салып берет. Бетине сепкил түшүп кетпесин үчүн түнү жылдыз санатпайт. Көк жөтөл болуп калбасын үчүн электи көк мата менен тыштабаган. Бою өспөй калбасын үчүн баланы нан жапканда пайдаланчу колкап сымал буюм – жеңче (өзб. *енгича*) менен урбайт. Кийин баласынын башы оорукчан болуп калбасын үчүн ата-энеси баласын башына отургузбаган. Баланы колду алдыга сунуп (алди кафтда) көтөргөнгө да болбойт, бул өлүктү көтөргөнгө окшоштурулган. Эгерде жаш бала тез-тез эле ооруй бере турган болсо, андай учурда 7 кездемеден алынган чүпүрөктү (өзб. *латта*) чыбыкка байлап, аларды отко күйгүзүп, түтүнү менен ысырыктап, аластаган. Атайын чилтен ашы деп суюк тамак жасап, аны да берген.

Бешиктеги бала негизинен энесинин эмчек сүтү менен азыктанса, тиши чыга баштагандан тартып акырындык менен чоң адамдар ичкен оокаттарга аралаша баштайт. Андыктан бөбөктүн тишинин өз убагында чыгышына да көңүл бөлүнүп, эгерде кандайдыр бир себептерден улам кечеңдесе, кашыкты үч жолу жалатып коет. Адатта тиши бар адамдар өз алдынча, кашык менен тамак ичишкендиктен, ошолордой болсун үчүн аталган ырым аткарылат деп ойлоого болот. Дагы бир варианты боюнча апасы баласы менен арыктын боюна барып, ырым кылып 32 күрүчтү (адамдын 32 тиши болот эмеспи) арыкка бирден таштаган. Тишке түсү, тунуктугу жагынан окшош болуп, анын үстүнө баары бирдей тегиз болгондуктан да ырым үчүн күрүч тандалып алынышы мүмкүн. Негизи, баланын тиши чыгып келе жатканда эле тиши тегиз, чырайлуу чыксын деп, башына күрүч чачышат жана күрүчтөн тамак бышырып беришет. Ал тамак шир гуруч деп аталат, кыргызча – ширин күрүч (тажик тилинде шир – сүт, демек, сүткө бышырылган күрүч дегенди билдирет, аны кыргыздар жаңылыш ширин күрүч деп атап алышкан). Тегиз чыккан тиш сулуулуктун белгиси

болгондуктан, бөбөктү тиши тегиз чыксын үчүн койго (козуга) мингизип ырымдаган. Өзбектер колго баккан малдын ичинен койдун тиши тегиздиги менен айырмаланып турарын байкашкан. Тескерисинче, тиштери чоң, арсак болуп өсүп калышынан чочулап, баланы уйга же эшекке мингизип болбойт дешет. Кийин ошол сүт тиштери түшкөндө аны баланын апасы дагы уул төрөсүн деген ниет менен тамдын башына ыргытып коюшат. Кошумча (ууру) тиш чыкпасын үчүн түшкөн тишин жалгыз тамдын үстүнө ыргыткан ырымы бар.

Ал эми бөбөктүн тили жакшы чыксын үчүн жаңыдан сүйлөй баштаганда идиш-аякты жууп, суусун балага ичирип коюшат. Кур дегенде оокат ичкен идишке болсо да чай куюп, чайкап туруп ичирет. Кыргыздарда да жугундуну ичип алган бала чечен болот деген ишеним бар экендиги белгилүү. Тамак ичкен соң баланын дасторконго ооз аарчышына тыюу салынган, антсең бирөөгө сөзүң өтпөй турган болуп калат деп тыят. Кыргыздар дасторконго ооз аарчыган баланы жалганчы болосуң деп тилдешет.

Баланын алгачкы кадамдарын таштап, басууга аракет кылышы да ата-эне үчүн кубанычтуу окуялардан. Бул анын чоңдордун катарына кошула башташынын, демек, бөбөк кезинде такай тооруп турчу коркунучтардан арыла башташынын белгиси. Мына ошол коркунуч, кырсыктардан тезирээк кутулуу үчүн баланын эрте басып кетишин каалашкан. Баспаган баланы палоону демдөө үчүн бетине басылган табакка (дам табак), же болбосо жаңы союлган койдун канын чарага (өзб. жом) куюп, ошого отургузушкан. Бала биринчи кадам шилтей баштаганда өмүр жолу башталды, ошол өмүрү ширин болсун деген ниет менен үстүнө таттууларды чачышат. Баланын басканга чейин, тизелеп жөрмөлөп жаткан маалда эңкейип, аласынан артын караганын өзүнө ини (өзб. үкә) тилеп жатканына жорулат. Анын баш бармагын оозуна салып соргонун да ини күткөнүнө жорушат. Ал эми ырасында эле инилүү болуп калса, ымыркайдын бутуна бышкан жумуртканы байлап, анан аны улуусуна көрсөтүп: «Көрдүңбү, иниц сага тукум алып келди» деп айтып туруп берип коет. Ошондо улуусу кызганбайт деп коюшат. Бөбөктү өзүнөн улуу бир туугандарына биринчи жолу көрсөтүп жатканда бетин көрсөтпөй, бутун, аяк жагын көрсөтсө да улуулары кызганбайт экен.

Балалык курактагы дагы бир эң маанилүү каадалардын бири – бул сүннөткө отургузуу. Сүннөттү өзбектер хатна деп да коюшат. Анын колду адалдоо деген тергеме аты сүннөткө отургузулгандан кийин балага тооктубу, койдубу, же башка малдыбы, сойгонго уруксат берилгени менен түшүндүрсө болот. Сүннөткө отургузула элек кезинде сойгон малынын эти арам деп кабыл алынат. Көрүнүп тургандай, сүннөт мусулманчылыктын бир парзы катары эсептелет. Бирок сүннөткө отургузуу ислам дини жарала элек кезде эле белгилүү болгон, анын беш миң жыл илгери байыркы египеттиктерде аткарылганы тууралуу маалыматтар бар. Бул салтты баланын бир курактан экинчи бир куракка өткөндүгүн белгилеген, сыноодон өткөргөн инициация катары кароого болот.

Сүннөттүн кандай максатта жасалганы тууралуу түрдүү көз караштар бар, бирок абасы ысык шартта жашаган Чыгыш элдеринде негизинен тазалыкты сактоо үчүн жаралганы талашсыз. Кийин ага диндин таасири менен түрдүүчө түшүндүрмөлөрдү берип жиберешкен.

Ала-Бука районунун Ак-Там айылында туулуп өскөн, өмүр бою Ош шаарында эл агартуу тармагында иштеп жүрүп эс алууга чыккан ардагер Усманов Мансур агайдан алган маалыматыбыз боюнча, сүннөткө отургузуунун төмөнкүдөй себеби бар: бала төрөлүп, энесинин курсагынан чыгып келе жатканда анын эркектик белгиси чормоюп чыгып тургандыктан, апасынын жыныс кынына тийип кетип, арам болуп калат дейт. Ошол жерин адалдап кесип коюу керек экен. Интерпретациянын (чечмелөөнүн) сүннөттүн чыныгы себебинен алыс тургандыгына карабастан, кызыктуу экендигине шек жок.

Сүннөткө отургузуу бала 3, 5, 7 жашка чыкканда, башкача айтканда так жашында аткарылат. Отургузган адамдар көбүнчө чачтарачтыкты кесип туткан адамдар болушат, аларды уста деп коюшат. Устанын жалаң эркек балдары бар адам болушу талапка ылайык келет. Баласын отургузуп жаткан маалда апасы көрүнбөстөн, башка үйдө күтүп отурат, чыпалагын кеседеги унга тыгып алган. Мурунку кездерде баланы (кээде эки же үч баласын чогуу) сүннөткө отургузганда чоң той берилген, аны сүннөт тою аташат. Баланын атасы ошол той үчүн тапкан-ташыганын чачып, даңазасын ашырган. Той баланы сүннөткө отургузган күнү, же бир аз убакыт өткөндөн соң берилген. Тойдун эртеси той ээлери үйүндөгү идиш-аяк, бычак, ал тургай аш тактасына чейин жоготуп алган учурлар көп болгон, бирок аларды издеген да, жоголгондугуна кайгырган да эмес, себеби, бала көрбөгөндөрдүн ырымдап уурдап кетээрин билишкен. Кээде бала төрөлгөндө эле анын мүчөсү отургузулган, кесилген абалда болгон учурлар кезигет. Мындай табиятынан адалданып төрөлгөн балдарга Суннат, Суннатулло сыяктуу ысымдар берилип, атайын сүннөт тою өткөрүлсө да, тийбей эле калтырылат.

## **Балдарга карата тыюулар**

### ***Кыргыздарда***

Илгертен эле балалуу болуу жана ага татыктуу тарбия берүү ар кандай аң-сезимдүү коомдун негизги милдеттеринен болуп келгендиги белгилүү. Бирок мындай маанилүү иште тигил же бул эрежени, ыкманы пайдалануу боюнча көз караштар дайым эле бири бирине дал келе бербейт. Байыркы Ассириянын адабий эстелиги болгон «Ахыкар-намеде» (б.з.ч. VIII-VII кк.): «Эгерде балаң өзүңөн күчтүү болуп алып, сага каршы чыгып, тескери иштери менен уят кылбашын кааласаң – жаш кезинен тизгинин тарт»<sup>22</sup> деп жазылган. Кыргыздар да «Уул болсоң шок болгун, шок болбосоң жок болгун» дешкен менен тентектиктин да чеги болорун эскертип, балдарды олдоксон жорук-

<sup>22</sup> Матвеев К., Сазонов А. Земля Древнего Двуречья. – М.: Молодая гвардия, 1986. – 26-б.

жосундардан окчун кармап, айрым адепсиз көрүнүштөрдүн маанисин туура түшүндүрүүгө далалат кылышкан. Кылымдардын ичинде жаралган бир катар тыюулар мезгилдин өтүшү менен «жаман болот» деп айтылып калчу жөнөкөй түргө өткөнүнө карабай, ар биринин артында бүгүнкү адамдарга белгисиз, түшүнүксүз болуп калган маани жаткандыгында шек жок.

Казак акыны, коомдук ишмер Мухтар Шаханов казактарда илгери эки жүздөн ашуун тыюулар болгон деп, алардын айрымдарын санайт: суу ичкен кудугуна түкүрбө; нандын үстүнө бир нерсе койбо жана теппе; тузду тебелебе; үйгө басып кел; улуунун алдын кесип өтпө; улуулардан мурун төргө өтпө жана алардын сөзүн бөлбө; ата-энеңе каяша айтпа; майыпты шылдыңдап күлбө; кишини тикирейип тиктебе жана далыңды салба; малды башка чаппа; куру бешикти терметпе; үйдө ышкырба; баш кийимди жерге таштаба; батадан келатып башка үйгө кирбе; кумурсканын уюгу менен чымчыктын уясын бузба...<sup>23</sup> Булар жана көптөгөн башка тыюулар жыйылып элдик мүнөздүн улуттук өзгөчөлүгүн, биздин маданиятыбызды, адабиятыбызды, тилибиз менен ишенимибизди көздүн карегиндей сактап келген. Аныгын айтканда алар улуттук идеологиянын милдетин аткарышкан деп белгилейт акын. Тилекке каршы, этнопедагогикабыздын маанилүү каражаты экендигине карабай, элдик тыюулар бүгүнкү күнгө чейин изилдөөчүлөрдүн бутасына илинбей келет. Андыктан, биз дал ошол маселеге атайын кайрылууну туура көрдүк.

Алсак, бир катар тыюулар коопсуздукту сактоо максатында келип чыккандыгын байкоого болот. Бирок тыюулар курулай сөз катары таасирсиз калбасын үчүн анын натыйжасы тууралуу эскертүү да кошо айтылган. Мисалы, балдарга бычактын учу менен тамак жебе, ачуулуу болуп каласың деп эскерткен. Мүнөзүнө момундук тийешелүү кыргыздар ачуусу чукулдукту, кызуу кандуулукту да кемчилик катары карап, андай адамдарды ачуусу мурдунун учунда деп сыпатташкан. Досуңа бычак тартуулаба, бычакташкан душман болуп каласыңар деген. Кээде бул тыюуну бузууга аргасыз болуп калган учурда бычак алган адам ырымы үчүн аз өлчөмдөгү чака-тыйынын болсо да берип, бычак тартуу катары берилген эмес, сатып алынгандай болуп калган. Анты-шерти болот деп, адамга бычак кесегенге да тыюу салынган. Бычактын мизи жогору карап калышы да кан тилейт деп жамандыкка байланыштырылып, андай көрүнүш адатта малдын кырылышына жорулган. Бул тыюулардын бабаларыбыздын темирди аздектегени менен байланышы болушу мүмкүн. Азырга чейин темирге заара кылууга тыюу салуунун жашап келишин бабаларыбыздын темир тууралуу ишенимдеринин калдыгы катары карасак болчудай. Махмуд Кашгаринин «Сөздүгүндө» темир *темүр* деп аталып, «Көк темүр кирү турмас» деген макал учурайт. Мааниси: көк темир аракетке келбей тынчыбайт, башкача айтканда, кандайдыр бир нерсеге тийбей калганда да ал жарадар кылат дегенди билдирген. Байыркы бабаларыбыздын

---

<sup>23</sup> Айтматов Ч., Шаханов М. Плач охотника над пропастью (Исповедь на исходе века). – Алматы: Рауан, 1996. – 144-б.



мындай түшүнүктөрү кийин ислам динине да байланыштырыла каралып, бычак курч болгондуктан ал тургай батаны да кесип кетет деген түшүнүктөн улам аны тамак жегенден соң дасторкондун үстүнөн алып салуу эрежеси жаралган. Ошондон улам эл оозунда: «Бычак: «Бардык нерсени мен кесем, бирок бата кылганда мени дасторкондон алып коюшуп, бата тийбей калат» деп өкүнүп ыйлайт имиш» деп айтылып калган. Бычакка карата айтылган мындай ишенимдер жана тыюулар кийин ок атуучу курал жаралгандан кийин темирден жасалган экинчи бир жаракка – мылтыкка карата колдонулуп кеткен деп болжоого мүмкүн. Мылтыктын үстүнөн аттаба, адамга каратып мээлебе, огу жок болсо да атылып кетет, мылтыктын өзүнөн-өзү үч ирет атылчу шерти бар дейт деген ишенимдерди дал ошол себеп менен түшүндүрүүгө болот.

Бала түн ичинде ышкырса, үйүңө ууру кирет деп коркуткан. Ууру эч нерсе койбой көтөрүп кетип, үйдө шамал ышкырып калат дейт. Кыргыздар ышкырыкты анча сүйбөйт. Басса-турса ышкырынган бала-бакыраны адепсиз, тарбиясы тайыз катары көрүшкөн. Ал эми үйдө отуруп ышкырынса, ого бетер олдоксон угулат. Дайыны жок ышкырынса, «Тишиңе таш тийгир» деген каргышка чейин айтылган. Биздин оюбузча, ышкырыкка тыюунун шамалдын пири – *Айдар* менен байланышы болуусу мүмкүн, эгин сапырууда аны ышкырып чакырышкан. Ал эми башка учурда шамалдын зыяны гана болбосо, зарылдыгы болгон эмес. Бирок ага карабай шамалды да жаман сөз менен тилдеп, сөккөнгө тыюу салынган.

Айга, Күнгө акаарат келтирбе, аларга карап даарат ушатпа, Айды көпкө телмирип караба деген тыюуларды да табиятка, анын күчтөрүнө карай урмат көрсөтүү катары түшүнүүгө мүмкүн. Элибизде балдардын жатып алып жылдыз саноосуна карата тыюу бар, санаса да кыркка жеткирбей санаганга уруксат берилген. Эгер кыркка чейин санаса, «кырк» дегенде ык-к деп жаны чыгып, адам өлөт деп коркутушкан. Асманга (көккө) карай түкүрүү да табиятка каршы жосун катары каралган, анын үстүнө, көккө карай түкүрсөң, өз жүзүңө келип түшөрү да эске алынса керек.

Баланын келечегин эске алуу менен да айрым тыюулар салынган. Алсак, баланы боюңду карыштаба, боюң өспөй калат деп эскертишкен. Жоокерчилик замандарда «Балаңын акылы жок болсо да, бою узун болсун» деген сөз чыккан. Чыйратып жаткан аркандын алдынан өтпөйт, бою өспөй, кыска болуп калат деген тыюу ошол замандарда пайда болушу мүмкүн. Андай ишеним бирөөнүн бутун тебелеген балага да тиешелүү. Найза сунуп, кылыч чапкан согушта узун бойдун артыкчылыгы бардыгына шек жок. Анткен менен «Теректей бой бергенче, теменедей акыл берсин» деп, адамдын акылы, өнөрү жогору коюлган. Бою өтө эле узарып кеткен өспүрүмдү нан жапкан жеңче менен үч жолу башына чаап, ырымдап койгон.

Эркек баланын кашына осмо койбойт, багы көгөрбөй калат деп тыят. Элдик ишеним боюнча, уул балага осмо койсо, кийин ал түрмөгө түшөт имиш же дагы бир жаман иштерге туш болот экен. Эгер кыздар жаш баланын кашына

ойноп жатып осмо коюп коюшса, ал баланын башын үч жолу тандырга тыгып ырымдап кайтарат. Өмүрүнүн узундугун камсыздоо үчүн балага мойнуна курун же жипти салганга да тыюу болгон. Салт боюнча оор кылмыш кылган, мисалы, эр өлтүргөн киши маркумдун туугандарынын алдына курун мойнуна салып барган, бул кааласаңар бууп өлтүрсөңөр да макулмун дегенди туюнткан. Ал эми жипти мойнуна салган адам асынып өлгүсү келет имиш, анты болот деп коркутуп, көзгө суук көрүнгөн ушул сыяктуу жоруктарды тыйып койгон.

Кембагалчылык турмуш күтпөсүн үчүн балага түшкө чейин жатканга уруксат берилбеген. Эркек бала жүккө отурбаган, антсе келинчеги сепсиз келет деп коюшат. Септин мол берилиши жигиттин бардар турмушту улантып кетишин шарттаган. Андыктан эр жигиттин келечегине анын кайын журту да, башкача айтсак, кайын журтунун тектүүлүгү, байлыгы, көп сандуу экендиги да кандайдыр бир деңгээлде таасирин тийгизээри эске алынгандан улам «Катын албай кайын ал» деген макал жаралган.

Балага берилген тарбиянын өзөгүн адамды урматтоо, адамдын кара башынын, өмүрүнүн, жашынын баалуулугун сездирүү түзүп турган. Жаткан адамдын үстүнөн аттаба, дасторконду тегеректеп отурганда сыртка чыккың келсе адамдардын артынан өт, отурган адамдын бутун болсо да аттап өтпө, айрыкча адамдын башын аттаба деген катуу тыюулар болгон. Аш-тойлордо өткөрүлгөн күрөштө жыккан балбан атаандашынын башынан аттап өтүп кетсе, жеңилген тарап «жыкса мейли, бирок эмнеге башынан аттайт» деп чыр чыгарган. Адамдын башы коюлгандыктан, төшөктүн да баш жагын, жаздыкты тебелеген эмес. Ал эми бала жаздыкка отурса артына сыздоок чыгат деп айтышат. Чогулган адамдарды сөөмөйү менен санабайт. Элдин көзүнчө чиренбейт, адамды карап керилип-чоюлбайт. Керилип-чоюлганда адамдын ичиндеги бүт жамандык сыртка чыгып, жамандыгы кишиге тиет экен, илгери бир киши көзүнчө керилип-чоюлган уулун атып салган дешет сыяктуу мисалдар айтылган.

Саламдашпай туруп сөз баштаба, ооз кесир сүйлөбө, эки кишинин ортосунан, улуунун алдынан кесип өтпө, жуугандан кийин колуңду силкпе, бата кылганы барган жерде оорулуунун абалын сураба, капталдан качырып сөз сүйлөбө, улуулардан сөз талашпа, эшикти тээп ачпа, эртең менен жаман сүйлөбө, төргө улуулардан мурун өтүп кетпе, дасторкон четинде бутуңду сунуп отурба, кишиге артыңды салба, оокат жеп бүткөндө өзүңдөн улуудан мурда кол аарчыба, намаз окуп жаткан адамдын алдынан өтпө, мунжу менен майыпка күлбө сыяктуу тыюулар элдин адеп эрежелерине айланып кетишкен.

Анткен менен адамды айланып чуркаганга карата да тыюу салынган, бул тыюунун себебин адам кандайдыр бир жамандыкка, кырсыкка кабылганда, алыс жактан келгенде башынан суу айлантып чачуу ырымы менен байланыштырууга болор эле. Адамдын башынан айлантылган суу бүт жамандыкты тазалап, өзүнө сиңирип алат деп санап, аны чачып жиберешкен. Кийин башка нерсени деле баштан айлантып, садага иретинде берип жиберүү колдонула баштаган. Эзелердин «айланып кетейин», «садагаң (болуп) кетейин» деген жа-

лынууларынын төркүнү ошондо. Ушундай себептен улам балдарга үйдү, адамды айланып чуркаганга тыюу салынып калган.

Балага тыюу салган ырымдардын бири – бул тагасына кол тийгизбөө. Тагасын ургандын колу калтырап калат деген ишеним бар. Элде жигиттин үч журту – ата журту, тага журту, кайын журту болот деп айтылат. Жогорудагы ишеним эненин төркүндөрүнө – тага журтка болгон сыйды, урматты билдирип турат. Эненин төркүндөрүн сыйлоо – бул энени сыйлоо дегендик эмеспи. Мындай сыйдын жообу – бул тага журттун жээнге карата болгон мамилеси. Кыздын балдарын анын төркүндөрү өзгөчө кадырлашкан. Жээн жерде отурбайт, антсе тагасы кембагал болуп калат дешкен. Тага журтунан жээни калаган нерсесин сурап алууга укуктуу болгон. Ошол себептүү «Жээн келгенче жети бөрү келсин» деген сөз чыккан.

Даңазалуу Махмуд Кашгари бабабыздын «Дивану лугати ат-түрк» аттуу сөздүгүндө *кыз* деген сөздүн *ургаачы жыныстуу, бойго жете элек же бойго жеткен жаш адам* деген бүгүнкү бизге белгилүү маанисинен сырткары *кымбат, баалуу* деген маанини да бериши белгилүү.<sup>24</sup> Андыктан баалуу, кымбат нерсенин катуу кайтарууда, бекем көзөмөлдө болушу мыйзам ченемдүү көрүнүш болгон. Мындан улам кыздарга карата тыюулардын арбын болушу бекеринен эмес. Төмөндө ошол маселеге да кайрыла кетели.

Эгерде эркек баланын анча-мынча тентектигине, бейбаштыгына көз жуумп, элдин «Уул болсоң шок болгун, шок болбосоң жок болгун» деген эрежесине шылтап, кечиримдүүлүк менен мамиле жасалса, тескерисинче, кыздын тарбиясынын жооптуулугу артыкча болгон. Анын башкага бүлө болуп кетиши дайыма көңүлгө тутулган. Үй-бүлөнүн туруктуу мүчөсү деп эсептелбегендиктен, кызга табактын түбүн жалатпаган, антсе ошол үйдүн ырыскысы кетип калат деп эркек балага тазалаткан. Ошол эле себептен, тагыраак айтканда, төркүнүнүн бүт байлыгын шыпырып алып кетпесин үчүн кызды күйөөгө узатканда, себине шыпыргы кошуп бербеген. Начар тарбия алган кыз күйөөгө барса ата-энесин гана эмес, бүт айылын, уруусун сөзгө калтырган. Андыктан кыздын кылык-жоругун, баскан-турганын үй-бүлөсүндөгүлөрдөн сырткары тууган-уругу да тескеп турган. «Кызга кырк үйдөн тыюу», «Кыздуу болсоң көздүү бол» деген макалдар ошол себептүү чыккан.

Кызды жаштайынан үй тиричилигине үйрөтүп, адептүүлүккө, тыкандыкка, тазалыкка тарбиялаган. Күн чыкканга чейин уктаган адамдын ырыскысы кем болот деп, кызды таң эрте тургузуп үйрөткөн. Таң жылдызы бар маалда ырыскыңды тилеп кал деген. Ырыскы таза жерге гана түшөт деп, «Таң саардан короону шыпырса, «жүзүң мендей таза болсун» деп шыпырылган жер батасын берет экен» деп кызыктырган. «Кыздуу үйдө кыл жатпайт» деп үйдүн тазалыгына кыз жооп берген. Бирок кечинде үй шыпырбайт, түн ичинде үй шыпырып,

<sup>24</sup> Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. – 319-б.

шыпырындысын төксө, ырыскы кошо кетип калат деп коюшат. Жин-шайтан уялап албаш үчүн шыпырындыны үйгө түнөтпөйт. Бактысы топтолуп калат (шыпырган кыздын) деп шыпырындыны топтобойт. Шыпырынды үйүлсө кепсөз, башкача айтканда ушак көбөйөт деген ишеним да бар. Илгери бир мергенчи кийикти мээлеп, атайын десе, ал: «Эгиз улактарым бар эле, эмизип, кайра өзүм келейин» деп сураныптыр. Ишенбей койсо: «Калп айтчу болсом чыгарылбай калган шыпырындыдай болоюн» деп карганыптыр деген уламыш айтылат. Адатта үй шыпырганда төрдөн улаганы көздөй шыпырат, тескерисинче төрдү көздөй шыпырса, душманы көбөйөт деп коет. Бирөө келгенде үйдү чаңытып шыпырып калуу мейманды жактырбагандык катары бааланат, антсең мейманга зар болосуң дейт. Ал эми конок барда үй шыпыруу аны кет дегенге барабар. Үйдөн бирөө алыс сапарга кеткенде артынан дароо үй шыпырбайт. Аял киши шыпыргыны тепсесе күйөөсү өлөт имиш. Эки шыпыргыны бир жерге койсо ата-энеси бир күндө өлөт деп коркуткан. Шыпыргыны тике койбойт, антсе душманынын башы көтөрүлөт деп, дайыма жаткырып коюу талап кылынат.

Үй ичинин тазалыгынан сырткары кыздын милдетине идиш-аякты таза кармоо да кирген. Казанга салып идиш-аяк жуубаган, аларды калдыр-шалдыр добушу жок жууп, идиш-аяк кагышса ырыскы качат деп үйрөткөн. Анын үстүнө кагышкан учурда идиштин чети учуп, кетилип да калган, ал эми чети кемирейген идиштен тамак ичсе ырыскысы кемип, аз жашап калат деген. Ошол себептен чети учкан идишти ыргытып жиберүү сунушталат. Бул буюмду адамдан артык көрбөй, көр дүйнөнү аянбай урунуп, пайдалануу керектигин көрсөтөт. Идиш-аяк сынса кайгырбаган, жаңы идишти пайдаланса жаңы ырыскы келет деп ишенген. Казанды жууган соң жугундуну казан менен төкпөйт, антсе ырыскыны казаны менен төгүп салганга барабар болот экен. Кыз бала оокат жасап жатып тамагын утуру сузуп жеп турса казандын түбү тешилгиче турмушка чыкпайт деп зекиген. Тамак жасап жатып аралаштырган соң, кепкирди казанга какпа, казанды какса ырыскы качат, казанга чөмүч менен кепкирди чогуу салып койбо, күндөштүү болуп каласың деген. Түнү идиштерди жуксуз калтырып койгонго да болбойт. Себеби алар таң атканча Меккеге барып дуба алып келишет экен. Эгерде жуулбай калса, кирмин деп уялып, бата албай калат деген ишеним бар. Албетте, бул ишенимдердин элибизде ислам дини кабыл алынгандан кийин жаралгандыгы шексиз. Кыздын жугундуну итаякка куйганы абдан сооптуу иш деп саналган, анткен кызга иттин батасы тийип, бактылуу болот деп коюшат. Бирок кыздын дасторкон какканы үйдөгү берекени качырат деп каралып, эркек балдарга кактыруу сунушталган.

Кыргыздардын отко карата тыюулары уул балага да, кызга да бирдей эле тиешелүү болгондугуна карабай, көбүнчө кыздар очок боюнда болгондуктан, биз отко байланышкан тыюуларды да кыздарга карата бермекчибиз. Кыргыздар «Отту теппе, шамалды сөкпө» деген тыюуну Кудайдын өзүнө таандык кылып эсептешкен. Оттун өзүнө карата эле бир канча тыюулар бар. Мисалы, отко суу сээп өчүрбөйт (оттун жаны өлөт дейт), отко түкүрбөйт, ыплас нерсени салбайт,

отту бут менен тээп ичкертпейт, ырыскы качат деп очоктон от чыгарбайт. Казан-аяктын жугундусун очокко төкпөйт. От жакканда «сүйлөсө» (тырс-турс эткен үн чыкса) май чачып коет. От түгүл анын күлүн да тебелебейт, беймаалда күл төкпөйт, күлгө даарат ушатпайт, антсе сезгенип калат дешет. Жакшылык менен жамандык (мисалы: той менен өлүм) бир күндө болуп калат деп күлдү шыпырынды менен кошо албайт. Уулду үйлөгөндө тойдон кийин, жаңы келиндин аягы оор болсун үчүн үч-төрт күн коломтодон күл чыгарбайт. Отко койгон түпкүчтү тебелебейт, тулганы теппейт, антсе ырыскы качат жана буту оорукчан болуп калат деп коет. Отту учтуу нерсе менен да көсөбөйт, көсөөнүн учунун ийилип турушу ушул себептен болсо керек. Булардын баары тең элдин аң-сезиминдеги оттун ыйыктыгы менен түшүндүрүлөт.

Кыз бала кара кийим кийбеген, чачын жайып жүрбөгөн, булар аза күтүүнүн белгиси катары каралган. Тизесин кучактап отурбаган, бул жесирликтин белгиси деп бааланган. Кызга бутун кайчылаштырып отурганга, элдин көзүнчө чалкасынан жатканга, бутун талтайтып отурганга тыюу салынган. Аял киши мандаш токунуп олтурбайт, мынтип эркектер гана отурушкандыктан, аялдын үйдөгү бийликти колго алгандыгы катары саналган. Анын кийин толгоо тартканда толгоосунун оор болору менен байланыштырылган себеби да бар. Уул баланын кийимин, ошондой эле күйөөсү бар келиндин кийимин да кыздар кийбеген. Кыз киши эркек баланы теппейт, эркек адамдын үстүнөн, кийиминен аттабайт деген тыюулар бузулбай сакталган. Кыз киши эркек баланын кийимине отурган эмес.

Кыз кезинде кашын терсе атасына берген ашы арам болот, ал эми турмушка чыккандан кийин тербесе, күйөөсүнө берген ашы арам болот деп коюшкан. Турмушка чыккан учурда кыздын кашын жеңелери терип беришкен. Кашына осмо койгондо, ортосун сөзсүз бириктирип коюу керек, антсе ата-энесинин өмүрү узун болот экен. Ошондой эле чачын да кыркпаган, анткен кыз өзүнүн багын кыркат деп тыйышкан. Чачты караңгыда, элдин көзүнчө тарабаган. Караңгыда күзгүгө да каранбайт. Сынык күзгүгө да көрүнбөгөн, антсе бактысы жарым болуп калат деп коюшат.

Кыз бала эркек кишиге тике карабаган, эркек менен кол алышып көрүшпөгөн. Бирөөнүн көзүнчө керилип-чоюлбайт, керилгени эрге тийгиси келгендин белгиси деп тыйган. Оозун аңырдай ачып эстегени бейадептик катары каралган. Эркек адамдын алдын кесип өтпөйт, эркектин жолу буулуп калат, айрыкча бош чаканы кармап өткөнү жамандыкка жорулган. Адептүү кыздар сууга баратканда эркектер алдынан чыгып калса, алар өтүп кеткенге чейин жол четинде аларды тике карабай, жер тиктеп ыйбаа кылып турган. Кыздар түн ичинде сууга барбайт, эгер барууга туура келип калса, суу алып жатып «Бисмилла» деп айтып, сууга үч кара ташты салып койгон. Суу ташыган апкечти (баканды) аттаганга да тыюу салынган, мунун себебин биз бакан баланы, эркекти туюндурганы менен байланыштырабыз. Кыздын отуруп-

турганы, тамак ичкени, мейманга чай сунганы, бирөөлөр менен саламдашканы, сүйлөгөнү, күлгөнү – баары көзөмөлдө болгон. Мындай көзөмөл кыздын адептүү өсүшүнө, жакшы жар, эне болушуна көрүлгөн камкордук катары гана каралган. Кыргыздардын «Атасы жиндинин – бири жинди, Энеси жиндинин – баары жинди» деген макалы бала тарбиялоодогу аялдын ролу тууралуу эң таамай айтылган сөз деп айтсак жаңылышпайбыз.

### **Өзбектерде**

Өзбектер балдарды өтө жакшы көрүшөт, муну түрдүү адабий жана тарыхый эстеликтерден сырткары алардын күндөлүк турмушуна баам салган ар бир инсан байкай алат. Улуу Ата мекендик согуш жылдарында дал ушул өзгөчөлүк толук ачылып көрсөтүлдү. Согуш жүргөн аймактардан көчүрүлүп келген миңдеген балдарды өзүнүн ансыз да көп сандуу үй-бүлөсүнө батырып, асырап алган адамдар, бир канча улуттардан турган интернационал үй-бүлөлөр тууралуу көп эле жазылып, көрсөтүлдү окшойт. Бул көрүнүштүн негизин көп балалуу болууга умтулган көөнө салт түзүп турган эле. Эл оозунда айтылган «Жетимдин акысын жебе, жесе тешип чыгат» деген көз караш да кандайдыр бир деңгээлде себепкер болсо керек. Ошону менен бирге өзбек эли балага тарбия берүү боюнча бир катар эрежелердин жыйнагын да өз турмушунда колдонуп келгенин айта кетпесек болбойт.

Орто кылымдардагы мусулман мыйзамдары боюнча баланы, айрыкча уул баланы тарбиялоо катаалдыгы менен айырмаланып турган: «Бала өзүн биле баштагандан тартып анын турмушундагы маанилүү адам болуп атасы саналат. Эртең менен бала атасы жаткан үйгө келип, анын колун өөп, эки колун бооруна алган бойдон көрсөтмөнү же кеткенге уруксатты күтүп турат. Атасы маңдайына отурганга уруксат бергенге чейин далай жыл өтөт, бирок андан кийин да бала сүйлөшүп жатып атасынын сөзүн бөлгөнгө же үнүн бийик чыгарганга даабайт. Атасы уулун мусулман баласы билүүгө тийиш болгон бардык нерсеге үйрөтөт. Алты жашында баласы эл жеген табактан оокатты оң колу менен гана алуу керектигин, тамакты шашпай жеп, жакын турган ашка ыраазы болуп, дасторкондогу таттууларга чогуу отургандардын башынан ашырып кол созбоо керектигин түшүнөт...»<sup>25</sup>

Атасы адептик эрежелерге үйрөтүп эле тим болбой, баласына сөзсүз түрдө кандайдыр бир кесипти, өнөрдү үйрөтүүгө аракеттенет. Өнөр менен кесип үйрөнүүгө болгон умтулуу «Өнөрлүү ач калбайт», «Өнөр үйрөнүш үчүн да өнөр керек», «Мактанба, каз, өнөрүң аз» сыяктуу элдик макал-лакаптарда да камтылган. Эмгек тарбиясы балдарга өтө жаш кезинен тартып берилет. Жарганатты (куршапалок) кармап алган учурда кыздарга карыштатып койсо,

---

<sup>25</sup> Т. И. Искадаров, В. И. Исхаков. Здоровый образ жизни: восточные традиции и современность. – Т.: Медицина, 1989. – 68-б.

жакшы чебер болот деген ишеним кыздар үчүн тигүүчүлүк кесиптин жогору бааланганын көрсөтүп турат. Тигүүчүлүккө үйрөнүп жаткан кыз биринчи тиккен көйнөгүн сууга салып жиберсе, жакшы чебер болот деп айтылат.

«Баланы ишке буюр, артынан өзүң жүгүр» деген макал бала кандайдыр бир ишке көнүккөнгө чейин кемчилик кетирип коюшу мүмкүн экендигин, демек, аны көзөмөлдөп, жеке үлгүсү менен үйрөтүү зарыл экендигин туюндуруп жатат. Бирок, баланы урганга тыюу салынат, жаш баланы башына урса, баш баласы чарчап калат деген ишеним ооздуктап турат. Элде баланы эле эмес, ар кандай адамды жүзүнө урса, Кудайдын ачуусу келет деп айтылып калган.

Бирок баарыдан да кыздын тарбиясына өзгөчө көңүл бурулган. Анткени аны бирөөнүн бүлөсү катары карап, «Кыздуу үйгө кырк ат байланар» (өзб. «Кизлик уйга кирк от бойланар») деп, муну мыйзам ченемдүү көрүнүш катары караган. Андыктан эртеби-кечпи ата-энесинин үйүн таштап, башка чөйрөгө түшөөрүн эске алуу менен кийин уят болбогондой тарбия берүү жоопкерчилиги турган. Бул милдет кыздын энесине жүктөлгөн, анткени, «Аркагын көрүп бөзүн ал, энесин көрүп кызын ал» (өзб. «Аркогини кур, бузини ол, онасини кур, кизини ол») деп айтылгандай, жоопкерчилик кыздын энесинде болот. Андыктан, кызга карата тыюулардын көп болушу өтө деле таң калыштуу эмес. Төмөндө алардын айрымдарына токтоло кетелик.

Тыюулардын бир тобу кыз баланы тазалыкка тарбиялоо максатында жаралгандыгы байкалып турат. Алсак, чачтын өзүнө байланышкан тыюулар эле канчалык мааниге ээ... Негизи, чачтын узун болушу кыздын сулуулугунун негизги белгилеринин бири катары каралган. Ошондуктан кыздарды уктаардан мурун жоолук салынып жатканга үйрөтүшкөн, антпесең шайтан башыңы жалап коюп, чачың түшүп калат деп коркутушкан. Чачты курук тарап болбойт, эгерде антсе куру дооматка калат деп тыят. Дал ошентип тараган учурда чачтын көп түшүп, курук болгондуктан кийим-кечеге жабышып, андан тамакка түшүп калуу коркунучу бар. Чачты тараган таракта да жабышып чач калбаш керек, антсе иши чиеленишип калат, чечилбеген ишке кабылат деп коркутат. Муну таракты андан кийин да кимдир бирөөнүн пайдаланышы эсепке алынып жаткандай деп болжоого мүмкүн. Түшкөн чачын ажатканага таштаса чачы төгүлүп түшөт деп эскерткен. Түшкөн чачты отко жакканга да тыюу салынат, антсе, аркы дүйнөдөгү жакындары бул да келиптир деп ойлоп алышат деген жана жин оорулуу болуп каласың деген сыяктуу түшүндүрмөлөрү бар. Мындай мамиле жасалып жаткандан кийин чачты кыркып, кыскартуу жөнүндө сөз болушу да мүмкүн эмес, чачыңды кескениң өз өмүрүңдү кескениң деп тыйып турат. Эгерде кыздар чачын кыркса да аны узартуу максатында гана кесет: кыркылган чачты жүзүмдүн алдына көмүп коюу менен жүзүм шагындай узун чачтуу болушуна ишеним артат. Жамгыр жаап өткөндөн кийин асманда жаа түрүндө пайда болчу түстөрдү өзбектер камалак, хасан-хусан (кыргызча асман жаасы, жез кемпирдин желеси, асан-үсөн) деп атап коюшат, аны көргөндө да кыздар чачын кыркса чачы узун болуп өсүп, жылт-жулт этип кулпуруп турчу болот деген ишеним сакталуу.

Чач сыяктуу эле тыюулар тырмакка карата да колдонулат. Шайтан уялап албасын үчүн кызга тырмагын узун өстүрүүгө тыюу салынган. Оозуна шайтан кирип кетпесин үчүн кыз эсинеп жатып оозун колунун сырты менен жаап алган. Алынган тырмакты отко салса болбойт, антсе тырмактын түзүлүшү бузулуп, отко күйгөн кездегидей тырышып калат деп айтылат. Тырмакты алып болгон соң босогонун түбүнө ташташ керек деген көз караштын дин менен байланышы бар, анткени, кыямат кайым күнү астананын түбүнө ташталган тырмактар дубал болуп өсүп, сактап калат деген ишеним белгилүү. Азыр көбүнчө короодогу жүзүмдүн түбүнө таштоону сунушташат. Башка бирөөнүн үйүнө барганда да тырмак алууга болбойт, антсе, урматсыз болот деп коюшат. Өз үйүндө жасачу ишин, болгондо да жеке тазалыгына байланышкан ишин бирөөнүн үйүнө келип кылып жаткан адамды кайсыл эле үй ээси сыйласын... Айрыкча шейшемби, шаршемби күндөрү тырмак алса, ошол адамга ак түшөт деп айтылат. Тырмак алган кайчыны да ойногонго, аны ачык бойдон калтырганга уруксат берилбейт, анткенде ата-энеси урушуп кетишет деп тыят, сыягы, бул коопсуздукту сактоо максатынан улам эле жаралса керек. Ал эми чач менен тырмакка карата болгон мындай мамилелердин себебин аларда жандын жайгашуу мүмкүнчүлүгү бар деп каралган анимисттик ишеним менен байланыштырып караганга болот.

Кыздар кичинесинен эле энесине тамак-аш жасаганга жардам берип, үй оокатына эрте киришкендиктен, идиш-аякка, аш-оокатка тийиштүү жумушка да үйрөтүшкөн. Шайтан жалап коёт деп, казандын, суунун бетин дайым жаап, идиштерди түнгө калтырбай жууп коюшкан. Идиш жууп жатканда катуу үн чыгара кагыштырып жууганга тыюу салынат, негизи, казан- аяктын кагышуусу үй-бүлөдөгү мамилелердин бузулушу, ынтымактын кетиши катары бааланат. Кийин кеп-сөзгө калбасын үчүн кызды идиш-аякты калдыратпай (өзб. *шакур-шукур килмай*), дабышсыз жууганга үйрөтүшкөн. Кепкирди казанга какпа, какырап каласың деп тыят. Кечки тамакты ичкен соң сөзсүз идиш-аякты таза жууп коюу талап кылынат, эгерде антпей, жуксуз бойдон калса, үйдөгү эркек адамдын иши жүрүшпөй калат деп эскертишет. Анын дагы бир варианты боюнча, казан жуулбай калса, түн ичинде кыдырып учкан периштелер казандын жугун көрүп, оокаты бар экен деп санап, эртеңки күнгө ырыскы таштабай кетип калышы мүмкүн деп каралат. Казанга май куюп жаткан учурда эмне тилеген болсо аткарылат деп көндүргөн.

Сүттү кечинде берсе, малдын желини ооруп калат, айран (өзб. *катык*) уютканда идиштин үстүн эркек кишинин шымы менен жаап койсо жакшы уют деп эскертип турган. Үйгө туз сурап келсе, урушуп калат деп бербеген же калемпир сураганда урушуп кетет деп колуна карматпай, жерге коюп берген эрежелер аткарылган. Бул, биздин оюбузча, экөөнүн тең ачуу заттар экендиги менен байланыштуу болушу мүмкүн. Анткени, каардануу, жинденүү деген түшүнүктөр да ачуу деп аталат эмеспи. Ачуулуу (өзб. *баджахл*) болуп калбоо үчүн бычактын учу менен сайып алып, тамакты же мөмөнү жегенге да тыюу салынат.



Кыздарга салынган тыюулар жөнүндө улантып айтсак, жайылган төшөктүн үстүнө отурганга карата тыюу бар. Мындай учурда кызды себиң аз болуп калат деп тилдешет. Ал эми дайыма төргө отурган кыздын себи көп болот экен. Себи аз кыздын барган жеринде тили кыска болору түшүнүктүү. Ушинтип коркутуу менен кызды көрпө-төшөктү дароо жыйыштырып, жыйып салганга көнүктүрүшкөн. Төшөктөн сырткары жаздыкка отурганга да тыюу салынат. Анткен учурда кыздын ата-энеси өтө көп мээнетке кабылат деп коюшат. Биздин жоромолдошубуз боюнча, адамдын пайдаланган төшөнчү-орундарынын ичинен жаздык сыйлуу бөлүгү деп каралгандан улам, ушул тыюу келип чыкса керек. Анткени, жаздыкка адамдын денесиндеги эң сыйлуу бөлүк – баш коюлат. Демек, жаздыкка отуруу – бул башка отуруу, жаздыкты аттоо – башты аттоо катары каралып жатат.

Өзбектерде адамды аттоого да катуу тыюу салынат. Мындай тыюу кыргыздарга да тиешелүү. Кыргыздарда эрин чанып, башкага тийип кеткен аялдарды «эринин башын аттады» деп коюшат. Демек, ушундай түшүнүктөрдөн улам жаздыкка отурууга тыюу салынып жатат. Албетте, күйөөсүнүн башын аттап, чанып, ажырашкан келиндин ата-энесинин көп мээнетке кабылышы белгилүү. Ошондуктан кыздарды жаш кезинен тарбиялап, жаздыкка отурсаң артыңа жара чыгат, тепсең башың ооруй турган болот деп коркутушат.

Ал эми кечинде жатарга төшөк салган кезде жаздыкты кыбылага (батышка) баштантып салуу адаты ислам дининин таасиринен улам пайда болгон, анткени мусулмандар үчүн ыйык шаар Мекке ошол тарапта. Тескерисинче, кыбылага бутуңду сунуп жатсаң, Кудайды тепкен менен тең болот деп тыюу салат. Отурган адамдын алдынан өтүп болбойт, ошол отурган адамдан мурун өлөт деп эскертип тарбиялаган. Балдарга колун башына жаздап жатканга да тыюу бар, антсе душмандарың башыңа чыгат деп эскертет. От менен ойногон баланы түнү төшөккө сийип коёсуң деп коркуткан.

Өзбек кыздары өзү барган жеринде бактылуу болууну самап, бир катар ырым-жырымдарды аткарган. Бактысын тигип албоо үчүн турмушка чыкпаган кыз көйнөгүн тиккен эмес. Эркек балдардын ортосунан кыз киши өткөн эмес, бул анын бактысын эркектерге тарттырып коюу коркунучу менен байланыштырылат. Тоюнда жамгыр жаабасын үчүн кыз бала кырмычык (өзб. *какирмоч*) жеген эмес. Кыргыздарда дал ошондой эле себеп менен мындай тыюу эркек балага карата болот, сыягы, муну эркек баланы казан-аяктан алыс кармоо үчүн чыгарышкан. Ал эми өзбектерде эркек адамдын казан кармап, тамак-аш жасашы андай деле өөн көрүнбөйт. Негизи, элдик ишеним боюнча кежир, ынжык адам турмуш курганда тоюнда күн жаайт деп айтылат. Болочок кайненеси менен урушуп калбаш үчүн кыз оокат жасап жатып кепкир менен чөмүчтү бир казанга салбаган, ошол эле максатта казандагы ашты аралаштыргандан кийин кепкирди, чөмүчтү казанга калтырбаган, антсе кайненеси кайнап (ачууланып) тура турган болуп калат деп айтылат. Үй-бүлөдө дасторкон үстүндөгү нанды тууроо кыздын милдети катары каралат, бирок кыз нанды өтө эле майдалап сындырса, кайненең майда сөздүү адам болуп калат деп

эскертишкен. Туура тарбия берүү максатында кыздын ар бир иши көзөмөлдө болгон. Тамак ичкен соң табактын түбүн кыз жаласа, кайненесиз болуп калат деген ишеним бар. Бирок аш жегенден кийин табактын түбүн чай менен чайкап ичирсе, кыздын болочок күйөөсү, уул баланын аялы сулуу болот деп да коюшат. Мындай тыюулар кыз турмушка чыккандан кийин деле сакталып кала берген.

Өзбек кыздары күн сайын таң саардан туруп эшик шыпырган, бул адат азыркы кезде да сакталып келүүдө. Эшик таптаза болгондугуна карабай шыпырылат, ал тургай көчөгө чейин суу чачылып, шыпырылат. Мындай аракет шыпырылган жер: «Сен менин жүзүмдү ачтың, сенин жамалыңды Алла ачсын!» деп айтат экен деген ишенимге негизделген. Эшик шыпырганда *Ла илаха иллаллоху Мухаммададур росувлуллох* (Алладан башка кудай жок, Мухаммед – анын элчиси) деген келмени кайталап жатып шыпырса, анда ыйык Каабаны 3 жолу айланган менен барабар болот деп тарбиялашкан. Кыздарды ар күн сайын эртең менен эшикти тазалаганга үйрөтүп жатып: «Шыпырып жатып: «эртең той» деп шыпырса, ошол күнү тойдой өтөт» деп тарбиялашкан. Бул күнү да, эртеңки күнү да тойдой өтүшүн каалаган кыздын кандай ынтаа менен шыпыргандыгын, эшиктин кандай таза абалда болгондугун элестете берсе болот. Эгерде эки кыз бир короону шыпырышса, анда абысын болуп калышат деген сөз бар. Себеби, өзбектерде бир короодо эле бир нече үй-бүлө жашап, абысындар чогуу иш кылышары белгилүү.

Короону шыпырып жатып шыпыргыны эки тарапты карата шыпырса, ата-энең ажырашып кетет деп тыйган, дал ушинтип шыпырган учурда чаңдын абага бырыксып көтөрүлүшү белгилүү эмеспи... Буту оорукчан болуп калбасын үчүн күл төгүлгөн жерди тебелегенге тыюу салынган. Ошондой эле кирдин суусун (өзб. *магзава*) төккөн жерди тебелеп же аттап өткөнгө болбойт, иши жүрүшпөй калат деген ишеним да белгилүү. Дааратканага киргенде да мурунду же кулакты тырмалап, чукулап, кашыганга болбойт, жара ташып кетет деп айтылат. Демек, ушундай ишенимдер аркылуу өздүк гигиена маселеси чечилгендигин айта кетсе болот.

Өзбектер үй ээси болгон эркек адамды жогору коюп, аны үй-бүлөнүн багуучусу катары санашат. Демек, анын иши жүрүшпөй калышы бүтүндөй үй-бүлө үчүн зыян катары бааланат. Канчалык гана көп болбосун, аял кишинин тапканынын берекеси жок деп каралышы да эркектин ролун белгилеп көрсөтүп турат. Өзбек аялдары кир жууп жатканда эркек кишинин кийимин биринчи жууганды эреже катары тутунушат, эркектин киринин аялдын кийиминен кийин жуулуп калышы эркектин үйдө кадыры болбой калышына алып келчү иш катары эсептелет. Аялдын эркек кишинин колдонгон буюмдарынын үстүнөн аттап өтүп кетиши дагын иштин жүрүшпөй калышына алып келчү жорук деп бааланат.

Өзбектердин балдарга тарбия берүү системасында тамак-ашка байланышкан ишенимдери, тыюулары да арбын, алардын көпчүлүгү эң башкы азык болгон нан менен байланыштуу. Ал тыюулар нан жасоого киришкенден тартып

эле башталат. Алсак, өзбек аялдары камыр жасап жатып ал жерден жети кадамдан алыс кетпейт, колун жуубай туруп башка жумушту жасабайт. Эгерде антсе, күйөөсү үстүнө аял алат деген ишеним бар. Ошол эле коркунучтан улам камырды бүктөп, кабаттап жайбайт. Эки жолу турмуш кургандан сактанган өзбек келини тандырга да эки көсөөнү салып иштетпейт. Камыр кылып болгон соң колун агын сууга жуубайт, суу менен кошо береке агып кетет деп сактанат.

Нан жасалчу супураны эч качан куру коюп болбойт, антсе ырыскы качат же ошол супура ээсинин баласы кор болот деп ишенишет. Эң кур дегенде бир ууч болсо да ун турушу керек деген шартты сакташат. Эркек киши урунган бычакты супурага салганга тыюу салынат. Супураны ким жайган болсо, кайра ошол адам жыюусу зарыл. Эгер кандайдыр бир себептерден улам башка бирөө жыйып калчу болсо: «Ээси тойго кеткен» же «Супураны жайган аял тойго кеткен» деп туруп жыят. Антпесе супура «мени жайган ээм өлгөнү кетиптир» деп ойлойт экен дешет. Камырды үзүп, зубала кылып жатканда камырдын майда бүртүкчөлөрү супуранын бетине чачырап кетсе, мейман келет экен деп жоруйт. Колундагы наны түшүп кетиши да меймандын келишин кабарлайт. Нан уктап калат деп, камырдын үстүнө жамбаштап жатпайт. Нан жабуу үчүн жуурулган камырды ачысын үчүн үстүн жылуу ороп коёт, бирок, эркектин кийими менен жабуулабайт, антсе ошол киши дүйнөдөн кайткан учурда анын ичи камырдай көөп, шишип кетет деп коркутат. Камыртурушту (ачыткы) бирөөгө бербейт, ар ким өз ачыткысы менен нан жасоосу керек. Бирок кокус берүүгө туура келип калса, күн көрсөтпөй берет, антпесе, наны түшө бере турган болот экен. Нан түшпөсүн үчүн нан жаап жаткандын артынан да өтүп болбойт. Тандырдын ичине мышык кирип, аралап койгон учурда да нан түшчү болуп калат деп этияттанып, тандырдын оозун ачык койбогон, кокус ачык калса, нан жабаардан мурун ысырыктап алган.

Жаңы тандыр курганда эң алгач самса жабыш керек, антпесе сакоо болуп калат деген ишеним бар экени белгилүү. Дасторконго эң алгач нанды коёт, аны сөзсүз жуп (эки, төрт, алты) коюу талап кылынат. Нан тескерисинен көмөрүлүп калса, иши тескери (дагы бир айтылышы боюнча береке) кетет деп тилдеп, оңдоп коюшат. Балдарды нанды тебелесе же аны дааратканада отуруп жесе, көзү көр болот деп коркутат. Нанды эле эмес, анын үбөлөндүсүн, күкүмүн да басканга болбойт, «Нон хам нон, (нон) ушок хам нон» деген макал аны эскертип турат. Кыргызстандын түштүгүндө жашаган кыргыздар да нандын күкүмүн *ушак* деп аташат. Аны шыпырбай туруп үстүнө төшөк салып жаткан адамды басырык басат деген ишеним бар.

Азыркы учурга чейин жигиттер аскерге кызмат кылганы кетип жатканда бүтүн нанды тиштетип, ага жип өткөрүп, дубалга илип койгон ырым сакталган. Мындай ырымды аткаруу менен ал адам нандай азиз болуп жүрсүн деген ниет билдирилип, нан ошол тиштеген адамдын келишин тилейт, ырыскы чакырат деген ишеним жайылган. Качан гана ошол тиштеген киши келгенден кийин нандын калганын өзүнө жедирип коёт.

Эл арасында тамактын алды жана акыркысы тууралуу да бир катар ишенимдер жашап келүүдө. Кадимки эле күндө жасалып келген тамактын эң алды менен куюлганы сыйлуу, берекелүү деп саналгандан улам, ал үй ээсине таандык бөлүк катары каралат. Адеп куюлар замат ал үйдүн кожоюнунун алдына тартылып, ал биринчи болуп ооз тиет. Тамак-ашты бышырган аялы же кыз-келини да тузун гана татып көргөнү болбосо, алдын өзүнө куюп иче албайт. Ошондон уламбы, кыздарга карата: «Тамак бышырып жатып казандан этин (же картошкасын) элден мурун алып жесе, бирөөнүн ырыскысын жеген болот, андай кыз өмүр бою мээнетте калат» деген тыюу ар дайым күчүндө. Мындай эреже үйгө меймандар келген учур үчүн тиешелүү эмес: мүмкүн, аялы алдын күйөөсү үчүн куюп койсо да тамакты алгач конокко тартат. Бирок, мындай нерсе мейманга билгизбей жасалып, адатта ырым-жырымды карманган үй-бүлөлөргө тиешелүү көрүнүш. Бул тууралуу иран тилдүү элдердин XI кылымга таандык адабий мурасы болгон «Кабус-наамада» да: «Тамак куюуну конокко байкатпай буюргун. Сезимтал жандын адаты эки түрдүү болот: айрымдар тамак куюлган табакты биринчи болуп өздөрү алат. Андан кийин тамакты өзгөлөргө сунат. Кээ бирөөлөр алгач келген тамакты башкаларга сунат, андан кийин өздөрү алат. Кийинкиси чындыгында асылзаада, ак көңүл адамдардын иши. Ал эми мурункусу көңдөй, кем акыл жандын иши»<sup>26</sup> деп бекеринен айтылбаса керек. Эгер оокаттын алды тууралуу ушундай ишенимдер жашап жатса, анын акырында калганы деле өзүнчө мааниге ээ. Тамактын берекеси, куту калат деген көз караштан улам анын калганын да калтырбай жеп коюу талап кылынат. Эркек балдар көбүнчө эрте тоюп, оюнга шашып туруп кетип калгандыктан, дасторконду жыйноо, табактын түбүн тазалоо кыздарга жүктөлгөн. Ошол себептүү кыз балдарды тамакты (нанды, чайды) калтырып койсо, кийин күйөөсү таштап кетет, тескерисинче, чайдын акырын ичсе, кайненеси жакшы көрөт деп үйрөтүшкөн.

Кийимди кийүүдө да айрым бир эрежелер, тыюулар сакталып, көңүлдөн чыкпашы талап кылынат. Ар кандай эле кийимди оң кийүү, башкача айтсак, оң тараптан кийүү эрежеси сакталат. Алсак, көйнөктү кийгенде колду адегенде оң жеңине салып, анан сол колду салат. Кийимди оңунан кийүү менен ишинин оңунан чыгышына ишеним артат. Тескерисинче, кандайдыр бир жакка аттанып жатып кийимдеринин бирөөсүн сол жактан кийип алса, начар, жагымсыз иш (өзб. *нохушлик*) күтүп турат деп чочулайт. Бут кийимин кийип жатканда да сол бутунукун биринчи кийип алса, иши тескери болот, оңунан келбейт деп кыжалаттанат. Кийимди тескери кийүү сол тараптан баштап кийүү дегенди эле билдирбейт, бул кийимди оңунан эмес, оодарып, тетирисинен кийип алууну да туюнтат. Бул да адамдын ишин тетири кылчу себеп катары каралат. Мындан чочулап, кийимди дайыма оодарып чечип салбай, кайра кийгенге ылайыктап, оңунан чечүү сунушталат. Балдарды буга үйрөтүү үчүн кийимди тескери чечсе бактысыз болуп калат деп коркутат. Ошондой эле көйнөктүн (башка кийимдин

<sup>26</sup> Кабус-наама. – Фрунзе: Кыргызстан, 1983. – 36-б.

деле) жакасын тебелебе, ошол кийим ээсинин башы ийилип, кем болуп калат; бут кийимди үйдүн төрүнө койбо, үйдөн кут кетет деп эскерттип турушкан. Жаңы бут кийим кийгенде арыктан аттап өтүп койсо, тез жыртылбай, узак киет деп коёт. Ишемби күнү жаңы кийим кийгенге тыюу бар, антсе күйүп кетет деген ишеним чочулатып турат.

Жыйынтыктап айтсак, кыргыз жана өзбек эли өздөрүнүн жашоо шартына, диний ишенимине, дүйнө таануусуна ылайык көптөгөн тыюуларды иштеп чыгып, өз балдарын алардын негизинде тарбиялап келген. Бирок аларды балдардын ар бир аракетин, кыймылын тыйып-кысып турган күч катары түшүнүү туура эмес. Балдар тыюуларды кадыресе күндөлүк турмушунда эле ата- энесинен же улуулардан угуп, аларды эскертүү катары бир укканда эле көңүлгө түйүп алышкан да, аларды күн сайын кайталап туруунун зарылдыгы болгон эмес. Айрым тыюулар балдар эр жетип, чоңдордун катарына кошулгандан кийин деле табу катары өз күчүн жоготпой сактап кала берген. Ал тыюулар учурдагы адам укугу деген саясаттын таасири менен биротоло жокко чыгарылып кетпей, этнопедагогикабыздын арсеналынан орун алуусу зарыл деп санайбыз, анткени алардын баары тең ары балдардын келечеги үчүн, тарбиялуу өсүүсү үчүн салынганын, ары улуттук өзгөчөлүктү аныктап турарын көңүлдөн чыгарбоо керек. Тыюулардын бир тобунун баштапкы жаралуу себеби унутулуп, жаңы мааниге өтүп, бүтүндөй жыйыны элдин маданиятына, этикетине айланган.



#### **4. МАРКУМДУ УЗАТУУГА БАЙЛАНЫШКАН КААДА-САЛТТАР ЖАНА ЫРЫМ-ЖЫРЫМДАР**

##### ***Кыргыздарда***

Кыргыз эли өзүнүн көп кылымдык тарыхында өлүктү көмүүнүн түрдүү баскычтарын башынан кечиргенин колдо болгон фольклордук, тарыхый жана этнографиялык маалыматтар маалымдап турушат. Кыргыз эпосторунун ичинен байыркы ишенимдердин калдыгы көп сакталып калган «Манас» эпосунда өлүктү көмүү салтына көп көңүл бурулат. Айрыкча «Көкөтөйдүн ашы» эпизодундагы сөөгүн этинен ажыратып көмүү жөнүндөгү Көкөтөйдүн керээзи кызыгууну туудурат. Анда Көкөтөй өлгөндө аны:

Кылыч менен кырдырып,  
Кымыз менен жуудуруп.  
Чарайнага чаптатып,  
Шайингиге каптатып<sup>27</sup>

көмгөндүгү байкалат. Бул өлүктү көмүүнүн эң байыркы жолу болгон. Мындан байыркы бабаларыбыздын адамдын этине эмес, сөөгүнө көп маани бергендигин байкоого болот. Кыргыз эли көчмөн калк болгон менен маркумдарды көрүнгөн жерге (өлгөн жерине) кое берген эмес, аларды көмүү үчүн уруулардын өз мүрзөлөрү болгон. Бирок, турмуштагы ар кандай кырдаалдарда, алсак, жортуулдап же жайлоолоп көчүп-конуп жүргөндө өлгөн адамдын эти көпкө алып жүрүүгө жарабасын билип, сөөктүн өзүн гана көргө коюуга өткөн болсо керек. Кээде кандайдыр бир себептерден улам дүйнөдөн кайткан адамдын денесин издеп, аны кеч тапкан кезде сөөктөрдүн гана калгандыгы сөөктүн түбөлүктүү, эттин убактылуу экендиги жөнүндөгү ойго түртүшү мүмкүн. Эттеги ар кандай жарааттар негизинен тез эле айыгып, ал эми сөөктөгү жаракаттын айыгышы узакка созулары, анын залакасы кээде өлгүчө сакталышы да сөөктүн ролунун жогору экендигин көрсөтүүсү ыктымал. Кыскасы, жогоруда айтылгандар сыяктуу себептерден улам кыргыздар сөөктү гана коюуга өткөн деп болжолдосо болот. Өлгөндүн этин сөөгүнөн ажыратып көмүү жалгыз гана байыркы кыргыздарга эмес, Борбордук Азиянын бир топ элдерине таандык экени белгилүү. Бул салттын калдыктары азыр биздин лексикабызда сакталып калган. Кыргыздар «өлүк чыгаруу», «өлүк коюу» деп

<sup>27</sup> Манас. 3-к. (Сагымбай Орозбак уулунун вар. боюнча) – Ф.: Кыргызстан, 1981. – 11-б.



*Баткен районунун Кан айылынын көрүстөнү. (Сүрөт автордуку).*

айтпастан, «сөөк чыгаруу», «сөөк коюу» деп айтышат. Эчак өлгөн адам жөнүндө «сөөгү сөпөт болгон» деп айтылат. Эски жоосун «сөөк өчтү душманым» дейт. «Сөөк» деген сөз өлгөн адамга гана эмес, тирүүлөргө карай да айтылат. Келин алганда «сөөк алдым» деп, ден соолугу жакшы адамды «сөөгү таза» деп да айта берет. Эски кудалардын кайрадан жаңылап кудалашуусун «сөөк жаңыртуу» деп атайт. «Дос айрылат, сөөк кайрылат» деген макал да бар. Илгери балдарын молдого окууга бергенде «сөөгү меники, эти сеники» деп беришчү экен. Мына ушулардын өзү эле кыргыздардын түшүнүгүндөгү сөөктүн орду канчалык экендигин көрсөтүп турат.

Мындан улам сөөк коюлчу жайга – мүрзөгө карата да өзгөчө мамилелер иштелип чыккан. Көчмөндөр өз бейиттерин ыйык сактап, душмандарынан жашырып, коргошкон. Мүрзөнү бузуп, сөөктү коюлган жайынан козгоо өтө чоң кордук болгон. Сөөгүнүн кордук көрүшүнөн бабабыз Манас да чочулайт. Өлүм алдында жатып, Каныкей менен коштошкондо:

Өлүктөн өчүн алчуудай  
Көрүмдү ачып албасын,  
Жол үстүнө сүйрөтүп,  
Даңгыттарга жарбасын,  
Бул жагына сак болгун!  
Долум, кетмендеп көрүм ое көр,  
Бир адамга билгизбей,  
Кеңеш салып Бакайга,  
Билинбес жерге коё көр!,<sup>28</sup> –

<sup>28</sup> Манас: С. Каралаевдин варианты б-ча. – Б.: Турар, 2010. – 954-б.

деп эскертет. Ошондуктан Каныкей Эчкиликтин Кара зоосунда ар кандай амал менен Манаска жай даярдатып, анын сөөгүн «бир адамга билгизбей, жаңгыз жанга туйгузбай» коёт. Кайтып келгенден кийин, Бакайдын акылы менен теректен Манаска окшотуп тулку жасап, аны табытка салып туруп, элдин көзүнчө көмүшөт. Ошентип, Манастын кайда көмүлгөнү элге белгисиз бойдон калат. Сөөк коюлган жайды жашыруун сактоо, биринчиден, сөөктү кордотпоо үчүн жасалганын жогоруда айтсак, экинчиден, өлгөн кишинин кары жилигин мүрзөсүнүн үстүнө тикесинен сайып койсо анын тукуму майдаланып, баш көтөргөн адам чыкпай калат деген ишенимден улам болушу да мүмкүн. Башкача айтканда, маркумдун урпактарынын келечек тагдыры жөнүндө кам көрүүсү менен байланыштырсак болот. Мындан улам азырга чейин жашап келе жаткан мүрзөнүн кайда экенин кол менен көрсөтпөөчү ырым пайда болуп, эгер кокустан унутуп көрсөтүп алса, анда сөөмөйүнүн учун тиштеп жана таманы менен тебелеп «жазалайт». Бул ырымдын маркумдун сөөгү кайда коюлганын көрсөтүүгө тыюу салган мезгилдерден калгандыгына шек жок.



*Кара-Кулжа районунун Алайкуу өрөөнүндөгү  
Ой-Тал айылынын көрүстөнү. (Сүрөт автордуку).*

Дегеле өлүмдү, аза күтүүнү элестеткен ар кандай кыймыл-аракет, ишаратка тыюу салынган. Алсак, жаш бала таяк таянбайт, себеби ата-энеси өлгөндөр таякка сүйөнүп өкүрүшкөн. Жер таянып отурбайт, антип таянары жок жетимдер гана отурат дейт. Жакын адамыңдан ажырап каласың деп балага бөйрөгүн таянтпайт. Өлгөн адамга аялдар бөйрөгүн таянып алып кошок кошушкан. Бала жаагын таянбайт, бул да санаа тартуунун, аза күтүүнүн белгиси катары каралат. Үшкүрбөйт, үшкүргөн баланы «көйнөгүңдү уй жегир» деп тилдейт. Таңдайын такылдатса да урушуп, тыйып коет, себеби ата-энесин жеп, жээрге эч нерсе калбай калганда, таңдайын такылдатып калат деген.



Бала колун төбөсүнө албайт, жаш туруп өлөт дешет. Ошондуктан илгери жаш өлгөн адамга «колу төбөсүндө кетти» деп ыйлашчу экен. Жаш баланын колун артына алышы да жетимчиликтин белгиси. Ырас, «Колун артына алып эле басып калыптыр» деп андай көрүнүштү бекерчиликке жоруп жүрөбүз. Бирок монголдордо эркектер антип ата-энесинин көзү өткөн соң гана, үй-бүлөнүн башчысы жана тиреги болуп калганда басышат. Мына ошондуктан аталары балдары колун аркасына алып басып калса: «Мени өлдү деп жатасыңбы, эмнеге колуңду артыңа аласың?», – деп ачууланышат экен.

Кыргыздардын өлүктү өрттөгөн мезгили да тарыхтан маалым. Атактуу синолог, чыгыш изилдөөчү Н. Я. Бичуриндин «Байыркы мезгилде Орто Азияда жашаган элдер тууралуу маалыматтардын жыйнагы» аттуу эмгегинде энисейлик кыргыздар жөнүндө: «Өлгөн кишини көмүүдө беттерин тытышпайт, сөөктү үч катар ороп ыйлашат. Андан кийин аны өрттөшөт, сөөгүн чогултуп бир жылдан кийин көмөт»<sup>29</sup> деген маалымат берилген. Кыргыздардын каза болгондорду өрттөп, күлүн Манхазга (дарыянын аты) салып же желге сапырып жиберерин (тилибиздеги «күлүңдү көккө сапырам» деген опуза да ошондон калып жүрбөсүн...) 11- кылымдагы араб географы Идриси да белгилеген. Казак менен кыргыздарда кийин ислам динин кабыл алгандан кийин деле сөөктү боз үйдүн ичинде жууган соң сөөк жуулган жерди өрттөп, боз үйдү башка жерге которуп тиккен же такыр эле таштап койгон салт болгон.<sup>30</sup>

«Манаста» белгиленген өлүктү көмүүдөгү сакталып келген байыркы салттардын бири – сөөктү булгаарыга же кездемеге каптап, алыскы жерге алып барып көмүү болуп саналат. Эпосто Көкөтөйдүн гана сөөгү «чарайна менен чаптатылып, булгаары менен каптатылып» көмүлбөстөн, Манастын сөөгү дагы «супка салып оротуп, чарайна менен чаптатып, булгаары менен каптатып» көмүлөт. Мындан байыркы жоокерчилик заманда өлгөн адамды булгаары каптап көмүү кыргыздарда кеңири тараган салт болгон деп жыйынтык чыгарууга болот, бирок, биздин оюбузча, бул эл башчыларына гана таандык болгондой.

Эми эпостогу:

Ырчыларга мактатып,  
Ыжыктарга сактатып.  
Таратып дүйнө көбүмдү,  
Таштан коюуп сөөгүмдү.  
Чындай кылып төгүндү,  
Чыгарбай таштап сөөгүмдү,<sup>31</sup> –

деген саптарга келелик. Мындагы акыркы сапка китепте «бир кездерде өлгөн адамды көпкө сактап, кеч койсо, аны сыйлагандыктын белгиси катары эсептелген өңдөнөт» деп түшүндүрмө берилген. Биздин оюбузча, бул баарынан

<sup>29</sup> Н. Я. Бичурин (Иакинф). Байыркы мезгилде Орто Азияда жашаган элдер тууралуу маалыматтардын жыйнагы / Кыргыздар: Он төрт томдук. I том. – Б.: Бийиктик, 2011. – 12-б.

<sup>30</sup> Кыргыздар: Он төрт томдук. I том. – Б.: Бийиктик, 2011. – 213-б.

<sup>31</sup> Манас. 1-к. (Сагымбай Орозбак уулунун вар. боюнча) – Ф.: Кыргызстан, 1978. – 305-б.

мурун өлгөн адам менен анын бардык тууган-уругу, жек-жааты толугу менен акыркы ирет коштошуп алуусу үчүн түзүлгөн шарт. Маркумду көзү тирүүсүндө көрбөй калуу, аны менен коштошуп, топурак салбай калуу чоң өкүнүч болгон. Ага үлгүрбөй калгандар сөөктү эртерээк коюп салгандарга нааразычылыгын, таарынычын айткан. Маркум тирүү кезинде канчалык абройлуу же узак жашаган болсо, ошончолук аны тааныгандар, мамиле кылгандар да көп болгон. Алардын баары кыр-кырда көчүп-конуп жүргөндүктөн, сөөк коюуга өз мезгилинде үлгүрүп келе алган эмес. Ошондуктан сөөктү алар келгенче сактап туруу зарылдыгы туулган.

XVI кылымдагы автор Сейфи Ала-Тоо кыргыздары өлгөн адамдын сөөгүн табытка салып, бийик жыгачка илип койгонун байкаган.<sup>32</sup> Эгерде сөөктү алыс жерге алып барып көмүү керек болсо, ыңгайлуу учур келгиче убактысынча сактап койгон көмүүнүн бул түрү «аманат» деп аталган. Көкөтөй да кан болуп, элге таанылган адам, ошондуктан эл толук чогулмайынча көмбөй турууну эскертип жатат. Түшүндүрмөдө ыжык – үстү калканчылуу, жел тийбей турган сере – атайын жасалган салкын жай деп берилген. Мындай салкын жайда сөөктүн бузулбай, бир калыпта турушу түшүнүктүү. Көкөтөйдүн сөөгүн мына ошондой ыжыкта жалпы эл чогулуп келгенче (Манастын өзү отуз алты күндөн кийин барат) сактап туруп, анан гана көмүшөт. «Карынын сөзүн капка сакта, өлгөндө сөөгүн апта сакта» деген көөнө макалдын мааниси жогорудагыдай жагдайга барып такалаары анык.



*Боз үйдө кошок кошуп ыйлап отурган аялдар.  
(Сүрөт Э. Көчүмкулованыкы).*

<sup>32</sup> З. Мамытбеков, Э. Абдылдаев. «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. – Ф.: Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын басмаканасы, 1966. – 42-б.



*Боз үйдүн сыртында өкүрүп турган эркектер.  
(Сүрөт Э. Көчүмкулованыкы).*

Ислам дининин шарты боюнча өлгөн адамды тез убакытта, анын денесинин жылуулугу кете электе көргө коюу керек. Кыргыздар мусулманчылыкты кабыл алганына жүздөгөн жылдар өтсө да өздөрүнүн тээ байыркы замандардагы салтын биротоло унутуп койгон жок: маркумдун сөөгү азыр да эки-үч күндөн кийин гана чыгарылат. Азыр кыргыздар маркумду коюуда ислам дини менен кошо келген жол-жобону колдонорун белгилей кетүү керек. Бирок ошол эле учурда сөөк коюудагы салттар, эрежелер кыргыздардын көөнө көз караштары менен байланышкан ырым-жырымдар, ишенимдер менен коштолуп келерин да танууга болбойт. Кыргызда кошок кошуу жана өкүрүү маркумду узатуудагы эң маанилүү жана көөнө салттардын бири болуп саналат. Маркумдун жакын туугандары, аялдар боз үйдүн ичинде кошок кошуп ыйласа, эркектер сыртында өкүрүп турат. Бул салт бир нече себептерден улам, айрыкча ислам дининин таасири менен, Кыргызстандын бир топ аймактарында алда качан эле колдонуудан чыгып калган. Бирок Аксы, Алай, Нарын, Талас жана Ысык-Көл аймактарынын көпчүлүк айылдарында дагы деле маанисин жогото элек. Кошоктор жана кошуу салты тууралуу Э. Көчүмкулова жана С. Кайыповдун эмгектеринен кененирээк маалымат алууга болот.<sup>33</sup>

Ажал сааты жакындап калган адам жаны чыкпай, кыйнала берсе, аны бир нерсеге илинип жатат деп ойлошкон. Же жакын тууганын, же алыстагы

<sup>33</sup> Көчүмкулова Э. Тирүүнүн көркү сый болот, өлгөндүн көркү ый болот. Элдик кошоктор жана кошокчулар. – Б.: Борбордук Азия Университети, 2014.

Кайыпов С. Т. Түркияда жашаган памирлик кыргыздардын кошоктору. Лингво-фольклористикалык булак катары. – Б.: Борбордук Азия Университети, 2017.

бала-чакасын күтүп жатат деп, аларга кабар айттырган. Айрым бай адамдарды жыйнаган-терген дүнүйөсүнө илинип жатат деп, алардын баарын каткан жеринен алып чыгып, айланта жайып коюшкан. Тирүүсүндө адамдын канына забын болгон, башкача айтканда адам өлтүргөн киши жаны чыгаарда аябай кыйналып, өтө кыйынчылык менен жан берет деген ишеним бар. Көзү өткөн адамды анын жакындары түнү менен тегеректеп, карап чыгышат. Маркумдун башына шам жагып коюшкан, азыр электр лампочкасы эле жагылып калган. Өлүк жаткан үйдө отургандардын бирөө чүчкүрүп жиберсе, жанында отургандардын бири аны муштуму менен төбөсүнө жеңил уруп-уруп койгон ырымы бар. Адатта көзү өткөн адамдын бетин жаап коюшат да, жакын тууган-уругу жоктоп өкүрүп, ыйлап келишкенде көрүп көңүлү суусун, ишенсин үчүн жүзүн ачып көрсөтүшөт.

Балдарга өлгөн адамдын бетинен өөп коштошконго тыюу салган, антсе тиши түшүп калат деп коркуткан. Маркумду көргө коёрдо аны таза жууп туруп койгон. Сөөктү жууганга кирчүлөрдүн эң кичүүсү сууну таза идишке алып, жерге койбой көтөрүп келген. Келе жатканда идишти жерге коюп эс алса, дагы бир өлүм болот деп эскертишкен. Алып келген маалда суу жылытчу казан жуула элек болсо, жууп бүткөнгө чейин да жерге тийгизбей көтөрүп турат. Суу жылытуу үчүн саман, куурай сыяктууларды ырымы үчүн эле тутантып коёт, сууну ысытуу зарыл эмес. Казандагы сууга сөөмөйдү салып, текшерип да көрбөйт. Маркумду сууга алып жатканда сууну куйган адам сол колу менен куюп берет, сууну жаңы чайнек, жаңы чыны менен куют да, кийин аларды өзү алат. Эгерде маркум тирүүсүндө чагылган тийип өлгөн малдын этин жегенин билишсе, өлгөндөн кийин анын чачы менен тырмагын алып, өрттөп салышат. Мындай ырым аткарылбаса, ал көргө коюлгандан кийин 40 күнгө чейин (өлгөндүн карды жер астында кырк күндөн кийин жарылат деп коюшат) жамгыр токтобой коёт деген ишеним болгон.



*Табыт – Араван районунун Маңгыт айылы. (Сүрөт автордуку).*

Маркумга көр казуу эң сооптуу иштерден деп саналат. Көр казылып жатканын көрүп туруп башка жумуш жасаса, ошол иши арам болот деп коюшат. Мындан тирүүлөр үчүн жумуш эч качан бүтпөйт, көзү өткөн адамдын үй-бүлөсүнө көңүл айтып, маркумга топурак салуу эң маанилүү иш, парыз деп санаган көз караш байкалат. Сөөк койгону баргандар атайын идишке топурак салып, аны маркумдун башына, капталдарына төшөшөт. Казылган топурак көрдүн үстүнө үйүлөт. Аркы дүйнөгө барган кезде адамдын тирүүсүндө кылган бардык күнөөлөрү кечирилсе да, карызы кечилбейт деген ишенимден улам элден маркумдун кимден карызы бар экендигин сурап, аны төлөп берүүнү балдары же жакын туугандары моюнуна алат. Сөөк коюу үчүн бейитке баргандар кайтканда артына кылчайбай кайтышы шарт, антсе дагы өлүм болот деп чочулашат.

### **Өзбектерде**

Адам турмушундагы маанилүү деп саналган каада-салттардын, ырым-жырымдардын ичине маркумду акыркы сапарга узатуу каадасы кирет. Өзбектер маркумду *улик, мурда, жасад, майит, казо килган адам* деп атап коюшат да, маркумду узатуу толук түрдө ислам дининин эрежелеринин алкагында аткарылат. Негизи, үй-бүлөлүк турмушка байланышкан ырым-жырымдардын ичинен соңкусу болгон маркумду коюуга байланышкандары өзүнүн туруктуулугу, оңойлук менен өзгөрбөстүгү, консервативдүүлүгү менен айырмаланып турат. Бирок, белгилей кетчү нерсе, адамдын өмүрүн жыйынтыктаган бул соңку каадалардын ислам дининин эрежелеринин негизинде кынтыксыз аткарылып жаткандыгына терең ишенген карапайым өзбек адамы ошол эле учурда өз бабаларынын байыркы ишенимдери да биротоло унуткарылып калбай, турмуштан орун алып келе жатканын ойлоп да койбойт.

Эл оозунда «Кайда барсаң – Мамайдын көрү» деген сөз айтылып калган эмеспи. Ошол сөздүн төркүнү Мамай деген кишинин өлүмдөн качкан жоругу менен байланыштырылып жүрөт. Өлүмдөн сактанганы арга издеген Мамай кайда барбасын, көр казып жаткан адамдарга жолугат да, кимисинен сурабасын, баары тең бул көрдүн Мамайга казылып жатканын айтат. Демек, өлүмдөн эч ким качып кутула албайт, ар адамдын башына бир өлүм келери анык. Бирок пендечилик экен да, эч ким анын тезирээк келишин, өзүнө же жакындарына келишин каалабайт. Муну өзбек элинин өлүмгө, маркумду коюуга байланышкан ишенимдери, ырым-жырымдары көрсөтүп турат да, аларда ажалды өзүнө чакырбоого, аны алыстатууга болгон аракет байкалат. Алсак, балдарга кечинде же түн ичинде тырмак алууга, эки колун башына жазданып жатууга тыюу салынат. Мындай кылыктары ата-энесине өлүм тилеген жорук катары бааланат. Ал эми аш такта менен үбөлүктү (өзб. *уклок, жува*) тикесинен коюу чоң ата менен чоң энесинин өлүмүн каалагандык катары саналат. Өмүрдү кыскартат деген түшүнүктөн улам чай ичкен пиаланы көмкөрүп койбойт. Кир кийим жуулган суунун (өзб. *магзава*) үстүнөн аттап өтүү да өмүрдү кыскартат деп эсептелет. Үйдөгү буюмдардын ичинен эң ыпласы деп каралган шыпыргыны тик коюу да өлүм тилегендикке жорулат, шыпыргынын талы менен тишин чукуган киши өлгөндө ичи көөп чыгат деген ишеним бар.

Өзбектерде да, кыргыздарда да эки шыпыргыны бир жерге чогуу койсо, эки өлүм бир келет деп тыйышкан.

Ошондой эле эки элге тең таандык ишеним катары адамдын жанын жылдыздар менен байланыштырып кароону айтса болот. Элдик ишеним боюнча адам төрөлгөндө асманда анын жылдызы кошо жаралат экен да, киши кайтыш болгондо жылдызы да учат экен. Мындай ишенимден улам мурун кыргыздарда асмандагы жылдыздарды саноого тыюу салынган, санаса да кырка жеткирбеген. Балдарды «кырк» деп санаган маалда жаны оозунан «ы-ы-к» деп чыгып кетет деп коркутушкан. Ал эми өзбектерде жылдыздын учканын көргөндө короодогу мөмөлүү даракты карап 3 жолу түкүрүп коюу менен өлүмдү болтурбай коюуга мүмкүн экендигине ишенишкен. Дүйшөмбү күнү адам дүйнөдөн кайтса, анын артынан өлүм кайталанбасын үчүн короодогу эң жакшы көргөн дарагын кыйып салган ырымы болгон. Жуманын бул күнүнүн аталышы иран тилиндеги ду – «эки» дегенден алынгандыктан, өлүм эки жолу, жуп болбосун деп байланыштырганы көрүнүп турат. Адамдын үстүндөгү кийимин чечпей туруп жырткыч-тешигин тигүүсү да тыюу салчу аракеттерге кирген, бул көзгө суук көрүнгөн. Аны денесине ийне менен сайып алуудан сактануу үчүн жаралган тыюу деп баалап жүрүшкөн менен, түпкүлүгүндө өлгөн адамга кепинин ороп алгандан кийин жазылып кетпеси үчүн байлоо менен байланыштырып кароо туура болчудай. Өзбектер кырк жашты адам баласы үчүн, айрыкча эркектер үчүн коркунучтуу жаш деп эсептегенден улам, эч качан кырка чыктым деп так айтпай, отуз тогуздамын деп азайтып же кырк бирдемдин деп кошуп айтышат.

Иттин уруганы да өлүмдүн белгиси катары, ээсине өлүм тилегендик катары каралат, андыктан, андай итти таш атып кууп жиберешет. Мындай түшүнүк кыргыздарга да тиешелүү экенин айта кетүү керек. Сыягы, мындай көз караштын жаралышына эки элде тең иттин көзү ачык жаныбар катары саналышы, анын ажалды адамдан мурун көрө билүү жөндөмдүүлүгү жөнүндөгү ишеним себепкер болсо керек. Ошондой эле жаман белги катары короздун беймаал, түн ортосунда кыйкырышы да саналат, муну үй ээлерине өлүм тилеп жаткандык катары баалап, андай корозду союп салуу керек деп айтылат. Кыргыздар да беймаал чакырган андай короздун башын жулуп ыргытууну сунушташат.<sup>34</sup>

<sup>34</sup> Орнитолог-окумуштуулар (канаттууларды жана алардын турмушун изилдеген адистер) короздун эмне үчүн түн ортосунда чакырышынын сырын таап чыгышты. Көрсө, үйдө баккан тоокторубуздын түпкү мекени Инд океанында жайгашкан Малакка жарым аралы экен. Ал арал экваторго жакын жайгашкан, ал эми экватордо жылдын бардык мезгилинде күн менен түн бирдей болуп, биздегидей узарып же кыскарып кетпейт. Мына ошол аралдан бүт дүйнөгө таралган тооктордо (албетте, короздорунда кошо дечи) бабаларынын эс тутуму муундан муунга өтүп келет экен. Ошондуктан биздин короздор өздөрүнүн жапайы бабалары таң атканда уйкусунан ойгонуп, кыйкырган маалда – Малакка убактысы боюнча таңкы алтыда бир кыйкырып алышат экен. Башкача айтсак, Малаккада таң атып келаткан учурда бизде түн ортосу болот. Бирок ошого карабай короздор көнгөн адаты боюнча бир кыйкырып алып, анан кайра бизде таң атканда «катачылыгын» оңдоп, экинчи жолу чакырышат тура. «Көнгөн адат калабы» деп кыргыздар бекер айтпайт экен.

Ажалды, өлүмдү элестетип турган ар кандай эле кыймыл-аракет, сөз же белги тирүүлөр тарабынан жактырбоо менен кабыл алынат. Мисалы, каштын ортосу кычышса, бул кимдир бирөөнүн өлүмүнө деп жорулган. Элдин дүйнө таануусунда оң жана сол деген түшүнүктөр жашап, алардын оңу тирүүлүк менен, солу өлүм менен байланыштырылгандыктан, тирүүгө карата солдун пайдаланылышы терс жорук катары бааланат. Ошондой түшүнүктөн улам адамдын башына жаздалган жаздык тетири коюлуп калса, төшөк салган кыз же келин тил угат, себеби, маркумдун башына гана тескери жаздык коюлат. Кишиге чай же оокат сунганда да сол колу менен берүүгө болбойт, салтты катуу кармаган адамдар андай учурда чайды албай коюшу да мүмкүн.

Ал эми чайнекти же чөмүчтү тетири каратып, башкача айтканда колун ичкери каратып эмес, сыртты карата куюусу такыр эле кечирилгис жорук, анткени, өлүктү жуунтуп жатканда сууну ошентип куюп берет эмеспи. Ошол эле түшүнүктөн улам эки бутту кайчылаштырып отурганга карата да тыюу бар: андай учурда буттар өзүнүн табигый жайгашуусунда эмес, тескери абалда туруп калат. Антип отурган адамга (көбүнчө жаштарга) өлгөндө эки буту кайчылашып каларын эскерттип, тыйып коет. Ал эми маркумдун денесин көргө койгондо эки буту кайчылашып калса, анда анын артынан өлүм көбөйөт (артынан жети авлади кетет) деген ишеним жашайт. Колду бир нерсеге арта салып, салаңдатып отурганга карата болгон тыюунун себебин да өлгөн адамдын колунун ошентип жансыз салаңдап калгандыгынан улам деп болжоого болот. Уктап же жөн эле жаткан адамдын башында туруп болбойт, өлүм тилеген менен барабар бааланат, анткени, өлгөн адамдын башында тегеректеп турушат. Өлүмдү көбөйтпөө үчүн үйүнөн маркум чыккан киши (азадар адам) башка бирөөнүн азасына барбайт, аза түтөшүп кетет деп коюшат. Азадар адам түгүл кадимки эле адамдар да кимдир бирөө кайтыш болуп, ага батага барып келе жаткан маалда дагы бир бата чыгып калса, ырым кылып барбайт. Бул да өлүмдүн артынан өлүм чакырат деп бааланат.

Дүйнөдөн өтүп кеткен адамдын түшкө кирип калуусу, айрыкча, анын өзү менен кошо ээрчитип кетүүсү жаман белги катары каралат. Андай учурда таң эртең менен туруп ошол адамдын арбагына атап дуба кылып, үйдөгүлөрдөн башка эч кимге деле билдирбей, оокат кылып, кошуналарды чакырып ооз тийгизип коет, башкача айтканда маркумдун арбагын ыраазы кылып коюуну көздөйт.

Өлүмдүн, аркы дүйнөнүн сүрүнөн улам өзбектерде тирүүсүндө эле андан сактануу чаралары көрүлөт: пияздын кабыгын отко салбайт, мындай тыюуну аткарбаса кийин акыретте тозок отунда күйөт деп ишенишет. Отко салууга тыюу салынгандардын катарына адамдын чачы, тырмагы да кирет. Мындай тыюунун жаралышына аларда жандын сакталышы тууралуу ишеним негиз болгондугу байкалып турат, бирок кийин анын башка түшүндүрмөлөрү да келип чыккан. Мисалы, эгер чачты отко салып жиберсе, анын жыты наркы дүйнөгө чейин жетип, чачтын ээсинин дүйнөдөн өткөн жакындары болсо, алар тууганыбыз тозокто күйүп жатыптыр деп ойлоп, ыйлашат экен деген жаңыча чечмелөөсү пайда болгон.



*Өзгөн районунун Ийри-Суу айылынын көрүстөнү.  
(Сүрөт автордуку).*

Акыретте тозок отунда күйүп, азап тарткысы келбегендерге тирүү кезинде сүрөткө түшпөө сунуш кылынат. Мындай тыюу ислам дини менен байланышкан жана адамга өң-түс, үрөй берүү укугу кудайга гана таандык деген ишенимге негизделген. Бул алгач боек менен тартууга гана тиешелүү болсо, кийин айрымдар аны фото сүрөткө да байланыштырып жиберешкен. Бирок, мындай курулай коркунучтун таасири жоголгондугун учурдун өзү көрсөтүүдө.

Маркумдар аркы дүйнөдө кыяматтын кыл көпүрөсүнөн өтөт деген ишеним жалпыга маалым. Ошол кыл көпүрөдөн өтүп бара жатканда тайгаланып кетпесин үчүн мончодо жуунуп жатканда таманын самындап жууганга карата тыюу бар. Жөргөмүш түшүп калган сууну ичип алган адам асынып өлөт деген ишенимден улам суунун, тамактын бетин дайыма жаап коюуну сунушташат. Жаш балдарга асманга карап ыйлаганга тыюу салышат, бул энесинин өлүмүн тилеп жаткандай туюлат. Кудайды асманда деп элестеткенден улам ага кайрылып жаткандай сезилип, мындай жорукка тыюу салынса керек. Өлүктүн мээсин чайнаганга барабар бааланып, кечинде сагыз чайнаганга да тыюу салынат, мүмкүн, бул тарбия берүү максатында эле жаралган. Өлүмдөн сактануу менен бирге эле кээде ага даярдык да көрүлөрүн айта кетсек болот: чүчбара түйүп жаткан аял түйгөндөрүн кооз (өзб. *чиройли*) кылып, тартип менен тизсе, ошол аял дүйнөдөн кайтканда жаназасына өтө көп адамдар катышат деп коюшат.



Бирок, макаланын башында эскертилгендей, өлүмдөн эч ким качып кутула албайт. Өзбектерде адам дүйнөдөн кайтар замат анын денесин жерге берүүгө кам көрүлөт. Алсак, киши эртең менен жан берген болсо, түш оогондон кийин, кечинде кайтыш болсо, эртеси түшкө чейин жерге берүүгө болот. Алгач маркумду кудайдын пакиза, ыймандуу кулдарынын катарында болсун үчүн майрам сууга алышат. Өлүктү жуунткан сууну аракеч адамга ичирип койсо, ичкенин таштайт деген ишеним белгилүү, ушундан эле өзбек калкынын ичкиликке карата мамилеси көрүнүп турат. Жууганга дүйнө салган адамдын жакын туугандары катышат, жакындыктын да өз чеги болот. Алсак, дүйнөдөн өткөн аял кишини жууганга келиндери киргизилбейт, келин киши чагымчы болот деп коюшат. Маркумдун денеси жаткан жерге мышыктын кирип кетишинен өтө сактанышат, анткени, мышык ыйманды уурдайт деп саналат. Эгерде үйдүн куту, берекеси катары бааланган адам көп жашап, карылыгы жетип дүйнөдөн кайтса, анын денесинин үстүнөн супураны үч жолу айлантып коюшат, бул аркылуу берекенин маркум менен кошо кетпей, үйдө калышы камсыздандырылат. Ошол үйдөгү көп ооруган адам да супураны колуна алып, маркум жаткан табытты үч жолу айланса, оорусунан айыгып, көп жашайт дешет. Маркумду акыркы сапарга, бейитке алып бара жатканда оорукчан адам көчөгө чыгып узата карап, үч жолу «Дартымы ал!» деп кайталап айтса, өлүк өзү менен кошо алып кетип, айыгат деген ишеним да бар. Айрыкча бул талма оорулуу адамдар үчүн таасирдүү деп саналат. Анын дагы бир айтылышы боюнча талма оорулуу (туталак) баланы маркумду алып кетип баратканда жолдон үч жолу ары-бери алып өтүп койсо, туталагы жоголот экен. Ал тургай маркумдун денесин орогон көрпө да айыктыруучу касиетке ээ: ага бели ооруган адамды ороп коюу менен сакайтып жиберсе болоруна ишеним күч.

Өлүм тууралуу сөз кылгандан кийин өзбектердеги өзгөчө бир салт жөнүндө айтпай коё албайбыз. Ал салт боюнча эгер турмушка чыга элек кыз кандайдыр бир себептерден улам кокусунан дүйнөдөн өтүп кете турган болсо, анда анын сөөгүн үйдөн чыгарардан мурун кудум тою түшүп жаткан сымал септерин жайып, көшөгө тартылып, анын артына курбулары, жеңелери «яр-яр» айтып киргизип, андан соң гана көрүстөнгө алып кетишет. Мындай салт турмушка чыкпай калган кыздын арманы калбасын үчүн аткарылат.

Маалымат үчүн айтсак, 2010-жылдын кышында Кашкар-Кыштак айылынын тургуну, жыйырма төрт жашка чыккан Масадикова Шахноза аттуу кыз көмүрдүн исине ууланып дүйнөдөн өткөндө аны дал ушинтип жерге беришкен, бул сөз болгон салттын азыркы кезге дейре жашап келе жаткандыгына далил боло алат. Бир эле кыз бала гана эмес, үйлөнө элек жигит өткөн учурда да акыркы сапарына ушул салт менен узатылып, жерге берилет. Кыргыздар мындай армандуу адамды «көзү ачык кетти», «он гүлүнүн бири ачылбай кетти» деп коюшат. Биздин эл оозунан уккан маалыматыбызга караганда, мындай салт мурун кыргыздардын ичкилик урууларында да кезиккен экен, кийин Совет доорунда гана унутулуптур.

Адам дүйнөдөн кайткандан кийин анын жакындары аза тутуп, анын белгиси катары көк түстөгү кийим кийишет. Өлүм жуп болбосун деген ниет менен көк кийгендердин саны так, мисалы, үч же беш болушуна көңүл бурулат. Көк кийгендер бир жылга чейин аза тутушуп, той-тамашаларга, ар кандай көңүл ачуучу иш чараларга катышышпайт.

Өлүк чыккан үйдө үч күнгө чейин жыт чыгарылбайт, башкача айтканда тамак жасалбайт. Ушул убакыттын ичинде аларга кошуна-колоңдору тамак-аш жасап киргизип турушат. Бирок аларга да белгилүү бир тыюулар салынат: көк чүчбара (жаз мезгилинде ичине көк – аткулак, беде, жалбыз ж. б. салынып бышырылчу тамак), ашкабак салып бышырган манты, оромо сыяктууларды, ошондой эле жумуртка бышырып барганга болбойт. Мындай тамактарга салынган тыюу ошолор сымал өлүм да көп болбосун деген тилек менен байланыштуу, тагыраак айтсак, өлүм көктөп (көк чүчбара), ашкабактай палек атып өркүндөп, жумурткалап (тукумдап) көбөйүп кетпесин үчүн уруксат берилбейт. Сөз болгон тыюулар 40 күн бою күчүндө болот.

Азалуу үйдө белгилүү бир убакытка чейин салынган тыюулар да жашайт: 3 күнгө чейин кир жуулбайт, андан соң чогулган урук-туугандардын оромолдорун бүт чогултуп, бир кыз жууп коет. Кабат-кабат өлүм болбосун деп кырк күнгө чейин идиш-аякты жууганда аларды бири-бирине кийиштирип, кабат-тап койбойт. Күйөөсү өткөн аял кырк күнгө чейин короодон көчөгө бир кадам да сыртка чыкпайт. Ушул убакыттын ичинде ар бейшемби сайын үйгө кишилер келип, куран окуп кетип турушат. Күйөөсү өлгөн аял эри берген нике шакегин жесирликтин белгиси катары ортон колуна тагынышы шарт. Өзбек аялдары үчүн Мухаммед пайгамбардын: «Аллага жана тиги дүйнөгө ишенген аялдын кайтыш болгон адамга үч күндөн ашуун аза тутуусу алал эмес. Бирок, ал эри үчүн төрт ай он күн аза тутушу шарт» деген хадиси бузулгус мыйзам. Сөөк чыккан үйдөгүлөр кырк күн өткөнгө чейин отун жарышпайт. Маркумду сууга алган бөлмөдө жылдыгы өтмөйүнчө кандайдыр бир нерсени катуу ургулап, такылдатканга, музыка укканга тыюу салынат. Тамак жасап жатып казанга май куйганда сообун өткөндөргө багыштап туруп куюу сооп иш катары каралат. Арадан бир жыл өткөндөн кийин гана азанын убактысы аяктап, көк кийгендер көгүн чечип, ак кийишет.

Хадистерде: «Кабырдын үстүнө отургандан көрө, чоктун үстүндө отуруп, кийимдери этине чейин күйүп кеткени жакшы» деп айтылган. Мүрзө үстүнө таш койгонго да болбойт, аны темир кашаа менен тосмологонго да болбойт, маркумду түрмөгө камап салган менен барабар деп каралат. Эгер кыргыздарда мазар деп көбүнчө адамдар барып сыйынчу ыйык, касиеттүү деп саналган жайлар аталса, өзбектер маркумдар коюлган жайды деле көп учурларда мазар деп атай беришет. Көрүстөнгө адатта салт катары эркектер гана барышат, аялдарга маркумду койгон күнү эмес, кийинки күнү барганга уруксат берилет. Баласы өлгөн келинге мүрзөгө барганга болбойт деген тыюу бар, барса берген сүтүнүн акысын талап кылганга барабар болот деп айтылат. Мазардан

чыккандан кийин баргандарга бут кийимдерин (өзб. *пойафзол*) жууп-тазалоо сунушталат, бул аркылуу жабышкан балакеттер (инс-жинслар) кетет деп айтылат. Куду кыргыздардагыдай эле өзбектерде да мүрзөнү кол менен көрсөткөнгө тыюу салынган. Мунун себебин так айта алышпаса да, маалымат берүүчүлөр мындай ишарат маркумдарга сөөмөй кезеп, аларды кекеткенге барабар деп түшүндүрүштү.

Кыскача жыйынтыктап айтсак, кыргыздар менен өзбектердин маркумду узатуу салты бүгүнкү күндө ислам дининин шарты менен аткарылып, ошол эле учурда сырттан байкалбаган байыркы ырым-жырымдар, ишенимдер менен да коштолуп отурат. Сөөк коюу салттары абдан консервативдүү деп саналып, алар маркумду тирүүлөрдөн бөлүп, жерге жашыруу менен гана чектелбей, элдин жашоо, өмүр, адамдын тирүүлүктөгү милдеттери, өлүм, аркы дүйнө тууралуу философиялык көз караштарын, дүйнө таануусун да камтып тургандыгы менен кызыктуу, баалуу. Аларды биз белгилеп кеткендердин гана деңгээлинде сөз кылууга мүмкүн эместигин, дагы да атайын, тереңирээк изилдөө жумуштары зарыл экендигин эскерте кетели.

## СӨЗ СОҢУ

Касиеттүү кыргыз жеринде көптөгөн элдер анын суусу менен абасынан кубат алып, бир асмандын алдында жашап, Кыргызстанды өз мекенине айлантып, топурагына өз тамырларын жайып келишүүдө. Ошол элдердин бири – өзбектер. Өзбектер түркий тилде сүйлөгөн элдердин бири катары кыргыздар менен тарыхый, маданий, диний жактан жалпылыкка ээ. Муну билип эле жүргөн менен маданиятыбыздын да өтө жакындыгына өзбек элинин оозеки чыгармачылыгы, этнографиясы, тагыраак айтканда өзүбүздүн изилдөө багытыбыз боюнча каада-салттары, ырым-жырымдары жана ишенимдери боюнча маалыматтарды жыйноо учурунда толук ынандык.

Тилекке каршы, көпчүлүктүн, айрыкча жаштардын мындан кабары жок, атайын изилдөөлөр да жүргүзүлгөн эмес. Андыктан биз ушул чакан, жөнөкөй эмгегибиз аркылуу окурмандарыбызды кыргыздар менен өзбектердин үйлөнүү тоюна, балдардын төрөлүшүнө жана өсүшүнө, аларга тарбия берүүгө байланышкан, ошондой эле маркумду акыркы сапарына узатууга тиешелүү каада-салттарынын, ырым-жырымдарынын, элдик ишенимдеринин айрым мисалдары менен тааныштырганга аракет жасадык. Айрым бирөөлөр үчүн булар майда-чүйдөдөй сезилиши да мүмкүн. Белгилүү окумуштуу Н. Л. Жуковскаянын «Этнограф үчүн анын изилдөөлөрүндө майда-чүйдө нерсе жок, ал тургай, ачык айтсак, майда-чүйдөдөн маанилүү эч нерсе жок»<sup>35</sup> дегенин эске алсак, эки элдин турмушундагы «майда-чүйдөлөр» бир тамырдан өсүп чыкканыбыздын далили катары каралууга тийиш.

Биздин ата-бабаларыбыз эл катары калыптангандан бери өздөрүнүн бүткүл жашоосун каада-салттардын, ырым-жырымдардын негизинде жүргүзүп, улантып келишкен. Аларда элдин жаратылышка, жашоого, дүйнөгө карата болгон көз караштары, басып өткөн тарыхы, башка элдер менен болгон алакасы камтылып, жыйналып келген. Андыктан аларды калктын айтылбаган тарыхы, жазылбаган мыйзамы, элдин руханий маданиятынын баалуу бөлүгү десек туура болот. Булар менен таанышуу элдин жан дүйнөсүн, бүгүн жаңыча айтып жүргөн менталитетин тааныганга мүмкүнчүлүк берет. Баамчыл окурман алардын өтө эле окшош экендигин байкабай койбойт. Ошол эле учурда айырмачылыктардын да бардыгын тана албайбыз. Дүйнөдө жашап жаткан бардык элдер өзүнүн тили, өзгөчө дүйнө таануусу, элдик билими, жашоо-тиричилиги менен кайталангыс ажарга ээ болуп, жалпы адамзаттык маданиятты түзүп турат. Алардын баары сакталып жана жашап турганда гана дүйнө көп кылдуу же клавишалуу музыкалык аспаптардай көп добушка, күн желесиндей көп түскө ээ болуп, жашоо да гармониялуу, кызыктуу болору шексиз. Андыктан бардык элдерди иликтеп-изилдөө ар дайым кызыктуу жана зарыл жумуш болуп саналат.

---

<sup>35</sup> Жуковская Н. Л. Судьба кочевой культуры. Рассказы о Монголии и монголах. – М.: Наука, 1990. – 57-б.

Дагстандын элдик акыны, сөздүн улуу чеберлеринин бири Расул Гамзатов «Менин Дагстаным» аттуу китебинде төмөнкүдөй эскерген жайы бар: «Кисловодск. Палатада эки адамбыз. Мен, дагы бир өзбек. Күн батарда да, күн чыгып келатканда да биз Эльбрустун эки чокусун тең көрөбүз. Мен карап турсам ушул эки чоку Шамилдин жигиттеринин арасындагы чачтарын кырдырып таштаган эки достун жараланбаган жери жок баштарына окшоп кетет. Дал ошол учурда менин жанымдагы айтат: – Ушул эки чокуну көргөндө дайым Бухарадагы бир ак чач абышка эки идишке паллоо көтөрүп келатып, капасынан токтой калып, таңкы өрөөндүн көрүнүшүнө мас болуп, катып калгандай элестеп кетет...».<sup>36</sup> Ушул саптарды жазып жатып, биздин бул чакан эмгегибизди окурмандар кандай көрүшөт, кандай кабыл алышат болду экен деген ой санаркатып тургандыгын жашыргыбыз келбейт. Алдын-ала бир нерсени айта кеткибиз келет – бул китепчедеги маалыматтардын баары тең эл оозунан жыйналып алынган. Алардын баары тең биздин окуткан студенттерибиз тарабынан бир нече жылдан бери жыйналып келгендигин белгилөө менен чын дилден ыраазылык билдире кетмекчибиз.

Биздин бул жупуну эмгегибизде тектеш эки элдин – кыргыздар менен өзбектердин улуттук маданиятындагы жалпылыктар толугу менен камтылды деп айтуудан алыспыз, биз болгону салыштыруу иретинде алгачкы кадам жасагандыгыбызды гана белгилей кеткибиз келет. Бул багытта кызматташуу үчүн сунуш кылчулар же изилдөө ишине белсенчүлөр окурмандар арасынан чыгат деп үмүттөнөбүз.

---

<sup>36</sup> Гамзатов Расул. Менин Дагстаным/Котор. А. Токтогулов / Повесттер I-II китеп. – Б.: Бийиктик, 2005. – 28-29-б.

## ГЛОССАРИЙ

*Адырашман* – элдик медицинада сабагы ысырыктоо үчүн же кайнатылып колдонулчу ак гүлдүү, тоголок баштуу дары өсүмдүк.

*Азадар* (өзб. *азадор*) *адам* – үйүнөн маркум чыккан, аза күткөн киши.

*Азан* – элди намазга чакырганда, балага ат койгондо кыйкырып айтыла турган чакырык.

*Айдар* – балдардын желке жагына калтырылган чач, көкүл.

*Албарсты* – элдик ишеним боюнча: уктап жатканда же төрөт мезгилинде көрүнбөй келип басып муунтуучу, чачы саксайган, аял кебетесиндеги жан, азыткыч кара күч.

*Алла* (өзб.) – эненин баласынан күткөн үмүт-тилегин, өзүнүн кыялын, арзуу-арманын чагылдырган бешик ыры.

*Амаки* (өзб.) – ата жактын ага-инилери; мынтип жашы улуу адамдарга сыйлоо иретинде да кайрыла беришет.

*Амма* (өзб.) – кыздын же баланын атасынын эже-карындаштары.

*Аначы* – төрөт убагында жардам берүүчү, төрөттө жардамдашуучу аял.

*Арбай* – эт албаган жаш балага карата айтылат.

*Астана* – босого.

*Актык* (өзб. *оклик*) – кудалардын сыйына жооп иретинде жөнөтүлгөн дасторконду, жигиттин ата-энесине деген кийим-кечекти билдирет.

*Ахлат* (өзб.) – акыр-чикир, шыпырынды.

*Баджахл* (өзб.) – ачуулуу, каардуу.

*Барпы* – оорунун аты.

*Баяндос салуу* – аны адатта эл башкарган кадырлуу адамдарды, меккеге барып кайткан ажыларды тосууда жолго төшөшкөн. Баяндос салуу (азыркы учурда кызыл килем колдонулгандай) күйөө баланы дал ошолордой барктаганды билдирет.

*Бейит* – өлгөн адамды көмө турган жай, мүрзө.

*Бел куда* – төрөлө элек балдарды келечекте баш коштуруу үчүн убадалашуу.

*Бешик* – балдарды бөлөгөнгө, терметкенге ылайыкталып, жыгачтан жасалган буюм.

*Бешик куда* – балдардын кичинекей, бешиктеги мезгилинде кудалашуу.

*Бехи* (өзб.) – бийалма.

*Бөрү* – карышкыр.

*Бүркөнчүк* – жаш келиндин жүзүн жаап турган жоолук.

*Бычак пулу* – келинди түшүрүп жатканда аны узатып барган иниси (үкаси) тоскоолдук кылып, эжесин түшүрбөгөнгө аракеттенип, талашат. Жигит тараптан бирөө акча бергенден кийин гана уруксат берет, мындай акчаны «бычак пулу» деп атап коюшат.

*Гушт* (өзб.) – эт.

*Гозопая* (өзб.) – пахтанын терилип алынгандан кийин талаада калган сабагы.

*Дам табак* (өзб.) – палоону демдөө үчүн бетине басылган табак.

*Дербиш, календер, дубана* – эл кыдырып, диндик үгүт таратуучу, эл берген кайыр менен жашааган адам.

*Енгича* (өзб.) – жеңче, нан жапканда пайдаланчу колкап сымал буюм.

*Жижжи* (өзб.) – ымыркай.

*Жом* (өзб.) – чара.

*Жоролор* (өзб. *куев навкарлар*) – күйөө жолдоштор, күйөөнү жандагандар.

*Жуучу* – бирөөнүн кызына куда түшөрдө кыздын ата-энесинин макулдугун сураш үчүн жигит тараптан жиберилген элчи, өкүл.

*Жүктүү келин* – кош бойлуу келин.

*Зино* (өзб.) – көңүлдөштүк.

*Итий* – витамин жетишпегендиктен пайда болгон балдардын оорусу, рахит.

*Инс-жинс* – зыян келтирчү күчтөр.

*Ит талгак* – кээде келиндин боюна бүткөн менен эч нерсени күсөбөгөн же көрүнгөндү самай берген учуру.

*Какирмоч* (өзб.) – кырмычык.

*Калдиргоч* (өзб.) – чабалекей.

*Калың* – кызды күйөөгө бергенде алынуучу мал-мүлк.

*Камалак, хасан-хусан* (өзб.) – асман жаасы, жез кемпирдин желеси, асан-үсөн.

*Камыр туруш* (өзб.) – камырдын ачыткы үчүн калтырылган бөлүгү.

*Кара далы* – турмушка чыгар маалынан өтүп калган, жашы өтүп кеткен кыз.

*Карын чач* – жаңы төрөлгөн баланын чачы.

*Катык* (өзб.) – айран.

*Кекса* (өзб.) – жашы улуу адам.

*Кийит кийгизүү* – кыз берип, келин алганда кудалардын бири-бирине кийгизүүсү, буюм түрүндө ар кандай белектерди берүү.

*Киндик эне* – төрөлгөн баланын киндигин кескен аял.

*Кирине кирүү* – көз тийүү.

*Коюнга салар* – кызды атасынын төрүндө эле күйөөсүнүн колуна тапшырган илгерки салт.

*Көгөн* – козу-улактарды тизип байлоо үчүн кере тартылган аркан.

*Көлбүтүү* – кош бойлуу аялдарга жасалчу ырым, ичти оңдоо, баланын туура келишин камсыздоо максатында иштелет.

*Көшөгө* – көргөзбөй далдалап туруу үчүн үйгө тартылчу узун жазы парда.

*Көшөгө жыйды* – кыздын жеңелери көшөгө тартылган үйгө киришип, көшөгөнү жыйышат. Мына ушул мезгилде күйөөнүн да жеңелери келет. Эки тарап көшөгө жыйылып аткан учурда бирин-бири аңдып турушуп, беттеринен биринчи өпкөнгө аракет кылышат. Бул ырым кайсы тараптын жеңелери биринчи өпсө, ошол тараптын кызы же күйөөсү турмушта үстөмдүк кылат деген ишенимде жасалат.

*Куда* – күйөөнүн жана келиндин аталарынын, же алардын агайын-туугандарынын бири-бирине карата аталышы.

*Кудалашуу* – никелешүү алдында ата-энелердин нике тууралуу макулдашуусу, убадалашуусу.

*Кундак* – жаңы төрөлгөн бөбөктү бөлөй турган төшөк, ал койдун жүнүнөн же төөнүн чуудасынан кат-кат төшөлүп, баштык же оромо түрүндө жасалган. Сырты кездеме, таар, жаргак менен капталган.

*Курпача* (өзб.) – олпок.

*Курак* – ар кандай өөн, кесинди, кыйыктар жана алардын бириктирилген түрү.

*Куршаналок* (өзб.) – жарганат.

*Күйөө качты* – жигит өзүнүн жакын досторунун бирөөсүнүн үйүнө барып отурат, калган жоролору да жанында болушат. Алар үчүн кыз тарап койдун бир санын жөнөтөт. Аны бышырып жеп, анан жигитти жоролору жол бою жар-жар айтып, үйүнө узатып келишет.

*Кызамык* – денеге майда кызыл бүртүктөр пайда болуп, температура көтөрүлүп, көздүн айланасы, ооздун ичи жана дем алуу жолдору сезгенип ооруй турган балдардын жугуштуу оорусу.

*Кырмычык* – тамакты бышырганда казандын түбүнө күйүп калганы.

*Латта* (өзб.) – чүпүрөк.

*Маале* (өзб. *махалла*) – көчө, квартал.

*Мазар* (өзб. *мозор*) – сыйынуучу ыйык жер, мүрзө, бейит.

*Мазар* (өзб.) – улуттук тамак-аштардын жалпылап айтылышы.



*Майрам суу* – адам жан бергенден кийин алгач жуундуруу; кийин кепинге алуудан мурун экинчи ирет сууга алат.

*Магзава* (өзб.) – кир кийимдер жуулган суу, супсун.

*Мардек* – даны чыгарылып алынган жүгөрүнүн сотосу.

*Мурод* (өзб.) – максат.

*Мүрзө* – өлгөн кишини көмүү үчүн казылган көр.

*Набат* – кристалл түрүндө катырылган кант.

*Нике* – үйлөнүү ырым-жырымы.

*Нохушлик* (өзб.) – нааразылык, көңүл толбоо.

*Оромол* (өзб. *румол*) – жоолук.

*Отко киргизүү* – жаңы келген келинди күйөөнүн тууган-туушкандарынын үйүнө чакыруусу.

*Осмо* (өзб.) – жапыз өскөн өсүмдүк, жалбырагын эзүү жолу менен алынган кочкул жашыл түстөгү каш боёочу суюктук.

*Ош* (өзб.) – паллоо.

*Өпкө чабуу* – атайы бир улакты же эчкини союп, анын өпкөсүн ысык кезинде күйөө-кызга чапкан. Кан болбосун үчүн үстүлөрүн бир нерсе менен чүмкөп коюшат. Өпкөнүн денеге тийген жерлери карайып калган, аны жаштарга келген жамандык, ниети бузуктардын кирген сугу өпкөгө жабышты деп жорушуп, итке ыргытып салышкан.

*Паранжы* – аялдар бетин көрсөтпөө үчүн жамынуучу чүмбөт, парда.

*Патир* (өзб.) – сүткө жуурулуп, май кошулуп, бети чекич менен гүлдөнүп, сейдене себилип бышырылган нандын түрү.

*Патир ушатмок* (өзб.) – патир сындыруу.

*Пойандоз* (өзб.) – баяндос, олтуруу үчүн алдыга салынуучу төшөк.

*Пойафзол* (өзб.) – бут кийим.

*Румолча* (өзб.) – кол жоолук, жүзаарчы.

*Сапар* – мусулманча ай аталышы.

*Сарпай* – сыйлуу адамга (куда-кудагыйларга, күйөөгө, конокко) кийгизген кийим.

*Сеп* – кызды күйөөгө бергенде кошо берилүүчү кийим-кече, идиш-аяк, үй буюмдары.

*Сөйкө салуу* – келиндикке алууга убадалашкан кыздын кулагына жакшы ниет менен сөйкө салып, кудалашкандыкты, бүлө кылып алууга макулдашууну билгизүү.

*Супара* (супура) – ун элөө, камыр жаюу үчүн ылайыкталып, териден жасалган дасторкон сыяктуу буюм.

*Сүйүнчү* – жакшы, кубанычтуу кабарды айтууда колдонулчу сөз жана аны айтып келген кишиге берилчү белек, сыйлык.

*Сүмөлөк* – ноорозда өндүрүлгөн буудайдан ж. б. азыктар кошулуп жасалчу тамактын түрү.

*Сүннөт той* – баланы отургузууда өткөрүлүүчү той.

*Талгак* – боюнда бар аялдын тамакка көңүлү келбей, белгилүү бир башка тамакты, даамды эңсеши.

*Талма* – күтпөгөн жерден эси ооп, тырышып, диртилдеп жатып кала турган оору.

*Тегирмон* (өзб.) – баланын башындагы уюлунун эл оозунда айтылышы.

*Тергөө* – салт боюнча күйөөсүнүн туугандарын (кээде күйөөсүн да) атынан айтпай, башка сөз менен алмаштырып атоо.

*Тепки* – без.

*Тога* – таеке, тага.

*Төркүн* – күйөөгө чыккан кыздын ата-энеси жана башка туугандары.

*Төшөк талашуу* – кызды күйөөгө узатар алдында күйөө тараптан акы-сыйлык талап кылуу максатындагы тамашалуу ырымдардын бири. Адатта, күйөө тарап төшөнчү-жууркандар үчүн аялдарга белек беришет.

*Туз буйруу* – башка бир жерден даам татуу.

*Туз татуу* – тамагын ичүү, даамын сызуу.

*Туздаш-даамдаш болуу* – бирге жүрүп, бирге туруу.

*Тузун актоо* – бирөөнүн кылган жакшылыгынын акыбетин кайтаруу.

*Тузу көтөрүлүү* – жолу болуу.

*Тузуна кара саноо* – жакшылык кылган адамга жамандык жасоо, арамдык ойлоп, кара ниеттик кылуу.

*Туталак* – талма оору.

*Тушоо кесүү* – жаны кадам таштай баштаган наристеге арналган ырым.

*Узук* (өзб.) – шакек.

*Уклок, жува* (өзб.) – үбөлүк.

*Улик, мурда, жасад, майит, казо килган адам* (өзб.) – маркум.

*Ушак* (өзб. *ушок*) – нандын күкүмү.

*Хамиладор* (өзб.) – кош бойлуу.

*Хатна* (өзб.) – сүннөт.

*Хол* (өзб.) – кал, мең.

*Хола* (өзб.) – таеже; жашы улуу аялдарга сыйлуу кайрылуу.

*Чакалок* (өзб.) – ымыркай.

*Чачыла* – келин келген учурда конфет, кант, боорсок ж. б. чачып, таратуу салты.

*Чимилдик* (өзб.) – көшөгө.

*Чиройли* (өзб.) – кооз, сулуу, чырайлуу.

*Шимек* – бешикке бөлөнгөн баланын сийдиги күлтүккө куюлуп туруш үчүн колдонулуучу түтүкчө.

*Ширгуруч* (өзб.) – ширин күрүч, сүткө бышырылган күрүч.

*Ысырык* – үйдүн ичин аластоо үчүн колдонуучу өсүмдүк, мынтип ал максатта колдонулган арчаны, адырашманды да айта беришет.

*Энчи* – үлүш.

*Эмгек* – эмчектеги баланын маңдайы менен төбөсүнүн ортосундагы ката элек, былкылдап турган жери.

## **КИТЕПТЕ КОЛДОНУЛГАН КЫРГЫЗ ЖАНА ӨЗБЕК МАКАЛ-ЛАКАПТАРЫ**

1. Айылы аралаштын кою короолош.
2. Аркагын көрүп бөзүн ал, энесин көрүп кызын ал. (өзб. *Аркогини кур, бузину ол, онасини кур, кизини ол*).
3. Атасы жиндинин – бири жинди, энеси жиндинин – баары жинди.
4. Атың чыкпаса, жер өрттө.
5. Ашка тойгон бар, башка тойгон жок.
6. Бал ширин, балдан да бала ширин.
7. Бала ыйламайынча эмчек кайда.
8. Балалуу үй – базар, баласыз үй – мазар.
9. Балалуу үй – падышалуу үй.
10. Балалык – падышалык.
11. Баланы ишке буюр, артынан өзүң жүгүр.
12. Бешиктеги баланын, бек болоорун ким билет.
13. Болалик уй – бозор, боласиз уй – мозор (өзб.).
14. Буканы малым дебе, бойдокту балам дебе.
15. Буудайдын барар жери – тегирмен, кыздын барар жери – күйөө.
16. Данегинен маңызы ширин.
17. Дос жүз жылдык, куда миң жылдык.
18. Дөөлөттүн башы – перзент.
19. Жакшыга жуучу келет, жаманга куучу келет.
20. Жалгыз аттын чаңы чыкпайт, жалгыз эрдин даңкы чыкпайт.
21. Жел желге кошулса – жут, эл элге кошулса – кут.
22. Калыңсыз кыз болсо да, каадасыз кыз болбойт.
23. Карынын сөзүн капка сакта, өлгөндө сөөгүн апта сакта.
24. Катын албай, кайын ал.
25. Киз берган одам кирк йил өзига келолмайди (өзб.).
26. Кизингни бешикка сол, молини тешикка сол (өзб.).

27. Койчунун таягынан, келиндин аягынан.
28. Кол – Кудайдын мөөрү.
29. Көнгөн адат калабы.
30. Кудай болгуча кимдигиңди сураш, кудай болгондон кийин кул да болсо сыйлаш.
31. Кудай кошкон кудай болот, пайгамбар кошкон дос болот.
32. Күйөө баланы пайгамбарым сыйлаган.
33. Күйөө карыса жээн болот.
34. Кызга кырк үйдөн тыюу.
35. Кыздуу болсоң көздүү бол.
36. Кыздуу үйгө кырк ат байланар. (өзб. *Кизлик уйга кирк ат бойланар*).
37. Кыздуу үйдө кыл жатпайт.
38. Кызы бардын назы бар.
39. Кымызды ичкенге бер, кызды сураганга бер.
40. Мактанба, каз, өнөрүң аз.
41. Нон хам нон, (нон) ушок хам нон (өзб.).
42. Отунду жарса бир акылдуу жарат, бир акмак жарат.
43. Өкүл атам – өз атам, өлүп кетсин кайнатам.
44. Өнөр үйрөнүш үчүн да өнөр керек.
45. Өнөрлүү ач калбайт.
46. Теректей бой бергенче, теменедей акыл берсин.
47. Уул болсоң шок болгун, шок болбосоң жок болгун.
48. Чыккан кыз чийден тышкары.
49. Ырыстууга жуучу келет, ырысы жокко доочу келет.
50. Элчиге өлүм жок, жуучуга кордук жок.

## ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАР

1. Абашин С. Н. Миндонский цирюльник // Среднеазиатский этнографический сборник. Выпуск IV. – М.: Наука, 2001.
2. Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. – Ф.: Кыргызстан, 1990.
3. Айтматов Ч., Шаханов М. Плач охотника над пропастью (Исповедь на исходе века). – Алматы: Рауан, 1996.
4. Акматалиев А. Кыргыздын көөнөрбөс дөөлөттөрү. – Б.: Шам, 2000.
5. Аттокуров С. Кыргыз этнографиясы. – Бишкек, 1998.
6. Баласагын Жусуп. Кут алчу билим: Дастан /Байыркы түрк тилинен котор. Төлөгөн Козубеков. – Ф.: Кыргызстан, 1988.
7. Баялиева Т. Д. Доисламские верования и их пережитки у киргизов. – Ф.: Илим, 1972.
8. Бекембай Апыш. Педагогика. – Ош, 1993.
9. Бичурин Н. Я. (Иакинф). Байыркы мезгилде Орто Азияда жашаган элдер тууралуу маалыматтардын жыйнагы/Кыргыздар: Он төрт томдук. I том. – Б.: Бийиктик, 2011.
10. Гаджиева С. Ш. Очерки истории семьи и брака у ногайцев. XIX начало XX в. – М.: Наука, 1979.
11. Гамзатов Р. Менин Дагстаным/Котор. А. Токтогулов / Повесттер I-II китеп. – Б.: Бийиктик, 2005.
12. Гафуров А. Имя и история: Об именах арабов, персов, таджиков и тюрков. Словарь. – М.: Наука, 1987.
13. Древние обряды, верования и культы народов Средней Азии. – М.: Наука, 1986.
14. Жетмишбаев К., Масыракунов Р. Санжыра санаты. – Б.: Кыргызстан – «Мээрим-1» ККИ. 1994.
15. Жуковская Н. Л. Судьба кочевой культуры. – М.: Наука, 1990.
16. Жусупов К. Байыркынын издери. – Б.: Кыргызстан-Сорос фонду, 2001.
17. Искандаров Т. И., Исхаков В. И. Здоровый образ жизни: восточные традиции и современность. – Т.: Медицина, 1989.
18. Кабус-наама. – Фрунзе: Кыргызстан, 1983.
19. Кайыпов С. Т. Түркияда жашаган памирлик кыргыздардын кошоктору. Лингво-фольклористикалык булак катары. – Б.: Борбордук Азия Университети, 2017.
20. Калмыков И. Х., Керейтов Р. Х., Сикалиев А. И. Ногайцы. – Ставропольское книжное издательство, Карачаево-Черкесское отделение, 1988.
21. Караев Ө. Байыркы түрк эстеликтери жана араб-перс авторлору кыргыздар жана Кыргызстан жөнүндө / Кыргыздар: Он төрт томдук. I том. – Б.: Бийиктик, 2011.
22. Карасаев Х. Накыл сөздөр. 1-к. – Ф.: Кыргызстан, 1982.

23. Карасаев Х. Накыл сөздөр. 2-к. – Ф.: Кыргызстан, 1987.
24. Касым Тыныстан уулу: Адабий чыгармалар. – Б.: Адабият, 1991.
25. Көчүмкулова Э. Тирүүнүн көркү сый болот, өлгөндүн көркү ый болот. Элдик кошоктор жана кошокчулар. – Б.: Борбордук Азия Университети, 2014.
26. Кыргыз адабиятынын тарыхы: Фольклористика. Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. I том /А. Акматалиевдин жалпы ред. астында. – 2-бас. Б.: Шам, 2004.
27. Кыргыздар: Он төрт томдук. I том. – Б.: Бийиктик, 2011.
28. Кыргыз макал-лакаптары / Түз. жана баш сөзүн жазган Шаршеке Усупбеков. – Ф.: Кыргызстан, 1982.
29. Мамытбеков З., Абдылдаев Э. “Манас” эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. – Ф.: Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын басмаканасы, 1966.
30. Манас: С. Каралаевдин варианты б-ча. – Б.: Турар, 2010.
31. Манас. 1-к. (Сагымбай Орозбак уулунун вар. боюнча) – Ф.: Кыргызстан, 1978.
32. Манас. 2-к. (Сагымбай Орозбак уулунун вар. боюнча) – Ф.: Кыргызстан, 1980.
33. Манас. 3-к. (Сагымбай Орозбак уулунун вар. боюнча) – Ф.: Кыргызстан, 1981.
34. Матвеев К., Сазонов А. Земля Древнего Двуречья. – М.: Молодая гвардия, 1986.
35. Махмуд ал-Кашгари. Диван Лугат ат-Турк / Перевод, предисловие и комментарии З.-А. М. Ауэзовой. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005.
36. Махмуд Саттор. Узбек удумлари. – Т.: Фан, 1993.
37. Өмүралиев Чоюн. Теңирчилик. – Б.: КРОН, 1994.
38. Семья и семейные обряды у народов Средней Азии и Казахстана. – М.: Наука, 1978.
39. Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969.
40. Союнова А. Традиционная система воспитания детей у туркмен // Этнография Туркменистана. – Ашгабат: Ылым, 1993.
41. Толеубаев А. Т. Реликты доисламских верований в семейной обрядности казахов (XIX-начало XX в.). – Алма-Ата: Гылым, 1991.
42. Узбекско-русский словарь. – Т.: Главная редакция Узбекской Советской Энциклопедии, 1988.
43. Фиельструп Ф. А. Из обрядовой жизни киргизов начала XX века. – М.: Наука, 2002.
44. Хадис: Мухаммед Пайгамбардын (САВ) осуяттары. Тажик, өзбек тилдеринен которгон Мирзохалим Каримов. – Б.: Бийиктик, 2008.

## МААЛЫМАТ БЕРҮҮЧҮЛӨРДҮН ТИЗМЕСИ

(Информаторлордун жашы маалымат жазып алынган  
учурдагысы боюнча берилди)

### *Кыргыздар боюнча*

1. Абдалиев Жусуп, 67 жашта, таз уруусу, Баткен району, Бөжөй айылы.
2. Абдразаков Сагын, коңурат уруусу, Кара-Кулжа району, Чалма айылы.
3. Абдразакова Улук, 58 жашта, жору уруусу, Баткен областы, Кадамжай району, Арпа-Сай айылы.
4. Абдраманова Бүсайра, 67 жашта, жору уруусу, Алай району, Жерге-Тал айылы.
5. Абдуллаева Саламат, 87 жашта, кыпчак уруусу, Баткен району, Баткен айылы.
6. Айдаралиева Ырыс, 82 жашта, тасма уруусу, Кара-Кулжа району, Жаңы-Талаа айылы.
7. Айдарова Токтокан, 74 жашта, кыпчак уруусу, Баткен району, Ак-Турпак айылы.
8. Айтмаматова Марапат, 45 жашта, каратейит уруусу, Кара-Суу району, Каратай айылы.
9. Акназаров Ади, 97 жашта, бөрү уруусу, Кара-Кулжа району, 1-май айылы.
10. Алашов Ашырмамбет, 50 жашта, 50 жашта, черик уруусу, Ала-Бука району, Кош-Алмурут айылы.
11. Алымкулова Моймол, 52 жашта, тасма уруусу, Кара-Кулжа району, Карагуз айылы.
12. Амиракулова Инамкан, 47 жашта, карабагыш уруусу, Өзгөн району, Мырза-Арык айылы.
13. Аракеев Тооке, 72 жашта, баргы уруусу, Кара-Кулжа району, Көгарт айылы.
14. Арапбаева Сейилкан, 50 жашта, тооке уруусу, Кара-Суу району, Отуз-Адыр айылы.
15. Арапова Кайры, 64 жашта, бөрү уруусу, Кара-Суу району, Папан айылы.
16. Арапова Үринса, 73 жашта, бөрү уруусу, Кара-Суу району, Бөрү айылы.
17. Арстаналиев Калымбай, 60 жашта, саруу уруусу, Аксы району, Кош-Дөбө айылы.
18. Арстанова Бүбаба, 86 жашта, бакал уруусу, Алай району, Правда айылы.
19. Артыкова Бидакан, 52 жашта, басыз уруусу, Өзгөн району, Какыр айылы.
20. Арыстанов Абдували, 70 жашта, Кара-Суу району, Кыргыз-Чек айылы.
21. Астанакулова Айкан, 77 жашта, мундуз уруусу, Өзгөн району, Шагым айылы.



22. Ашыралиева Дилбар, 53 жашта, моңол уруусу, Ала-Бука району, Жапасалды айылы.
23. Байдөөлөтова Нарсулуу, 75 жашта, кутчу уруусу, Ала-Бука району, Сары-Талаа айылы.
24. Баймырзаева Анарбү, 68 жашта, кытай уруусу, Чаткал району, Жер-Капчыгай айылы.
25. Баймырзаева Касиет, 67 жашта, кушчу уруусу, Чаткал району, Каныш-Кыя айылы.
26. Боронбаева Зульфия, 70 жашта, мөнөк уруусу, Кара-Суу району, Маданият айылы.
27. Ботобаева Аптоокан, 68 жашта, чоңбагыш уруусу, Ала-Бука району, Жапасалды айылы.
28. Ботобекова Тажикан, 55 жашта, саруу уруусу, Аксы району, Малкалды айылы.
29. Бөрүбаева Жумагүл, 80 жашта, багыш уруусу, Жалал-Абад областы, Чаткал району, Каныш-Кыя айылы.
30. Гапарова Рапия, 58 жашта, карабаргы уруусу, Өзгөн району, Мырзаке айылы.
31. Жапарова Шарапат, 60 жашта, төөлөс уруусу, Кадамжай району, Волакыш айылы.
32. Жолдошбаев Токтомамат, 65 жашта, сары кытай уруусу, Чаткал району, Жаңы-Базар айылы.
33. Жорготаева Раба, 62 жашта, бостон уруусу, Кадамжай району, Халмион айылы.
34. Жороева Гүлан, 94 жашта, кыдырша уруусу, Ош областы, Чоң-Алай району, Карамык айылы.
35. Жунусова Салтанат, 68 жашта, багыш уруусу, Сузак району, Кызыл-Сеңир айылы.
36. Жусуева Айым, 78 жашта, кыпчак уруусу, Алай району, Жошолу айылы.
37. Исабаева Толук, 79 жашта, найман уруусу, Баткен району, Самаркандек айылы.
38. Исакова Зарпаша, 74 жашта, багыш уруусу, Сузак району, Кызыл-Сеңир айылы.
39. Исмаилова Жакыт, 76 жашта, каңды уруусу, Ала-Бука району, Сары-Талаа айылы.
40. Исмаилова Райхан, 53 жашта, тейит уруусу, Ноокат району, Сарыбай айылы.
41. Кадыркулова Пайизкан, 78 жашта, жедигер уруусу, Ноокен району, Калинин колхозу.

42. Кадыркулова Үпөл, 73 жашта, бөрү уруусу, Ноокат району, Кыргыз-Ата айылы.
43. Камбаралиева Саткын, 76 жашта, моңол уруусу, Өзгөн району, Шоро-Башат айылы.
44. Камчыева Мүкарам, 47 жашта, кушчу уруусу, Кара-Суу району, Керме-Тоо айылы.
45. Карабалаева Айтбү, 85 жашта, саруу уруусу, Аксы району, Үч-Коргон айылы.
46. Карашева Жумагүл, 72 жашта, кыпчак уруусу, Өзгөн району, Тоо-Дыйкан айылы.
47. Кенжебаева Жийде, 50 жашта, тейит уруусу, Чоң-Алай району, Кызыл-Эшме айылы.
48. Кожоназарова Оңолбү, 57 жашта, кушчу уруусу, Чаткал району, Терек-Сай айылы.
49. Латипова Айым, 52 жашта, тооке уруусу, Алай району, Сопу-Коргон айылы.
50. Мавлянова Сүйүмкан, 62 жашта, багыш уруусу, Аксы району, Пачата айылы.
51. Мажитова Меңдигүл, 75 жашта, таз уруусу, Баткен району, Баткен айылы.
52. Максытова Гүлсара, 60 жашта, найман уруусу, Ноокат району, Ак-Булак айылы.
53. Малаева Турдукан, 56 жашта, сарыкаңды уруусу, Сузак району, Кара-Дарыя айылы.
54. Малтаев Кеңеш, 51 жашта, саяк уруусу, Токтогул району, Кара-Жыгач айылы.
55. Мамаева Бообек, 94 жашта, бөрү уруусу, Ноокат району, Баргы айылы.
56. Мамажусуп кызы Батма, 73 жашта, бөрү уруусу, Кара-Кулжа району, 1-май айылы.
57. Мамажусупова Өктөмкан, 70 жашта, баргы уруусу, Кара-Кулжа району, Сары-Булак айылы.
58. Мамбеталиева Калима, 60 жашта, багыш уруусу, Ала-Бука району, Кызыл-Ата айылы.
59. Матаева Мейликан, 68 жашта, тасма уруусу, Кара-Кулжа району, Карагуз айылы.
60. Матираимова Саткын, 72 жашта, үркүнчү уруусу, Кадамжай району, Кара-Жыгач айылы.
61. Момунова Шахзада, 62 жашта, кыпчак уруусу, Баткен району, Ак-Турпак айылы.
62. Муратова Соно, 82 жашта, кыпчак уруусу, Баткен району, Кара-Бак айылы.
63. Ниязова Тамара, 46 жашта, жору уруусу, Кадамжай району, Майдан айылы.

64. Нурмаматова Санталат, 60 жашта, найман уруусу, Кадамжай району, Чондеке айылы.
65. Нышанбаева Рапия, 88 жашта, кыпчак (торайгыр) уруусу, Өзгөн району, Тоо-Дыйкан айылы.
66. Нышанова Кайры, 40 жашта, таздар уруусу, Кара-Кулжа району, Калматай айылы.
67. Ормотоева Жээнбү, 68 жашта, кытай уруусу, Чаткал району, Курулуш айылы.
68. Орунбаева Атыркан, 66 жашта, багыш уруусу, Аксы району, Иринжит айылы.
69. Осмонова Уулкыз, 73 жашта, бакал уруусу, Алай району, Кабылан-Көл айылы.
70. Өсөрова Бүажар, 73 жашта, каңды уруусу, Кадамжай району, Халмион айылы.
71. Сакенова Турдукан, 51 жашта, бөрү уруусу, Кара-Кулжа району, 1-май айылы.
72. Стамкулова Зулайка, 56 жашта, багыш уруусу, Аксы району, Пачата айылы.
73. Сулайманова Сейил, 88 жашта, багыш уруусу, Сузак району, Кызыл-Сеңир айылы.
74. Сулайманова Суусар, 58 жашта, койчуш уруусу, Өзгөн району, Ничке-Сай айылы.
75. Сулайманова Топчу, 62 жашта, бөрү уруусу, Ноокат району, Кыргыз-Ата айылы.
76. Суранбаева Мактым, 66 жашта, тасма уруусу, Кара-Кулжа району, Жетим-Дөбө айылы.
77. Сыдыкова Санабар, 45 жашта, жоош уруусу, Алай району, Сопу-Коргон айылы.
78. Ташболотова Рабия, 48 жашта, каңды уруусу, Ноокат району, Кара-Таш айылы.
79. Таштанбеков Карбек, 70 жашта, кыдырша уруусу, Ноокат району, Кара-Таш айылы.
80. Токоева Кален, 73 жашта, кушчу уруусу, Чаткал району, Терек-Сай айылы.
81. Токторова Мастан, 71 жашта, таздар уруусу, Кара-Суу району, Кыш-Абат айылы.
82. Тотоева Буниса, 78 жашта, кутчу уруусу, Аксы району, Ак-Дөбө айылы.
83. Төрөбаева Тамара, 45 жашта, каңды уруусу, Кадамжай району, Халмион айылы.
84. Төрөева Ибадат, 71 жашта, каңды уруусу, Кадамжай району, Таш-Дөбө айылы.

85. Төрөханова Касиет, 74 жашта, савай уруусу, Кара-Суу району, Савай айылы.
86. Тургунбаева Калбүбү, 56 жашта, карабагыш уруусу, Өзгөн району, Бостон айылы.
87. Туташева Шарапат, 74 жашта, жаңгашка уруусу, Өзгөн району, Көлдүк айылы.
88. Худайбердиева Гүлсүн, 64 жашта, ават уруусу, Лейлек району, Интернационал айылы.
89. Чилдебаева Токо, 63 жашта, бөрү уруусу, Кара-Кулжа району, 1-май айылы.
90. Чокушева Дилдекан, 70 жашта, бөрү уруусу, Кара-Кулжа айылы, Коо-Чаты айылы.
91. Шерипбаева Көйкөл, 72 жашта, чоңбагыш уруусу, Аксы району, Кара-Жыгач айылы.
92. Шүкүрова Асылкан, 42 жашта, кыпчак уруусу, Баткен району, Кара-Булак айылы.
93. Шүкүрова Рабия, 64 жашта, найман уруусу, Өзгөн району, Ничке-Сай айылы.
94. Ыбышева Анара, 45 жашта, сарттар уруусу, Алай району, Сопу-Коргон айылы.
95. Ысмаилова Айша, 78 жашта, борбаш уруусу, Ноокат району, Мойдунбек айылы.
96. Эмилова Айымкан, 72 жашта, саруу уруусу, Өзгөн району, Мырзаке айылы.
97. Эшбаева Савлат, 78 жашта, бөрү уруусу, Кара-Суу району, Папан айылы.

#### ***Өзбектер боюнча***

1. Абдувалиева Мунисхон, 70 жашта. Араван району, Тепе-Коргон айылы.
2. Акбарова Мукарам, 44 жашта, Кара-Суу району, Кайрат айылы.
3. Алимкулова Угилхон, 59 жашта. Араван району, Нурабад айылы.
4. Ахмаджанова Фаридохон. Араван району, С. Юсупова айылы, С. Айни көчөсү – 83.
5. Ахмедова Ойимса, 69 жашта. Араван району, Чек-Абад айылы.
6. Ганиева Мукадасхон, 62 жашта. Ош шаары, Новый-Тельман көчөсү – 102 А.
7. Гапирова Майрамхан, 48 жашта, Кара-Суу району, Нариман айылы, Камолов көчөсү – 7.
8. Ибрагимова Мохирахон, 51 жашта. Араван району, Тепе-Коргон айылы.
9. Касимова Фарида, 44 жашта. Ош шаары, Хашимова көчөсү – 26.
10. Касимова Махмурат, 64 жашта. Ош шаары, Жийделик көчөсү – 82.
11. Курбонов Махмурат, 70 жашта. Араван району, Жаркыштак айылы, № 2 үй.
12. Курбонова Фотимахон, 65 жашта. Араван району, Жаркыштак айылы, № 2 үй.
13. М. Умаров көчөсү – 55.
14. Максимова Мухаббат, 44 жашта. Кара-Суу району, Таширов айылы, Дуслик көчөсү.

15. Мамазулинова Мохидилхон, 53 жашта. Араван району, Тепе-Коргон айылы.
16. Мирзакаримова Хамидахон, 38 жашта. Кара-Суу району, Таширов айылы, Дустлик көчөсү.
17. Муминова Санатхан, 52 жашта. Ош шаары, Новый-Тельман көчөсү – 100 А.
18. Нурдинова Мохидилхон, 38 жашта, Кара-Суу району, Кашкар-Кыштак айылы.
19. Нурдинова Насиба Абдурахмановна, 46 жашта, Кара-Суу району, Кашкар-Кыштак айылы.
20. Пайзуллаева Мухаррам, 48 жашта. Кара-Суу району, Кызыл-Кыштак айылы,
21. Рахманова Мукаддас, 42 жашта. Араван району, Араван айылы, Хабиб Абдулла көчөсү – 66.
22. Сайдалиева Зарифахон, 44 жашта. Араван району, Чек-Абад айылы.
23. Сидикова Мукаддам, 70 жашта. Кара-Суу району, Каарман айылы.
24. Сидикова Соадатхон, 65 жашта. Кара-Суу району, Каарман айылы.
25. Таджибаева Махабат, 62 жашта, Кара-Суу району, Нариман айылы.
26. Талипова Ойимхан, 88 жашта, Кара-Суу району, Нариман айылы, Гаипов көчөсү.
27. Тилавалдиева Жумахон, . Араван району, С. Юсупова айылы, С. Айни көчөсү – 85.
28. Тожибаева Рисолат, 76 жашта. Араван району, Тепе-Коргон айылы.
29. Тураева Махфиратхон, 67 жашта. Араван району, Тепе-Коргон айылы.
30. Умарова Фатима, 1910-ж. туулган, 2008-ж. 98 жашында өткөн. Ошто белгилүү атинча болгон.
31. Умрзакова Турсунай, 63 жашта. Араван району, Араван айылы, Хабиб Абдулла көчөсү – 66.
32. Усмонов Мансур, 71 жашта. Ош шаары, Курманжан датка көчөсү – 268, 35-кв. (жогорку билимдүү, Эл агартуунун мыктысы, журналист).
33. Хайдарова Салимахон, 44 жашта. Кара-Суу району, Таширов айылы.
34. Якубов Тухтасин, 70 жашта. Араван айылы, Черемушка көчөсү – 2. Пенсионер. (Азырга чейин ыр жазуу менен алектенет).

*Абдымиталип Мурзакметов*  
**Кыргыз-өзбек этномаданий жалпылыктары**

Дизайн жана верстка: *А. Тостокова*

Борбордук Азия Университетинин  
Жогорку Өнүгүү Мектебинин  
Маданий мурастар жана гуманитардык илимдер бөлүмү

Бишкек - 2020



### **МУРЗАКМЕТОВ Абдымиталип Камытович**

1965-жылы Жалал-Абад областынын Сузак районундагы Кызыл-Сеңир айылында төрөлгөн. 1993-жылы Ош мамлекеттик университетинин кыргыз филологиясы факультетин бүтүргөн. Тарых илимдеринин кандидаты, этнограф. Кыргыз фольклору менен этнографиясынын, коомдун түрдүү проблемаларына арналган 150 дөн ашуун илимий, публицистикалык, илимий-популярдуу макалалардын, 8 китептин автору. Учурда «Кыргыздардын көөнө ишенимдери жана ырым-жырымдары» деген аталыштагы доктордук диссертациясынын үстүндө иштеп жатат. 2007-жылы Жалалиддин Руминин 800 жылдык юбилейине карата Кыргызстанда өткөрүлгөн конкурска активдүү катышкандыгы үчүн маданият министрлигинин грамотасы, 2014-жылы Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиянын «Кыргыз тили» төш белгиси менен сыйланган. ОшМУнун кыргыз адабияты кафедрасынын башчысы болуп иштейт.